प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, ह्यारिसन
रोड—पोष्ट अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता ।

सूचीपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम्।

पङ्क्तौ	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१९	छिन्नमस्तकदय	छिन्नमस्तकदेह
१३	कदाचिदित्यादिभि	पततीत्यादिभि

द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासिंहासनम् ।*

अथ मङ्गलाचरणम् ।

चतुर्मुखमुखाम्भोज-वनहंसवधूर्मम ।
मानसे रमता नित्य सर्व्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥
श्रीपुराणपुरुष पुरातन पद्मसम्भवसुमासुतं मया ।
सुप्रणम्य सुभगा सरस्वतीं विक्रमार्कचरितं विरच्यते ॥ २ ॥

* द्वात्रिंशत् ताः पुत्तलिकाः द्वात्रिंशत्पुत्तलिका, ताभिर्युक्तं तत् सिंहासनम्, [शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमासः]।

ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यै विघ्नविनाशनाय च ग्रन्थादौ शिष्टपरम्पराप्राप्त [illegible] मङ्गलमाचरति, चतुर्मुखेति।— चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः, मुखान्येव

अथ अवतरणिका। *

श्रीकैलासशैलशिखरे समासीनं परमेश्वरं जगदम्बिका समवदत्,—

"काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा॥ ३॥

अतः कालापनयनार्थं कापि सकललोकचित्तचमत्कारिणी कथा कथनीया" इति। ततः परमेश्वरः पार्व्वतीं प्रति आह,—"भोः प्राणेश्वरि। श्रूयतां,—सकलहृदयहारिणी कथा मया कथ्यते।—

[इति अवतरणिका]।

---

* अवतरणिका—अवतरति यन्थोऽनया [अव+तॄ—करणे ल्युट् ततः टित्वात् ङीप्, पुनः स्वार्थे कः, के परे अणः ह्रस्वत्वे ऋकुदायात् टाप्, ग्रन्थप्रस्तावार्थम् आद्योपोद्घातरूपा सङ्गतिः, "आभास" इत्याख्या इति यावत्।

कथाऽवतारणकारणमाह, काव्यशास्त्रेति।—काव्यशास्त्राणां विनोदेन आलोचनाजनितामोदेन प्रशस्ता धीः येषां तेषां धीमतां ["भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥" इति नियमात् प्रशंसायां मतुप्। "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" (५। २। ९४ पा०) इति सूत्रवृत्तौ कारिका] बुद्धिमतां जनानां, कालः समयः, गच्छति अतिवाहितो भवति, तु किन्तु, मूर्खाणाम् अज्ञानां, व्यसनेन मृगयादिना, पैशुन्यादिना च इत्यर्थः, [तच्च कामजक्रोधजभेदेनाष्टादशविधम्, तथा च मनुः,—"मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥" इति, "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥" इति च ७म अध्या० ७। ४८ श्लोकौ] निद्रया शयनेन, कलहेन वृथाविवादेन वा, कालो गच्छतीति सम्बन्धः। दिवानिद्राया एव व्यसनान्तर्गतत्वात् अतः सामान्येन निद्रापदोपादानात् न पुनरुक्तिः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ३॥

अथ भर्त्तृहरेः वैराग्यकथा।

"अस्ति समस्तवस्तुविस्मितदेवा (क) गुणपराभूतपुरन्दर-निवासा (ख) उज्जयिनी नाम नगरी। तत्र सामन्तसीमन्तिनी-सीमन्तसिन्दूरारुणितचरणकमलयुगलो (ग) भर्त्तृहरिर्नाम राजाऽभूत्। सकलकलाप्रवीणः, समस्तशास्त्राभिज्ञश्च,(घ) तस्यानुजो विक्रमादित्यनामा स्वविक्रमपरिहृतवैरिविक्रमोऽभूत् (ङ)। तस्य भ्रातुर्भर्तृहरेर्भार्य्या रूपलावण्यादिगुणविनिर्जितसुराङ्गना (च) अनङ्गसेना नामाभूत्।

(क) उज्जयिनीं वर्णयति, समस्तेति।—समस्तैः वस्तुभि विस्मिता देवा यया सा।

तस्मिन् नगरे ब्राह्मणः कश्चित् सकलशास्त्रविचक्षणः, विशेषतो मन्त्रशास्त्रवित्, परं दरिद्रो मन्त्रानुष्ठानेन भुवनेश्वरीमतोषयत्। तुष्टा सा ब्राह्मणमवादीत्,—"भो ब्राह्मण। तव मन्त्रानुष्ठानेन भक्त्या च प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व"। ब्राह्मणेनोक्तं,—"यदि मे प्रसन्नाऽसि, तर्हि मां जरामरणवर्जितं कुरुष्व" इति।

ततो देव्या दिव्यमेकं फलं दत्तं, भणितञ्च,—"भोः पुत्र। फलं भक्षय, जरामरणरहितो भविष्यसि" इति। तदा ब्राह्मणस्तत् फल गृहीत्वा, भवनं प्रत्यागत्य देवतार्चनादिकं विधाय, यावत् फलं भक्षयति, तावत् मनस्येवं बुद्धिरभूत्।—'किमिति (छ) अहं तावद्दरिद्रः, अमरो भूत्वा कस्योपकारं करिष्यामि? पर बहुकाल जीविनाऽपि भिक्षाऽटनमेव कार्य्यम्; अतः परोपकारिणः पुरुषस्य एतत् फल श्रेयसे भवति; यतः,—यस्तु विज्ञानविभवादिगुणैर्युक्त' क्षणमपि जीवति, तस्यैव जीवितं सफलं भवति। तथा चोक्तम्,—

यत् जीवति क्षणमपि प्रथितो मनुष्यो
विज्ञान शौर्य्य-विभवादिगुणैः समेतः।
तत् तस्य जीवितमिह प्रवदन्ति सन्तः
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते॥ ४॥

(छ) किमिति—वितर्के।

परोपकारादिसद्गुणवतामेव जीवन सफल, नान्येषामिति प्रमाणयन्नाह, यदिति।—विज्ञान शास्त्रज्ञान, ("विज्ञान शिल्पशास्त्रयो" इत्यमर) शौर्य्य पराक्रम, विभव. सम्पद्, तदादिगुणै तत्प्रभृतिगुणै., समेतः समन्वित, प्रथित विख्यात, मनुष्य नर., इह अस्मिन् जगति, यत् क्षणमपि जीवति, सन्त पण्डिता, तस्य विज्ञानादिगुणवत, क्षणजीवनमेव, जीवित प्रवदन्ति चिरजीवनतया वर्णयन्ति, गुणिनस्तु मृता अपि स्थित्या एव आकल्पजीविन इति भावः। तदेव समर्थयते, काक इति।—काकोऽपि वायसश्च, (अपिशब्दश्चार्थे. अन्येऽपि जीवा इत्यर्थे) चिर जीवति, बलि पर

यज्जीव्यते यशोधर्म्म-सहितं तद्धि जीवितम्।
वलिं कवलयन् लिम्पन् चिरञ्जीवति वायसः॥ ५॥

अपिच।—

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति।
वयांसि किं न कुर्व्वन्ति चञ्चा स्वोदरपूरणम्[1]॥ ६॥

किञ्च।—

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारपूर्णोदराः
स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः।
दुष्पूरोदरपूरणाय पिवति स्रोतःपतिं वाडवो
जीमूतस्तु निदाघसंहृतजगत्सन्तापविच्छित्तये॥ ७॥

परोपकारकरणाभावात तस्य जीवन निष्फलमिति भाव। वसन्ततिलक वृत्त,—

इति विचार्य्य, 'एतत् फलं राज्ञे दीयते चेत्, स राजा जरामरणवर्जितो भूत्वा सर्व्वोपकारकर्त्ता भविष्यति' इति सञ्चिन्त्य, तत् फलं गृहीत्वा राजसमीपमागत्य,—

"अहीनां मालिकां बिभ्रत् तथा पीताम्बरं दधत्।
हरो हरिश्च भूपाल! करोतु तव मङ्गलम्" ॥ ८ ॥

इत्याशीर्वादपूर्व्वकं राजहस्ते फलं दत्त्वाऽब्रवीत्,—"भो राजन्! देवतावरप्रसादलब्धम् (ज) इदमपूर्व्वफलं भक्षय; जरामरणवर्जितो भविष्यसि"। राजा च तत्फलं गृहीत्वा, तस्मै बहून् अग्रहारान् (झ) दत्त्वा विसृज्य, विचारयति स्म,—"अहो! ममैतत्फलभक्षणादमरत्वं भविष्यति। मम अनङ्गसेनायाम् अतीव प्रीतिः, सा मयि जीवत्येव मरिष्यति, तदा

पूर्व्वोक्तवाक्यद्वय यथासङ्ख्य दृष्टान्तद्वयेन द्रढयति, दुष्पूरेत्यादि।—बाडव समुद्रजलवर्त्ती वह्नि, ("बाडवो वडवानल" इत्यमर) दुष्पूरस्य दुःखेन पूरणीयस्य, [इति खलन्त] उदरस्य पूरणाय, स्रोतःपति समुद्र, पिबति पीत्वा स्वोदर पूरयति, न तु कमपि परोपकार करोति, तु किन्तु, जीवनस्य उदकस्य मूत पटबन्ध [पृषोदरादित्वात् साधु "मूत स्यात् पटबन्धेऽपि" इति रुद्र] जीमूत मेघ, निदाघेन ग्रीष्मतापेन, [निपूर्व्वस्य दहधातो घञि हस्य "न्यङ्क्वादीनाञ्च" (७।३।५३ पा०) इति न्यङ्क्वादित्वात कुत्वम्] सन्तप्तस्य क्लिष्टस्य, जगत लोकस्य, सन्तापविच्छित्तये सन्तापनाशाय, स्रोत पति पिबति इति पूर्व्वेण सम्बन्ध। शार्दूलविक्रीडित वृत्त,—"सूर्य्याश्वै यदि म सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

आशीर्व्वादश्लोकमाह, अहीनामिति।—हे भूपाल! हे राजन्! अहीना सर्पाणा, मालिका माला, बिभ्रत् धारयन्, हर शिव, अर्द्धाङ्गहर इत्यर्थात्, तथा तद्वत, ...मे इत्यर्थ, पीताम्बर पीतवस्त्र, दधत् परिदधान, हरि विष्णु अर्द्धाङ्गहरिश्च, ...भू... इति भाव, तव मङ्गल शुभ करोतु। पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ज) देवतेति।—देवताया वररूप प्रसाद, अनुग्रह, तेन लब्ध प्राप्त, दैवानुग्रहप्राप्तम्।

तस्या वियोगदुःखं सोढुं न शक्नोमि। तस्मादिदं फलं मम प्राणप्रियायै अनङ्गसेनायै दास्यामि," इत्यनङ्गसेनाम् आहूय दत्तवान्।

तस्या अनङ्गसेनायाः कश्चिन्माधुरिको दासः प्रियतमोऽभूत्; सा च विचार्य्य तस्मै फलं ददौ। तस्य माधुरिकस्य काचित् दासी प्रियतमाऽऽसीत्, तस्यै स प्रादात्; तस्या अपि कस्मिंश्चिद्द्वारपालके प्रीति. सा तस्मै दत्तवती; तस्याऽपि कस्याश्चिद् गोमयधारिण्या प्रीतिः, सोऽपि तस्यै प्रायच्छत्। तत. सा गोमयधारिणी ग्रामाद्बहिर्गोमयं धृत्वा, गोमय-भाजनं शिरसि निधाय, तदुपरि तत् फलं निक्षिप्य, यावद्राज-वाट्यामागच्छति, तावद्राजा भर्त्तृहरिः राजकुमारैः सह विहारार्थं वहिर्गत। तं दृष्ट्वा अप्रार्थितयाऽपि तया तस्मै सानन्दं तत्फलं स्वयमर्पितम्; राजाऽपि तदादाय सत्वरं गृहमागतः।

ततो ब्राह्मणमाकार्य्य (ज) अवादीत्,—"भो ब्राह्मण!

ततो राज्ञा भणितं,—"तादृशं फलं दर्शयति काचित् तत्कथं सम्भवति ?" ब्राह्मणोऽब्रवीत्,—"तत् फलं भक्षितं वा न वा ?" राजाऽभणत्,—"न मया भक्षितम् ; मम प्राणवल्लभायै अनङ्गसेनायै दत्तम्"। ब्राह्मणेनोक्तं,—"तां पृच्छतु तत् फलं किं कृतम्" इति।

ततो राजा तामाकार्य्य, 'तत् फलं किं कृतम्' इति शपथं कारयित्वाऽपृच्छत्। तयोक्तं,—"माथुरिकाय दत्तम्" इति। ततः स आकारितः (ट) पृष्टः, 'दास्यै दत्तम्' इति अकथयत् ; दासी गोपालकाय, गोपालकः गोमयधारिण्यै। ततो राजा च प्रलप्य परमविषादं गत्वा इमौ श्लोकौ अपठत्,—

'यां चिन्तयामि सतत मयि सा विरक्ता
सा चान्यमिच्छति जन स जनोऽन्यसक्त.।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
धिक् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥ १० ॥

भूतानि तेजसा ॥" इति (७ अध्या० ४। ५ श्लोकौ) तस्मात् कारणात, त राजान, दैववत् दैवमिव, पश्यन् विचारयन्, सुधी बुद्धिमान् जन, अलीक मिथ्या वाक्य, न वदेत् न कथयेत्। सत्यवाक्यमेव राजसन्निधौ वक्तव्यमिति भाव.। इत्त पूर्व्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

(ट) आकारित,—आहूत। [आङ्पूर्व्वकात् कारयते, निष्ठा]।

परन्या अन्यासक्ति चिन्तयतो राज्ञ, वैराग्योदयनाह, यामिति।—यां सतत न्तयामि भावयामि, सा मयि विरक्ता अपरागवती, सा च मच्चिन्तितेति शेष, जनम् इच्छति कामयते, स तदिष्टो जन, अन्यस्या नार्य्या सक्त अनुरागवान्, [अन्या नारी, अस्मत्कृतेऽपि मदर्थमपि, परितुष्यति प्रीतिमनुभवति, अत नारी, तञ्च पुरुष, मदन कामञ्च, इमाञ्च मयि सम्भाविताऽनुरागा काञ्चिदन्या,

रूपे मनोहारिणि यौवने च वृथैव पुंसामभिमानवृद्धिः।
नतभ्रुवा चेतसि चित्तजन्मा प्रभुर्यदेवेच्छति तत् करोति'॥११॥

"अहो! स्त्रीचित्तं केनाऽपि हर्त्तुं न शक्यते॥ तथा चोक्तम्.—

अश्वप्लुत माधवगर्जितञ्च स्त्रीणां चरित्रं पुरुषस्य भाग्यम्।
अवर्षणं चाप्यतिवर्षणञ्च देवो न जानाति कुतो मनुष्यः?॥१२॥

चरन्ति विपिने व्याधा विहङ्गं चलितस्थितम्।
सरिद्गतवती नाव न स्त्रीणां चपलां गतिम्॥ १३ ॥

किञ्च,—

बन्ध्यापुत्रस्य राज्यश्रीः पुष्पश्रीर्गगनस्य च ।
स्याद् दैवात् न तु नारीणां मनःशुद्धिर्मनागपि ॥ १४ ॥

अपि च ।—

सुखदुःखजिता ये हि जीवन्ति योगिनः सदा ।
नूनं तेऽपि हि मुह्यन्ति न स्त्रीणां चेष्टितं विदुः ॥ १५ ॥

धीवरणादिना वायुवेगेन वा प्रतिस्रोत सञ्चालिताम् अतएवचलगतिमिति भाव , इतवती धारयायाम, जलस्रोतोवेगबाहुल्येन तामवरुन्धन्तीत्यर्थ, परन्तु स्त्रीणां प्रमदाना, चपलां चञ्चलां, गति मनोवृत्तिमित्यर्थं, न कोऽपि धारयति वशीकर्त्तुं शक्नोति। स्त्रीचेतसो नियतप्रबलचपलतया,केषामपि न ग्रहणयोग्य तदिति भाव , तथा हि,—"लक्ष्मीः पुंयोगमाशंस कुलटेव कुतूहलात्। अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्छलेनान्य निरीक्षते ॥" इति स्मरणात् । पथ्यावक्त्र वृत्तम् । एतदारभ्य एकोनविंशतिश्लोकपर्य्यन्त-मेतद्वृत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

दैववशादसम्भवोऽपि सम्भवितुमर्हति, न तु स्त्रीचेतसो नैर्मल्यसम्भावना, इति दर्शयति, बन्ध्येति ।—बन्ध्यापुत्रस्य अपुत्रासुतस्य, नितान्तमसम्भावनीयस्य इति भाव , राज्यश्री' राजत्व, गगनस्य आकाशस्य, पुष्पश्री कुसुमशोभा च, असम्भाविनी सत्यपि, दैवात् दैवयोगात्, कदाचिदित्याशय, चेत् स्यात् भवेत्, तथाऽपि, नारीणां कामिनीनां, मन शुद्धि. चित्तस्य पवित्रता, मनाक् स्वल्पाऽपि, न तु भवति। सर्व्वथा-ऽतिकलुषितचेतसो योषित इति भाव' ॥ १४ ॥

विरागिणोऽपि स्त्रीभिराकृष्यन्ते, का कथा विषयासक्तानाम् ? इति वक्तुमाह, सुखेति ।—ये हि, योगिन तपस्विन, सदा सतत, सुखदु खजिता सुखदु खे जिते पराभूते यै', तादृशा, ["वाहिताग्न्यादिषु" (२ २।३७ पा०) इति आहिताग्न्यादि-त्वात् निष्ठान्तस्य पाक्षिक परनिपात । "सुखदु.खजित" इति पाठे—सुखदु खोप पदाज्जयते, क्विप् तुगागमश्च इति सिद्धम्] अर्थात् सुखदु खनिरपेक्षा जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति, तेऽपि तादृशमहापुरुषा अपि, नून निश्चित, मुह्यन्ति मोह प्राप्नुवन्ति, रमणीनामङ्गसौन्दर्य्य विलासादिक दृष्ट्वा इति शेष , यत तेऽपि स्त्रीणा कामिनीनां, चेष्टितम् आचरण, न विदुः, न जानन्ति, हि निश्चये। योगिनामप्यज्ञेयं स्त्रीचरित्त, का कथा सामान्यनराणामिति भाव. ॥ १५ ॥

अन्यच्च.—

अरोमगर्गमनुप्राप्य वाञ्छन्ति पुरुषान्तरम्।
नार्य्यः सर्व्वाः स्वभावेन वदन्तीत्यमलाशया: ॥ १६ ॥

तथा.—

विनाऽञ्जनेन मन्त्रेण तन्त्रेण विनयेन च।
वश्यन्ति नरं नार्य्यः प्रज्ञाधनमपि क्षणात् ॥ १७ ॥
कुलजातिपरिभ्रष्टं निकृष्टं दुष्टचेष्टितम्।
अस्पृश्यं रमणप्रासं मन्ये स्त्रीणां प्रियं नरम् ॥ १८ ॥
शौर्य्येषु प्रतिष्ठासु गुणेषु साधुसत्सदि।
एता अपि विसृज्यन्ते दोषपङ्के स्वयं स्त्रियः ॥ १९ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
र्विश्वासयन्ति च नरान् न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानसुमना इव वर्ज्जनीयाः ॥ २० ॥
न वैराग्यात् परं भाग्यं न बोधात् परमः सखा ।
न हरेरपरस्त्राता न संसारात् परो रिपुः" ॥ २१ ॥

इति एतानि च पद्यानि पठित्वा, परमं वैराग्यं गतः, विक्रमार्कं राज्ये अभिषिच्य स्वयं वनं जगाम ।

[इति भर्तृहरेर्वैराग्यकथा] ।

—गौरवेषु गुरुत्वेषु इत्यर्थः, प्रतिष्ठासु यशस्करपदेषु, गुणेषु सुजनादिगुणिसङ्गेषु, साधुसदसि सज्जनसभायां, धृता स्थापिता अपि, स्त्रियः योषितः, दोषपङ्के दोषरूपे कर्द्दमे, स्वयं विसृज्यन्ते आत्मनैव निपतन्ति [कर्म्मकर्त्तरि लट्]। न तासां चित्तशुद्धिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

स्त्रीणां कपटव्यवहारप्रदर्शनपुरःसरं तासु वैराग्यमेव सताम् उचितम् इति वक्तुमाह, एता इति ।—नार्य्यः स्त्रियः, वित्तहेतोः धननिमित्तं, हसन्ति स्मितं कुर्व्वन्ति, रुदन्ति क्रन्दन्ति च, नरान् पुरुषान्, विश्वासयन्ति आत्मानं प्रति विश्वासिनः कुर्व्वन्ति, न तु तान् पुरुषान्, विश्वसन्ति प्रतियन्ति, तस्मात् कारणात्, कुलशीलवता सद्वंशजेन सुशीलेन च, नरेण पुरुषेण, एताः एवंविधाः रमण्यः, श्मशानसुमना इव श्मशानस्थ कुसुममिव, ["अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च" (स्त्री० अधि० २९ सू०) इति लिङ्गानुशासने पाणिनिवचनात् पाक्षिकमेकवचनम्] सदा एव निरन्तरमेव, वर्ज्जनीयाः परित्याज्याः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

इत्थं स्त्रीचरित्रविचारणया राज्ञः ज्ञानवैराग्योदयात् तत् प्रशंसति, नेति ।—वैराग्यात् विषयवितृष्णायाः, परं श्रेष्ठं, भाग्यम् अदृष्टं, नास्ति, बोधात् ज्ञानात्, अन्यः ज्ञानं वर्ज्जयित्वा इत्यर्थः, परमः श्रेष्ठः, सखा मित्रं, नास्ति, हरेः श्रीविष्णोः, अपरः अन्यः, भिन्नः इत्यर्थः, त्राता रक्षकः, नास्ति, संसारात् वासनायाः, परिच्छिन्नासक्तेरित्यर्थः, परः अधिकः, रिपुः शत्रुः, नास्ति। [अत्र सर्व्वत्र "अन्यारात्" (२।३।२९ सू०) इति भेदकपरशब्दयोगे पञ्चमी]। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २१ ॥

अथ विक्रमादित्यस्य सिंहासनप्राप्तिकथा ।

ततः राजा विक्रमादित्यः देव-ब्राह्मणाऽनाथ-दीनार्त्त-कुल-पुत्रादीनां मनोरथान् पूरयन् प्रजाः सम्यगपालयत् । परिचारकादीनां सन्तोषमुत्पादयन् मन्त्रि-सामन्तादीनां वचन-परिपालनेन च मनोऽहरत् । एवं सकलानुरञ्जनेन राजा राज्यं करोति स्म ।

ततः एकदा कश्चिद्दिगम्बरः (ठ) राजसमीपमागत्य,—

"लीलया मण्डलीकृत्य भुजङ्गान् धारयन् हरः ।
देयाद्देवो वराहश्च तुभ्यमभ्यधिकां श्रियम्" ॥ १२ ॥

इति आशीर्वादपूर्व्वकं राज्ञो हस्ते फलं दत्त्वा अब्रवीत्,—"भो राजन् ! अहं आगामिचतुर्दश्यां महाश्मशाने अघोरमन्त्रेण हवनं (ड) करिष्यामि, तत्र त्वया उत्तरसाधकेन (ढ)

भवितव्यम्", राज्ञा च प्रतिज्ञातम्। तस्य तेन प्रसङ्गेन राज्ञो वेतालः प्रसन्नो जातः, अष्टौ महासिद्धयश्च (ण) प्राप्ताः। भूतले विक्रमस्य सादृश्यं न कोऽपि बभार। त्रिभुवने अस्य कीर्त्तिरनर्गला (त) गङ्गेव प्रवहति स्म।

अत्रान्तरे सुरलोके देवेन्द्रो विश्वामित्र-तपःशङ्कितः रम्भासुर्वश्यौश्च आहूय अवादीत्,—"भवत्योर्मध्ये नृत्ये गीते या चातिप्रवीणा, सा विश्वामित्र-तपोभङ्ग-कारणाय तत् तपोवनं गच्छतु, या विश्वामित्र-तपोविनाशिनी, तस्यै पारितोषिकम् अहं दास्यामि"। इत्येतद् वचः श्रुत्वा रम्भया भणितम्,—"अहं नृत्ये प्रवीणा"। उर्व्वश्या भणित,—"देव। यथाशास्त्रदृष्टं नृत्य जानामि" इति। तयोर्विवादे जाते, निर्णयार्थं देवसभा समाहूता आसीत्। प्रथमं रम्भानृत्यमभवत्, द्वितीयदिवसे उर्व्वश्या नृत्यमभूत्। ततः सर्वोऽपि देवगण उभयोर्नृत्य दृष्ट्वा सन्तोषमगमत्। 'इयमत्यन्त नृत्ये कुशला' इति न कश्चित् निर्णय चकार। तस्मिन्नवसरे नारदेनोक्त,—"भो देवराज। भूतले विक्रमादित्योऽस्ति, स सकलकलाऽभिज्ञ', विशेषतः सङ्गीतनृत्यविद्याविचक्षणः। स एवैतयोर्विवादनिर्णय करिष्यति" इति।

ततो महेन्द्रेण विक्रमादित्याह्वानार्थम् उज्जयिनीं प्रति मातलि. (थ) प्रेषित'। ततो विक्रमस्तेनाहूतोपस्थितः, नमस्कृत्य सम्मानपूर्व्वकमुपवेशितः। तदनन्तर पुनरपि नृत्यावसरो

(ण) महासिद्धय,—महत्य. श्रेष्ठतमा, सिद्धय अणिमादय इत्यर्थ, तथा ।ता महीधरेण मन्त्रमहोदधेरष्टमतरङ्गे ११२ श्लोके,—"अणिमा महिमा चाऽपि घिमा गरिमेशिता। वशिता चाऽथ प्राकाम्य प्राप्तिरित्यष्टसिद्धय.॥" इति।

(त) अनर्गला—निराबाधा।

(थ) मातलि,—इन्द्रसारथि.।

भणितम् (ट)। प्रथमं रम्भा रङ्गे स्थिता नृत्यमकरोत्। द्वितीय
दिवसे उर्व्वशी रङ्गमधिष्ठिता यथाशास्त्रं नृत्यमकार्षीत्। तत
विक्रमादित्येन उर्व्वशी प्रशंसिता, जयोऽपि दत्तः। इन्द्रेण
भणितम्,—"कथमस्यै जयो दत्त ?" विक्रमेण भणितं,—"देव।
नृत्ये प्रथममङ्गसौष्ठव प्रधानम्। तथाचोक्तं नृत्यशास्त्रे,—

अनम्रनीच चरनाम् अङ्गाना चलपाटता।
वाटिकर्परशीर्षाक्षि कर्णाना समरूपता॥ २३॥
रम्या प्रथितविश्रान्तिरस्य समुन्नतिः।
अख्यासाशङ्कितः पाद सौष्ठवं नृत्यवेदिनाम्॥ २४॥

अन्यच्च,—नर्त्तक्या रङ्गोचिताऽवस्थानविशेष. (ध)
प्रकाशनीय। उक्तश्चावस्थानविशेषो नृत्यशास्त्रे,—

(?)

चतुरस्रत्वसहितौ समपादौ लताकरौ।
प्रारम्भे सर्व्वनृत्यानामेतत् सामान्यमुच्यते।
यथा ह्यन्यैर्नैव दृश्यं तथा ह्यस्या वपुर्भवेत्॥ २५॥
दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव।

नृत्यारम्भे रङ्गे अवस्थानप्रकारमाह, चतुरिति।—चतुरस्रत्वसहितौ चतस्रः अश्रयोऽस्य इति चतुरस्र तस्य भाव तेन सहितौ, नाट्यशास्त्रोक्तहस्तसन्निवेशविशेषयुक्तौ इत्यर्थ, [तथा च चतुरस्रलक्षण भरतोक्त यथा नाट्यशास्त्रे,—"वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ। समानकूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्त्तितौ॥" इति (८म अध्याये १६३ श्लोक)। "सुप्रातसुश्व" (५।४।१२० पा०) इत्यादि सूत्रेण अजन्त-निपातनात् तालव्यमध्योऽय साधु, दन्त्यमध्यत्वे चतुरस्रिरित्येव स्यात, तालव्यमध्यस्यैव निपातनमिष्टत्वात्] समौ च पादौ चरणौ, [समपादलक्षण यथा नाट्यशास्त्रे भरत,—"स्वभावरचितौ भूमौ समस्थानश्च यो भवेत्। समपाद सविज्ञेय स्वभावाभिनयाश्रय॥" (८म अध्याये २३७ श्लोकस्य परार्द्धं, २३८ श्लोकस्य पूर्व्वार्द्धञ्च) इति] लताकरौ—नृत्यशास्त्रोक्ततिर्य्यक्प्रसारितहस्तौ, [तथा च भरतेनोक्त नाट्यशास्त्रे तल्लक्षण यथा,—"तिर्य्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वस्थौ तथैव च। लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्याभिनयन प्रति॥" (८म अध्याये १७५ श्लोक) इति] सर्व्वनृत्यानां प्रारम्भे एतत् सामान्य साधारणम् उच्यते कथ्यते, नृत्यवेदिभिरिति शेष। (तथा चोक्त सामान्यलक्षण वसन्तराजीये,—"अङ्गस्य चतुरस्रत्व समपादौ लताकरौ। आरम्भे सर्व्वनृत्यानामेतत्सामान्यमिष्यते॥" इति)। यथा हि अस्या नर्त्तक्या, वपु शरीरम्, अन्यैर्नैव दृश्य दर्शनीय भवति, तथा तादृश हि, भवेत्॥ २५॥

नृत्यकाले अङ्गस्थापनप्रकार दर्शयति, दीर्घाक्षमिति।—वदनम् आनन, दीर्घे दीर्घे आयते, अक्षिणी लोचने यस्य तत्तथोक्त, विशालनयनमित्यर्थ, ["बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात् षच्" (५।४।११३ पा०) इति षच्] शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दो चन्द्रस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्, शरच्चन्द्रसदृश प्रसन्नमित्यर्थ, बाहू भुजौ अंसयो स्कन्धयो, नतौ नमितौ, उर वक्षस्थलं, यदपि वृहदिति शेष, तथापि निविडोन्नतस्तन निविडौ घनौ, उन्नतौ तुङ्गौ, स्तनौ यत्र तथाभूत सत् सङ्क्षिप्त सङ्कुचितमिव, तुङ्गपीनस्तनत्वात् स्तनयोरवकाशमात्रमेव अस्ति, शेष किमपि नास्त्येव इत्यर्थ उन्नतस्तनाभ्या वृहतोऽपि अल्पीभावकरणात् तथाभूतमिति भाव, पार्श्वे उर पार्श्वद्व

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टं तथा स्वं वपुः ॥ २६ ॥

नृत्यावस्थानविशेषः स्मरणीयः,—

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम्।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्यादस्याः स्थितमतितरां कान्तिमदृजुायतार्धम् ॥२७॥

किं बहुनोक्तेन?—

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु।
शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ
भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव॥ २८॥

एवं नृत्यशास्त्रोक्तलक्षणयुक्ता नर्त्तकी प्रशंसिता मयोर्वशी"।

नृत्यकाले भावविशेषमाह, अङ्गैरिति।—अन्तर्निहितवचनैः अन्तः अभ्यन्तरे निहितं स्थापितं, वचनं पदं, येषु तैः, अन्तर्निविष्टवाक्यैः, वचनमन्तरेणाऽपि विक्षेपविशेषेण तथानिर्धारकैः इत्यर्थः, अङ्गैः शिरोहस्तादिनाट्यशास्त्रोक्तषड्भिरवयवैः, सम्यक् स्पष्टम्, अर्थः गीतार्थः, सूचितः प्रकटितः, नाट्यशास्त्रोक्तत्रयोदशविधशिरःकम्पनादिव्यापाराणामभ्यासपाटवेनानुभावित इत्यर्थः, ("मुखेनालपयेद्गीतिं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत्" इत्याद्युक्तेः) भवतीति शेषः, तथा च पादन्यासः चरणनिक्षेपः, लयं नृत्यगीतवाद्यानामेकताnता-

रूपसाम्यम्, ("तालान्तरालवर्त्ती यः कालोऽसौ लय ईरितः" इत्युक्तेः) अनुगतः प्राप्तः, अभ्यासपटुतया लयानतिक्रमेण न पुनः पादक्षेप इति भावः, रसेषु शृङ्गारादिषु, अभिनेयगतरसेषु वा, तन्मयत्वं तदाविर्भावव्यञ्जनाय तत्स्वरूपत्वम्, शृङ्गाररसात्मकनृत्ये शृङ्गारस्वरूपता, हास्यरसात्मकादिनृत्ये च हास्यादिरसस्वरूपता इत्याशयः, शाखा आङ्गिकनृत्यविशेषः एव योनिः कारणं यस्य सः, आङ्गिकनृत्यजनित इत्यर्थः, (तथा चोक्तं भरतेन नाट्यशास्त्रे,—"त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेयः शारीरो मुखजस्तथा। तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः॥ शिरोहस्तकटीवक्षः पार्श्वपादसमन्वितः। अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसङ्ग्रहः॥ तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीचरणानि षडङ्गानि। नेत्रभ्रूनासाऽधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि॥ अस्य शाखा च नृत्यञ्च तथैवाङ्कुर एव च। वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः॥ आङ्गिकन्तु भवेच्छाखा—" इति ८ अध्या० ११श श्लोकतः १५श श्लोकस्यैकपादान्तम्) "शाखा तु नृत्यहस्तानां या भावा चित्रनर्त्तने" इति वा, अथवा,—शाखा अङ्गुलयः, ताभ्यः ...यस्य स शाखायोनिः, ("पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः) अभिनयप्रयोगः, प्रसारणाऽऽकुञ्चनादिविस्तारादिरित्यर्थः, यथोक्तं,—"प्रयोगो यस्तु नाट्यादेर्भवेदभिनयो हि सः" इति, मृदुः सुकुमारः, तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य अभिनयस्य विकल्पो भेदस्तस्य अनुवृत्तिः अनुसृतिः तस्यां, यद्वा,—तस्य अभिनेयनायकादेः, विकल्पानां नाट्यशास्त्रोक्ताङ्गहारादिविकल्पादीनां, [यदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतेन,—"करणैरह

ततो महेन्द्रः सन्तुष्टः सन्, विक्रमार्कं वस्त्रादिना सम्भाव्य महार्घं वररत्नखचित (न) सिंहासनं तस्मै ददौ। तत्सिंहासने खचिता द्वात्रिंशत् पुत्तलिका सन्ति। तासां शिरसि पदं दत्त्वा तत् सिंहासनमध्यासितव्यम् (प)। तदतिमनोहरं सिंहासनमिन्द्राज्ञया गृहीत्वा, विक्रमार्को निजां पुरीमगमत्। तदनन्तरं शुभे मुहूर्त्ते शुभे लग्ने सिंहासनमधिष्ठाय राज्यं करोति स्म।

[इति सिंहासनप्राप्तिकथा]।

अथ विक्रमादित्यमहाप्रयाणम्।

याता: राज्ञा जनैश्च प्रतिदिनं दृष्टाः भवन्ति? एतेषां फलं किम्? कस्य अनिष्टं कथयन्ति?" तैरुक्तं,—"देव। अयं भूकम्पः सन्ध्याकाले जातः; अतः राज्ञोऽनिष्टं सूचयति। तथा च नारदीये,—

अनिष्टदः क्षितीशानां भूकम्पः सन्ध्ययोर्द्वयोः।
राज्ञां विनाशपिशुनो धूमकेतुरुदाहृतः।
दिग्दाहः पीतवर्णश्चेत् क्षितीशाना भयप्रदः" ॥ २६ ॥

इति दैवज्ञवचनं श्रुत्वा, राजा तु पुनरब्रवीत्,—"भो दैवज्ञ! मया तपसा सन्तोषित ईश्वर. प्राह,—'भो राजन्! प्रसन्नोऽस्मि, पर्य्यायेण (फ) अमरत्वं याचस्व' इति। तदा मया भणित—'भो देव। सार्द्धवर्षद्वयकन्याया पुत्रो यदि भविष्यति, तस्मात् मम मरणमस्तु, नान्येन'। ईश्वरेण 'तथाऽस्तु' इति भणितम्। तर्हि तादृश पुत्रो जनयिष्यति?" दैवज्ञैरुक्त,—'देव। दैवी सृष्टिरचिन्त्या, तादृशः कस्मिन्नपि देशे उत्पन्नो भविष्यति; तथा च द्रक्ष्यसि"।

ततो राजा वेतालमाहूयैतत् सर्वं तस्मै निवेद्याऽब्रवीत्,—"भो यक्ष। त्वं सर्वत्र पृथ्वीमध्ये परिभ्रमन्नेवंविधः कस्मिन् देशे कस्मिन् नगरे समुत्पन्न इति निश्चित्य स्थानं ज्ञात्वा, झटिति समागच्छ"। ततो वेतालो महाप्रसाद इति वीटिका(ब) गृहीत्वा,

सायन्तनभूकम्पस्य राजानिष्टसूचकत्वे प्रमाणमाह, ०निष्टद इति।—द्वयो सन्ध्ययो प्रात साय सन्ध्ययो जात भूकम्प, क्षितीशाना राज्ञाम्, अनिष्टद अनिष्ट
।री भवति, धूमकेतु राज्ञा विनाशपिशुन विनाशसूचक, ०दात। (अनुरूपो
।वि १ सगान्ते यथा,—"ऋतूणामनिश विनाशपिशुन क्षुद्रस्य ईद्य प्रति। व्योम
भ्रुकु टच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥" इति) दिग्दाह चेत् यदि, पीतवर्ण
तदा, क्षितीशाना भयप्रद राज्ञा भयजनक भवति ॥ २६ ॥

(फ) पर्य्यायेण—प्रकारेण, प्रकारान्तरेण इत्यर्थ।

(ब) महाप्रसाद,—महाऽनुग्रहस्वरूप, इति—अस्मात कारणात्, वी

कुशद्वीपादिद्वीपानालोक्य जम्बूद्वीपं प्रत्यागत्य, प्रतिष्ठाननगरं प्रविश्य कुम्भकारगेहे कञ्चिन्माणवकं (भ) काञ्चन कन्यकां क्रीडमानां दृष्ट्वा अपृच्छत्,—"अहो। युवां परस्परं किं प्रभवतम्?"(म) तदा कन्ययोक्तम्,—"अयं मम पुत्रः"। वेतालेनोक्तं,—"तव पिता कः?" तदा कोऽपि ब्राह्मणो दर्शितः। ततो वेतालः ब्राह्मणमपृच्छत्,—"केयम्?" इति। ब्राह्मणेनोक्तम्,—"इयं मम कन्या, अस्याः पुत्रोऽयम्"। तच्छ्रुत्वा विस्मयं गतो वेतालः पुनर्ब्राह्मणमब्रवीत्,—"भो ब्राह्मण! कथमेतत्?" ब्राह्मणेनोक्तं,—"देवानां चरितमगोचरम् (य): अस्यां शेषनागेन्द्रः सङ्गममकरोत्, तस्मादस्यां जातः पुत्रोऽयं शालिवाहनः" इति।

तच्छ्रुत्वा वेतालः सत्वरम् उज्जयिनीम् आगत्य, राज्ञे विक्रमादित्याय सर्व्वमपि वृत्तान्तमकथयत्। राजा तस्मै पारितोषिकं दत्त्वा खड्गमादाय प्रतिष्ठाननगरं गतः, यावत् खड्गेन शालिवाहनं हन्तुं प्रवृत्तः, तावत् तेन दण्डेन ताडितः प्रतिष्ठाननगरादुज्जयिन्यां पतितः, वेदनामसहमानः शरीरं विससर्ज्ज।

[इति विक्रमादित्यमहाप्रयाणम्]।

अथ सिंहासननिक्षेपणम् ।

अथ तस्य राज्ञः सर्वाः स्त्रियोऽग्निप्रवेशं कर्त्तुं प्रवृत्ताः। तदा मन्त्रिभिर्विचारितं,—"राजा अथमपुत्र, किं कर्त्तव्यम् ?"

भट्टिना (क) उक्तं,—"विचार्य्यताम्; आसां स्त्रीणां मध्ये काचिद् यदि गर्भिणी भवेत् ?" ततो विचार्य्यमाणे, एका सप्तमासगर्भिणी निश्चिता समभवत्। तदा सर्व्वैर्मन्त्रिभिर्मिलित्वा गर्भोऽभिषेकः कारितः (ख); मन्त्रिणस्तु स्वयं राज्यं पालयितुं प्रवृत्ताः। तदिन्द्रदत्तं सिंहासनं तथैव शून्यमासीत्।

एकदा सभामध्ये अशरीरिणी वाक् (ग) आसीत्,—"भो मन्त्रिणः। यः स्वयं राज्यं पालयितुमेतस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुञ्च योग्यः, तादृशो राजा नास्ति, तर्हि सुक्षेत्रे निक्षिप्यतामिदं सिंहासनम्"। तच्छ्रुत्वा सर्व्वैर्मन्त्रिभिरतिपवित्रक्षेत्रे तत् सिंहासनं निक्षिप्तम्। निक्षेपानन्तरं बहूनि वर्षशतानि गतानि।

[इति सिंहासननिक्षेपणम्]।

अथ भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा ।

अथ काले भोजराजः राज्यं प्राप। तस्मिन् राज्यं कुर्व्वति, एकदा कश्चिद् ब्राह्मणो यत्र सिंहासनं निक्षिप्तं, तत् क्षेत्रं क्रय्रा

(क) भट्टिना—तदाख्यप्रधानमन्त्रिणा।

(ख) गर्भेति।—गर्भस्य—भ्रूणस्य, अन्तरस्थशिशोरित्यर्थः, अभिषेकः,—"सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु" इत्यादिमन्त्रेण अधिकारप्राप्त्यर्थं शान्त्यर्थञ्च अनेकतीर्थाहृतैर्जलैर्विविधैरौषधिभिश्च सेचनं कृतं, गर्भमुद्दिश्य महिषीमेव स्नापयामासुरिति भावः।

(ग) अशरीरिणी वाक्—दैववाणी।

गृहीत्वा मञ्चकाधः खानयितुं प्रारम्भमकार्षीत्। पुरुषप्रमाणे गर्त्ते जाते, शिलैका सुमनोहरा अवलोकिता। तदधः चन्द्रकान्तशिलाविनिर्मितं, नानारत्नखचितं, द्वात्रिंशत्पुत्तलिकाभिर्युक्तम्, अतिरमणीयं दिव्यमेकं सिंहासनमपश्यत्। तत्सिंहासनं दृष्ट्वा भोजराजः परमानन्दलहरीपरिपूर्णहृदयो (ख) भूत्वा, सिंहासनं ग्रामं प्रति नेतुं यावदुच्चालयति, तावदधिकं गुरु भवति, नोच्चलति च। ततो मन्त्रिणमवदत्,—"भो मन्त्रिन्! किमर्थमेतत् सिंहासनं नोच्चलति?" मन्त्रिणोक्तं,—"राजन्! एतत् सिंहासनं दिव्यमपूर्वञ्च, बलिहोमपूजादिकं विना नोच्चलिष्यति, तव साध्यञ्च न भविष्यति" इति।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा ब्राह्मणान् आहूय, तैः सर्वमपि विधानं कारितवान्। ततस्तत् सिंहासनं लघु भूत्वा स्वयमेवोच्चलति स्म।

[इति भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा]।

अथ भानुमतीकथाऽवतरणिका।

तत् दृष्ट्वा राजा मन्त्रिणमुवाच,—"भो मन्त्रिन्! एतत् सिंहासनं प्रथमं ममासाध्यमभवत्, परन्तु इदानीं तव बुद्धिप्रभावेण मम हस्तगतमासीत्। अहो!! बुद्धिमतां संसर्गो लाभाय सुखाय च भवति"। ततो मन्त्रिणा भणितं,—"भो राजन्! श्रूयतां, यः स्वयं बुद्धिमान् न भवति, अन्येषामपि बुद्धि

(ख) परमेत्यादि।—परमानन्दानाम् अत्यानन्दानां, लहर्य्या तरङ्गेण, परिपूर्णं हृदयं यस्य सः।

न शृणोति, स सर्व्वथा नाशं प्राप्नोति। त्वं तथाविधो न भवसि ; बुद्धिमानपि आप्तवचनं (ग) शृणोषि, अतस्तव सकल-कार्य्येषु अन्तरायो नास्ति"। राजा अब्रवीत्,—"योऽनर्थ-कार्य्यं निवारयति, आगाम्यर्थं साधयति च, स एव मन्त्री। तथा चोक्तम्,—

स्थितस्य कार्य्यस्य समुद्भवार्थम्
आगामिनोऽर्थस्य च सम्भवार्थम्।
अनर्थकार्य्यं प्रतिघातनार्थं
यो मन्यतेऽसौ परमो हि मन्त्री" ॥ २३ ॥

मन्त्रिणोक्तं,—"भो राजन्! मन्त्रिणा स्वामिहितकार्य्यं कर्त्तव्यम्, तदुक्तं,—

मन्त्रः कार्य्यानुगो येषां कार्य्यं स्वामिहितानुगम्।
त एव मन्त्रिणो राज्ञां न तु ये गल्लपुल्लाः ॥ २४ ॥

अन्यच्च—

यन्मन्त्रिणा विना राज्यं गृहं धान्यादिकं विना ।
सौभाग्यं यौवनमृते विना ज्ञानं विरागता ॥ ३५ ॥

दुर्ज्जनानां शान्तिः, पाषण्डिनां मतिः, वेश्यानां प्रीतिः, खलानां मैत्री, पराधीनस्य स्वातन्त्र्यं, निर्धनस्य रोषः, सेवकस्य कोपः, स्वामिनः स्नेहः, कृपणस्य गृहं, व्यभिचारिण्याः पुरुषभक्तिः, तस्कराणां युक्तिः, मूर्खाणां सम्मतिः, इत्येतत् सर्वं कार्य्यं निष्फलं ज्ञातव्यम् । अन्यच्च,—राज्ञा महतां सेवा कर्त्तव्या, आप्तानां वचः श्रोतव्यं, देवब्राह्मणाः प्रतिपालनीयाः, न्यायमार्गेण वर्त्तितव्यम् । भो राजन् ! राजलक्षणोक्ता गुणाः सर्व्वे त्वयि विद्यन्ते, त्वं सकलराजराजोत्तमः ।

मन्त्रिणाऽपि एवंविधगुणगरिष्ठेन भवितव्यं,—यः कुलक्रियाज्ञः, कामन्दक-चाणक्य-पञ्चतन्त्रादिसकलशास्त्रकलाऽभिज्ञश्च । गुणास्तु—स्वामिकार्य्यार्थम् उद्यमः, पापाद्भयं, प्रजानां सङ्गोपनं, (घ) परिचारकाणां संयोजनं, राज्ञः चित्तवृत्त्यनुसरणं,

---

अनुगच्छति तादृशः, प्रभुहितानुसारीत्यर्थः, भवति इति शेषः, त एव तादृशा एव, राज्ञां नृपतीनां, मन्त्रिणः मन्त्रिपदवाच्याः, ये तु ये हि मन्त्रिणः, गलपुस्तला लाक्षा पुत्तलिका इव, अर्थात् लाक्षापुत्तलिकावत् केवलं सभाशोभावर्द्धकाः, ते मन्त्रिशब्दवाच्या न भवन्तीति शेषः, "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" इत्यादिवदिति भावः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रिणं विना राज्यरक्षणं दुष्करम् इति वक्तुमाह, यदिति ।—मन्त्रिणा सचिवेन, विना विरहितं, राज्यं, धान्यादिकं खाद्यशस्यादिकं, विना विरहितं, गृहं गृहाश्रमं, यौवनं तारुण्यम्, ऋते विना, सौभाग्यं सुभगत्वं, भोग्यसमागम इत्यर्थः, ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, विना ऋते, विरागता वैराग्यम् "एतत्सर्वं निष्फलं ज्ञातव्यम्" इति पश्चादुक्तगद्यांशेनान्वयः ॥ ३५ ॥

(घ) सङ्गोपनं—रक्षा ।

समयोचितपरिज्ञानञ्च। अपायकार्य्यात् (ङ) राजा निवारणीयः। एवंविधगुणयुक्तो मन्त्रिपदयोग्यो भवति। यथा नन्दराजमन्त्रिणा बहुश्रुतेन राज्ञो ब्रह्महत्या निवारिता"।

भोजराजेनोक्तं,—"कथमेतत्?" मन्त्री वदति,—"भो राजन्! श्रूयतां कथयामि,—

[इति भानुमतीकथाऽवतरणिका]।

अथ भानुमतीकथा।

"विशालाया नगर्य्यां नन्दो नाम राजा महाशौर्य्यसम्पन्नोऽभूत्। निजभुजबलेन सर्वान् प्रत्यर्थिनृपतीन् (च) पादपद्मोपजीविनो (छ) विधाय एकच्छत्रेण राज्यं करोति स्म। तस्य राज्ञः जयपालो नाम पुत्रः, षड्विधदण्डाऽऽयुधसाधनाभिज्ञो (ज) मन्त्री बहुश्रुतो नाम, भार्य्या च भानुमती नाम

आसीत्। सा राज्ञोऽतिप्रिया, भूपतिः सर्व्वदा तस्याम् अनुरक्तः सुरतसुखम् (झ) अनुभवन् तिष्ठति स्म। यदा सिंहासने उपविशति, तदा अर्द्धाङ्गे (ञ) भानुमतीमुपवेशयति, क्षणमपि तस्या वियोगं न सहते।

एकदा मन्त्रिणा मनसि विचारितम्, "अय राजा निर्लज्जो भूत्वा, सभामध्ये सिंहासने स्त्रियमुपवेशयति, सर्वोऽपि जनस्तां पश्यति, महदनुचितमेतत्; यः कामी, स उचितानुचितं न जानाति। तथा हि,—

किमु कुवलयनेत्राः सन्ति नो नाकनार्य्य-
स्त्रिदशपतिरहल्यां तापसीं यत् सिषेवे ?।
हृदयतृणकुटीरे दह्यमाने स्मरेण
उचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ?॥ २६॥

यः स्त्रीणां कटाक्षवाणैर्यावन्न भिद्यते, तावदेव स प्रतिष्ठां धैर्य्यञ्च वहति। तथा चोक्तम्,—

(झ) सुरतसुख—रतिसुखम्।

(ञ) अर्द्धाङ्गे—अर्द्धे समप्रविभागे अङ्गस्य ["अर्द्धं नपुंसकम्" (२।२।२ पा०) इति सामानाधिकरण्ये तत्पुरुषः] शरीरस्य आसनस्य वा अर्द्धांशे इत्यर्थः।

कामार्त्तानां सदसद्विवेकाभावत्वं दर्शयितुं दृष्टान्तश्लोकमाह, किमु इति।—कुवलयनेत्राः पद्मलोचनाः, नाकनार्य्यः स्वर्गीयास्त्रियः, अप्सरस इत्यर्थः, नो सन्ति न विद्यन्ते किमु ? किन्तु सन्त्येव, तथापि त्रिदशपतिः देवराजः इन्द्रः, तापसीं मुनिपत्नीम्, अहल्यां सिषेवे कामयामास, इति यत्, तत्र हेतुः,—हृदयतृणकुटीरे हृदयरूपतृणगृहे, स्मरेण कामेन, दह्यमाने सन्तप्यमाने, सति, पण्डितः अभिज्ञोऽपि, कः को जनः, उचितं योग्यम्, अनुचितम् अयोग्यं वा, वेत्ति विचारयति ? न कोऽपीत्यर्थः। त्रिभुवनपतिरिन्द्रोऽपि कामेन विमोहितः, का कथा मनुष्याणामिति भावः। मालिनी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा,—"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति ॥ २६॥

तावद्वत्ते प्रतिष्ठां प्रशमयति मनश्चापलं तावदेव
तावत् सिद्धान्तसूत्रं स्फुरति हृदि परं विश्वलोकैकदीपम्।
क्षीराब्धेः पारवेलावलयविलसितैर्मानिनीनां कटाक्षैः
यावन्नो हन्यमानं कलयति हृदयं दीर्घलीलायताक्षैः॥ ३७॥

अहो! मदनस्य माहात्म्यं कालज्ञमपि विकलयति॥ (ट)

उक्तञ्च,—

विकलयति कलाकुशलं हसति शुचिं पण्डितञ्च विशोधयति।
अधीरयति वै धीरं क्षणेन मकरध्वजो देवः॥ ३८॥

स्त्रैणानां धैर्य्यप्रतिष्ठादिकमपि नश्यति इति स्वोक्तिं द्रढयितुं प्राचीनोक्तिमाह, तावदिति।—क्षीराब्धेः क्षीरसागरस्य, [एतेनातिशुभ्रत्वं व्यज्यते] पारवेलावलय पारवेलायां पारस्थितोपकूलस्य यद् वलयं गोलं, तस्य विलसितमिव प्रस्फुरणमिव

तथा च,—

श्रुतं सत्यं तपः शील विज्ञान तत्त्वमुत्तमम्।
इन्धनीकुरुते मूढः प्रविश्य वनितानले ॥ ३९ ॥
इतिवृत्तं बलस्यान्त स्वकुलस्यापि लाञ्छनम्।
मरणञ्च समीपस्थ कामी लोको न पश्यति" ॥ ४० ॥

इति सञ्चिन्त्य एकदावसर प्राप्य राजानमब्रवीत्,—"भो राजन्। किञ्चित् विज्ञाप्यमस्ति"। राज्ञोक्तं,—"किं तद् ब्रूहि"। मन्त्रिणोक्तं,—"यदेतद् भानुमती सभामध्ये अर्द्धासने उपविशति, तन्महदनुचितं भवति, "असूर्य्यम्पश्या राजदारा." (ठ)

धैर्य्यशालिनमपि जनम्, अधीरयति अधीरं करोति। वै पादपूरणे। कामप्रभावात् सर्व्वमेव नश्यतीति भाव। आर्य्या वृत्तम्। एतस्या लक्षणादिकम् अस्मत्कृतायां छन्दोमञ्जर्य्यां अभिनवव्याख्याया सविस्तरम् अवलोकनीयम् ॥ ३८ ॥

स्त्रैणानां श्रुतादिकं सर्व्वमेव समूल विनश्यतीति दर्शयति, श्रुतमिति।— मूढ मोहान्ध, [एतेन वह्निप्रवेशसम्भावना सूच्यते] जन, वनितानले नारीरूपे वह्नौ, प्रविश्य प्रवेश कृत्वा, समासज्य इत्यर्थ, श्रुत शास्त्रज्ञान, सत्य सत्यपरायणत्व, तप तपस्यां, शील सुशीलतां, विज्ञान शिल्पादिज्ञानम्, उत्तम तत्त्वञ्च उत्कृष्ट तत्त्वज्ञानञ्च, इन्धनीकुरुते तस्मिन्नग्नौ काष्ठवत् भस्मीकरोतीत्यर्थ। अनलार्पितकाष्ठ यथा दहनाद् भस्मीभूय नाममात्रमपि नाऽवतिष्ठते, तथा कामिनीसमासक्तानां शास्त्रज्ञानादिकं समूलमेव दूरीभवतीति भाव ॥ ३९ ॥

कामवशगा विवेकवर्ज्जिता भवन्ति इत्याशयेनाह, इतिवृत्तमिति।—कामी कामपरायण, लोक जन, इतिवृत्त पूर्व्वतनकीर्त्तिकथा, बलस्यान्त बलनाश, स्वकुलस्य निजवंशस्य, लाञ्छन कलङ्क, समीपस्थ निकटागत, मरण मृत्युञ्चापि, न पश्यति न पर्य्यालोचयति। कामतत्त्वा हि परदाराऽभिमर्शने स्वप्रतिष्ठा वंशगौरव बलहानि-मरणादिदोष जानन्तोऽपि सततमेव अविचारित तदासक्ता भवन्तीति भाव ॥ ४० ॥

(ठ) असूर्य्येति।—सूर्य्यमपि न पश्यन्तीति असूर्य्यम्पश्या, ["असूर्य्यललाटयो र्दृशितपो" (३।२।३६ पा०) इति खश्प्रत्यये "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" (६।३।६७ पा०) इति मुमागम] अत्यन्तगुप्ता इत्यर्थ। राजदारा,—दारयन्ति भ्रातृभेदमिति दारा, पत्युर्भ्रातृभेदकरत्वात् दारेति प्रसिद्धि। राज्ञ, दारा, राजदारा.।

इति शास्त्रकारवचनम्। अत्र नानाविधो जनः समागत्य ता पश्यति"। राज्ञोक्तं,—"सर्व्वमपि जानामि, किं करोमि? मम महती प्रीतिः अस्याम्; इमां विहाय क्षणमपि स्थातुं न शक्नोमि"। मन्त्रिणोक्तं,—"तर्ह्येवं क्रियताम्"। राज्ञोक्तं,—"किं तन्निरूप्यताम्"। तेनोक्तं,—"चित्रकारमाहूय तेन पटस्योपरि भानुमत्या रूपं लेखयित्वा, पुरःस्थिते भित्तिप्रदेशे संबध्य (ड) तस्याः स्वरूपं द्रष्टव्यम्"। तद्वचनं राज्ञः चित्ते लग्नम्।

ततो राजा चित्रकारमाहूयोक्तवान्,—"भोः चित्रकार। भानुमत्या रूपं चित्रे लेखनीयम्"। चित्रकारेणोक्तं,—"भो देव। तस्या अहं रूपं प्रथमं प्रत्यक्ष विलोक्य, पश्चाद् यथाऽवयव विलिखिष्यामि"। तच्छ्रुत्वा राज्ञा भानुमती आकारिता, तस्मै दर्शिता च। स तु तां विलोक्य, पद्मिनी स्त्री इयमिति विज्ञाय, पद्मिनीलक्षणयुक्तां विलिलेख। पद्मिनीलक्षणं यथा,—

"कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धा
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे।
चकितमृगसनाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगलमनर्घं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥ ४१ ॥

तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां स्वां
द्विज-सुर-गुरुपूजाश्रद्दधाना सदैव।
कुवलयदलकान्तिः काऽपि चाम्पेयगौरी
विकचकमलकोषा कामिनी कान्तपत्रा॥ ४२॥
व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिललितमध्या चारुहासा सुवेषा।
मृदु लघु शुचि भुङ्क्ते बद्धशीला सुकेशी
धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात्"॥ ४३॥

एवमुक्तलक्षणयुक्तं तस्याः रूपं लिखित्वा, राज्ञो हस्ते समर्पितवान्। राजाऽपि तत्र चित्रलिखितां तां दृष्ट्वा अतिसन्तुष्टस्तस्मै चित्रकाराय उचितं ददौ।

तदनन्तरं शारदानन्देन राजगुरुणा चित्रपटलिखिता भानु-

स्यादिति परेणान्वयः। एतत्त्रीणि पद्यानि मालिनीवृत्तघटितानि। तल्लक्षणं यथा,—"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति॥ ४१॥

तिलेति।—तिलकुसुमसमानां तिलपुष्पसदृशीं, स्वां निजां, नासिकां नासां, बिभ्रती धारयन्ती, सदैव सर्व्वदैव, द्विजसुरगुरुपूजाश्रद्दधाना ब्राह्मणानां देवानां गुरूणाञ्च पूजासु अर्च्चनासु श्रद्दधाना तत्र परमश्रद्धावतीत्यर्थः, कुवलयदलकान्तिः पद्मपत्रवत् कान्तिमती, काऽपि काचित्, चाम्पेयगौरी चम्पकवत् गौरवर्णा, विकचकमलकोषा विकचकमलवत् कोषः अवयवविशेषः, यस्याः सा तादृशी, कान्तपत्रा कान्तानि कमनीयानि पत्राणि लक्षणया रोमाणि यस्याः सा, तादृशी कामिनी, पद्मिनी स्यादिति परेणान्वयः॥ ४२॥

व्रजतीति।—राजहंसीव मृदु अत्वरितं, सलीलं सविलासञ्च, व्रजति गच्छति, तन्वी कृशाङ्गी च, त्रिवलिभिः उदरस्थरेखात्रयेण, ललितं सुन्दरं, मध्यम् उदरप्रदेशः यस्याः सा, चारु मनोज्ञं, हासः हास्यं यस्याः सा, सुवेषा सुन्दरवेषधारिणी च भवतीति शेषः, मृदु कोमलं, लघु सुपचं, शुचि शुद्धञ्च खाद्यं, भुङ्क्ते भक्षयति, बद्धशीला विनयवती, सुकेशी शोभनकेशा च, धवलकुसुमवासोवल्लभा धवले शुभ्रे, कुसुमवासिते च, वाससि वस्त्रे, वल्लभा प्रीतिमती, पद्मिनी स्यात् भवेत्। पूर्व्वोक्तसकललक्षणाक्रान्ता नारी पद्मिनी भवतीत्यर्थः॥ ४३॥

मतीं दृष्ट्वा चित्रकारं प्रति भणितं,—"भोः चित्रकार! भानुमत्या सर्वं लक्षणं लिखितं, परमेकं विस्मृतं त्वया"। तेनोक्तं,—"भोः स्वामिन्! किं विस्मृतं कथय"। शारदानन्देनोक्तं,—"तस्याः वामजघनस्थले मत्स्याऽऽकारो तिलकः (ढ) अस्ति, स न लिखितस्त्वया"। राजाऽपि शारदानन्दवचनं श्रुत्वा, तत्प्रत्ययनिरीक्षणार्थं (ण) यावत् सुरतसमये तस्याः वामजघनं पश्यति, तावत् मत्स्याऽऽकारो तिलको दृष्टः। तं दृष्ट्वा राजा स्वमनसि अचिन्तयत्, "कथमस्याः गुह्यदेशे स्थित तिलकं दृष्टवान्? सर्व्वथाऽनया सह अस्य संसर्गो विद्यते॥ अन्यथा कथमेतदनेन ज्ञातम्? स्त्रीणां विषये पापसन्देहः कर्त्तव्य एव। तथा च,—

जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः।
हृदये चिन्तयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः॥ ४४॥

(ढ) तिलक,—तिलकालकरोग, यदुक्तं माधवनिदाने,—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्॥" इति। "तिल" इति भाषा।

नाग्निस्तृप्यति काष्ठौघैर्नापगाभिर्महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतैश्च न पुंभिर्वामलोचना ॥ ४५ ॥
रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ।
इत्थं नारद । नारीणां पातिव्रत्यं हि जायते ॥ ४६ ॥
यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मयि कामिनी ।
स भवेद् वशगस्तस्या नृत्यक्रीडाशकुन्तवत् ॥ ४७ ॥
तासां वाक्यानि स्वल्पानि तथ्यानि सुगुरूण्यपि ।
करोति यः कृती लोके लघुत्व तस्य निश्चितम् ॥ ४८ ॥

सविभ्रमा सविलासा, पश्यन्ति निरीक्षन्ते, हृदये मनसि, अन्यम् अपरं पुरुषमिति शेष, चिन्तयन्ति भावयन्ति च, स्त्रीणां नारीणाम्, एकत एकस्मिन् पुरुषे, रति प्रीति, न नास्तीत्यर्थ ॥ ४४ ॥

नाग्निरिति।—अपि वह्नि, काष्ठौघै काष्ठराशिभि, न तृप्यति तृप्ति नाप्नोति, महोदधि समुद्र, आपगाभि नदीभि न तृप्यति, अन्तक यम, सर्व्वभूतै सकल· प्राणिभिरपि न तृप्यति, तद्वत् वामलोचना योषिदपि, पुम्भि पुरुषै, न तृप्यति। नव नव निरन्तर प्रार्थयते इति भाव ॥ ४५ ॥

रह इति।—नारद प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिरियम्। रह निर्जनस्थान, नास्ति न विद्यते, क्षण अवसर, नास्ति, कार्य्यव्याप्तत्वादिति भाव, प्रार्थयिता प्रार्थनाकारी, सुरतार्थीति भाव, जन लोकश्च नास्ति, हे नारद। इत्थम् एवम्प्रकारेण कारणेन, हि हेतूपदेशे, नारीणा स्त्रीणां, पातिव्रत्य सतीत्व, जायते वर्त्तते इत्यर्थ। अन्यथा एतेषा सद्भावश्चेत् तर्हि कुतस्तासां साधुत्वम्? नैव स्यादिति भाव ॥ ४६ ॥

श्लोकत्रयेण स्त्रैणाना हेयत्व वर्णयति, य इति।—य मूढ मूर्खं, मोहात् अज्ञानात्, इय कामिनी एषा नारी, मयि रक्ता मा प्रति अनुरागिणी, इति मन्यते विवेचयति, स मूर्खं, नृत्यक्रीडाशकुन्तवत् क्रीडार्थ नृत्यकारी विहग इव, तस्या. नार्य्या, वशग वशीभूत, भवेत् स्यात्। भ्रान्त स इति भाव ॥ ४७ ॥

तासामिति।—य कृती कुशली, स्वाधीन इत्यर्थ, तासा नारीणा, तथ्यानि यथार्थ-भूतान्यपि, सुगुरूणि गौरवयुक्तान्यपि, स्वल्पानि स्वल्पमात्राण्यपि, वाक्यानि वचनानि, करोति निष्पादयति, लोके जगति, तस्य जनस्य, लघुत्व लाघव, निश्चित नि सन्देह, भवतीति शेष। सर्व्वथा योषिता स्त्रीका वागपि दूरत एव परिहरणीयेति भाव ॥ ४८ ॥

अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते" ॥ ४८ ॥

इत्येवं विचार्य्य मन्त्रिणमाहूय पूर्ववृत्तान्तमकथयत् । मन्त्रिणाऽपि तत्समये तच्चित्तानुकूलं यथा, तथा भणितं,—"भो भो राजन्! कस्य चेतः कीदृग्विधमस्ति, तत् केन ज्ञायते? सर्वथा सत्य भवितुमर्हत्ययं वृत्तान्तः"। राज्ञा भणितं,—"भो मन्त्रिन्! यदि मम त्वं प्रियः, तर्हि अमुं शारदानन्दं मारय"। मन्त्रिणाऽपि "तथाऽस्तु" इति उक्त्वा लोकानां पुरतो धृतः शारदानन्दो वद्धश्च। तस्मिन् अवसरे शारदानन्देन भणितम्,—"अहो! राज्ञां न कोऽपि प्रियो भवतीति लोकोक्तिः सत्या। तथा हि,—

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितः? विषयिणः कस्याऽऽपदोऽस्तं गताः?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः? को नाम राज्ञां प्रियः?।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः? कोऽर्थी गतो गौरवम्?
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान्? ॥ ५० ॥

काके शौचं द्यूतकारे च सत्य
क्लीवे शौर्य्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता।
सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः
राजा मित्रं केन दृष्ट श्रुतं वा ? ॥ ५१ ॥

राजा यस्मै क्रुध्यति स शुचिरपि अशुचिर्भवति। तथा चोक्तम्,—

शुचिरशुचिः पटुरपटुः शूरो भीरुश्चिरायुरल्पायु ।
कुलज कुलेन हीनो भवति नरो नरपतेः क्रोधात्" ॥ ५२॥

ततो मन्त्रिणा बध्यस्थान प्रति नीयमानः स परं श्लोकमपठत्,—

यमस्य, न गोचरान्तरगत दृष्टिपथ न गत ? अपि तु सर्व्व एव इत्यर्थ, सर्व्व एव कालेन लीयते इति भाव, क अर्थी याचक, गौरव सम्मान, गत प्राप्त ? याच्ञाया गौरवो नास्तीति हृदयम्, को वा पुमान् कश्च पुरुष, सुजन इत्यर्थ, दुर्जनवागुरासु दुर्जनाना धूर्त्ताना वागुरासु जालेषु, शठतायामिति सारार्थ, पतित सन्, क्षेमेण कुशलेन, निर्व्विघ्नमिति निष्कर्ष, यात गत ? निष्कृतिमिति शेष, न कोऽपीत्यर्थ। शार्दूलविक्रीड़ित वृत्तम् ॥ ५० ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दार्ढ्याय श्लोकान्तरमवतारयति, काके इति।—काके वायसे, शौच शुद्धता, द्यूतकारे द्यूतक्रीडापरायणे, सत्य सत्यवाक्य, क्लीवे षण्ढे, शौर्य्य वीरत्व, मद्यपे सुरापायिनि, तत्त्वचिन्ता तत्त्वाद्यालोचन, सर्पे पन्नगे, क्षान्ति क्षमागुण, स्त्रीषु नारीषु, कामोपशान्ति कामनाया उपशम, राजा नृपश्च, मित्र बन्धु, एतत्सर्व्वं केन जनेन, दृष्ट विलोकित, श्रुतम् आकर्णित वा ? न केनापीत्यर्थ। एतत्सर्व्वं मसम्भवमिति भाव। शालिनी वृत्तम्, तल्लक्षण यथा,—मात् तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः" इति ॥ ५१ ॥

राजकोपस्य अनर्थकारितामाह, शुचिरिति।—नरपते राज्ञ, क्रोधात् कोपात्, शुचि विशुद्ध, नर पुमान्, अशुचिर्भवति, पटु निपुणो जन, अपटुर्भवति, शूर बलवान् जन, भीरुर्भवति, चिरायु दीर्घायुर्जन, अल्पायु स्वल्पजीवितो भवति, कुलज सत्कुलोत्पन्नश्च जन, कुलेन हीन निष्कुलश्च भवति। आर्य्या वृत्तम् ॥ ५२ ॥

"वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्व्वतमस्तकेषु।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि" ॥ ५३ ॥

मन्त्रिणा स्वमनसि विचारितम्,—'अहो! एतत् सत्यं वा, मिथ्या वा, किमर्थं ब्राह्मणवधः क्रियते? महदनुचितमेतत्' इति शारदानन्दमन्यैः अज्ञातं स्वान्तर्भवनं नीत्वा, भूगर्भे निक्षिप्य, राजान प्रत्यागत्य मन्त्रिणा भणितं,—'भो राजन्! अनुष्ठिता तवाज्ञा'। राज्ञा 'साधु कृतम्' इति भणितम्।

[इति भानुमतीकथा]।

अथ राजपुत्र-भल्लूककथा।

तदनन्तरमेकदा राजकुमारः आखेटार्थं (त) वन प्रति निर्गतः। निर्गमनसमये अपशकुनः (थ) समभूत्। स यथा,—

अकालवृष्टिः शवसूतकञ्च निर्घात उल्कापतनं तथैव।
इत्याद्यनिष्टानि ततो बभूवुर्निवारणार्थं सुहृदो वचश्च ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नवसरे मन्त्रिपुत्रेण बुद्धिसागरेणोक्तं,—"भो जयपाल! अद्य आखेटं मा गच्छ, महानपशकुनो दृश्यते"। ततो जयपालेनोक्तम्,—"अपशकुनस्य प्रतीतिर्नास्ति"। तेनोक्तं,—"भो राजकुमार! बुद्धिमता पुरुषेणाऽनिष्टोऽपशकुनः प्रत्ययेन (द) द्रष्टव्यः। उक्तञ्च,—

अत्र जन्मान्तरकृतं कर्म्म पुंसां शुभाशुभम्।
यत् तस्य शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् ॥ ५५ ॥
न निन्देत् योगिनां वृन्दं ब्रह्मद्वेषं न कारयेत्।
न विषं भक्षयेत् प्राज्ञो न क्रीडेत् पन्नगैः सह" ॥ ५६ ॥

अपशकुनं विवृणोति, अकालवृष्टिरिति।—अकालवृष्टि असमये वर्षणं, शवसूतकं मृताशौचं, निर्घातः ऊर्द्धाधःस्थवाय्वोः परस्परं सङ्घर्षणं, (तदुक्तं,—"यदाऽन्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुता हतः। पतत्यधः स निर्घात—॥" इति) तथैव एवञ्च, उल्कापतनम् उल्कापातः, ततः निवारणार्थं गमननिषेधाय, सुहृदः मित्रस्य, वचः वाक्यञ्च, इत्यादि अनिष्टानि अमङ्गलानि, बभूवुः। वृत्तमुपजातिः ॥ ५४ ॥

(द) प्रत्ययेन—निश्चयेन, विश्वासत्वेन इति भावः।

अपशकुनस्य विश्वास्यत्वे प्रमाणमाह, अत्रेति।—पुंसां पुरुषाणां, यत् शुभाशुभं शुभं श्रेयस्करम्, अशुभम् अमङ्गलकरञ्च ["विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि" (२।४।१३ पा०) इति पाक्षिकसमाहारत्वादेकवचनम्] पुण्यपापमित्यर्थः, कर्म्म कार्य्यं, जन्मान्तरकृतम् अन्यस्मिन् जन्मनि आचरितं, भवेदिति शेषः, अत्र अस्मिन् जन्मनि, गच्छतां गन्तुमुद्यतानां, तेषामित्यर्थः, शकुनः शुभाशुभसूचकनिमित्तं, तस्य शुभाशुभकर्म्मणः, पाकं परिणामं, फलमित्यर्थः, निवेदयति ज्ञापयति, शुभसूचकनिमित्तदर्शनेन शुभफलम्, अशुभसूचकनिमित्तदर्शनेन च अशुभफलं भवतीत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

सर्व्वाण्येव शास्त्राणि मुनिप्रोक्तानि, तत्राप्रत्यये योगिवृन्दावहेलनं स्यात्, तच्च न शुभकरम्, इत्याशयेनाह, नेति।—प्राज्ञः ज्ञानी जनः, योगिनां वृन्दं तापससमूहं, न निन्देत् तेषां निन्दां न कुर्य्यात्, ब्रह्मद्वेषं ब्राह्मणविद्वेषञ्च, न कारयेत् [स्वार्थे णिच्] न सम्पादयेत्, विषं कालकूटं, न भक्षयेत् न खादेत्, पन्नगैः सर्पैः सह, न क्रीडेत् क्रीडां

इति तेन निवारितोऽपि तद्वचनमनादृत्य राजपुत्रो निर्गतः। पुनर्निर्गमनसमये तेन भणितं,—"भो जयपाल! तव विनाशकालः समायातः, अन्यथा एवं बुद्धिर्नोत्पद्यते। तथा चोक्तम्,—

नीतो न केनापि न दृष्टपूर्व्वो न श्रूयते हेममयः कुरङ्गः।
तथाऽपि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥५७॥

उपार्जितानां कर्म्मणामुपभोग विना कथं विनाशः स्यात्? तथा चोक्तम्,—

सद्भावो नास्ति वेश्यानां स्थिरता नास्ति सम्पदाम्।
विवेको नास्ति मूर्खाणां विनाशो नास्ति कर्म्मणाम्" ॥ ५८ ॥

ततो राजकुमारो वन गत्वा बहून् श्वापदान् (ध) व्यापाद्य

न कुर्य्यात्। सर्व्वमेतत् महाजनाऽङ्गीकृत सतामवश्य पालनीयम्, अन्यथा महाननर्थो भवदिति भाव। पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥ ५६ ॥

बुद्धिविपर्य्यय आत्मनाशलिङ्गम् इति यदुक्तं तत्समर्थनार्थं प्राचीनोक्तिम् उदाहरति, नीत इति।—हेममय स्वर्णमय, कुरङ्ग मृग, केनापि जनेन, न नीत न प्रापित, न दृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्ट, न च श्रूयत केनाप्याकर्ण्यते, तथापि एव सत्यपि, रघुनन्दनस्य रामचन्द्रस्य, न कस्यचित्साधारणस्येति भाव, तृष्णा तद्ग्रहणाभिलाष, अभूदिति शेष। तत्र हेतुमाह—विनाशकाले अनिष्टापातसमये, लोक इत्यध्याहार्य्यं, विपरीतबुद्धि

कृष्णसारं दृष्ट्वा तमनुगतः महदरण्यं प्रविष्टो यावत् पश्यति, तावत् सर्वोऽपि सैन्यवर्गः नगरमार्गे लग्नः। कृष्णसारोऽपि तत्रादृश्यो जातः। स्वयमेकाकी तुरगारूढः सरोवरम् अग्रेवणम् (न) अपश्यत्। तत्राश्वादवतीर्णो वृक्षशाखायाम् अश्वं निबध्य जलपानं विधाय यावत् वृक्षाधःस्वक्षमायाम् (प) उपविशति, तावदतिभयङ्करः कश्चित् व्याघ्रः समागतः। तं सहसा दृष्ट्वा अश्वो बन्धनं त्रोटयित्वा (फ) पलायमानो नगरमार्गमगमत्। राजकुमारोऽपि भयाद्वेपमानः (ब) शाखामालम्ब्य वृक्षमारूढः, तत्र पूर्वारूढं भल्लूकमेकं दृष्ट्वा पुनरत्यन्तं भयं प्राप्तः। अथ तेन भल्लूकेन भणितं,—"भो राजकुमार! त्वं मा भैषीः, अद्य मम शरणागतस्त्वम्, अत एव अहं किमपि अनिष्टं न करिष्यामि। मां विश्वस्य व्याघ्रादपि न भेतव्यम्"। राजकुमारेण भणितं,—"भो ऋक्षराज! (भ) सत्यमेवाहं तव शरणागतः, विशेषतो भयभीतः, अतः पालनीय एव; यतो हि महत् पुण्यं शरणागतरक्षणात् भवति,—

एकतः क्रतवः सर्वे सहस्रवरदक्षिणाः।
एकतो भयभीतानां प्राणिनां प्राणरक्षणम्" ॥ ५८ ॥

(न) अग्रेवणं—वनस्य अग्रे, पुरोवर्त्तिनि वने इत्यर्थः। "वनं पुरगा—" (८।४।४ पा०) इति णत्वम्।

(प) क्षमायां—भूमौ।

(फ) त्रोटयित्वा—छित्त्वा।

(ब) वेपमानः,—कम्पमानः।

(भ) ऋक्षराज,—भल्लूकश्रेष्ठ।

शरणागतरक्षणे पुण्यं यदुक्तं तत्र श्लोकमाह, एकत इति।—सहस्रवरदक्षिणाः सहस्रसङ्ख्यश्रेष्ठदक्षिणायुक्ताः, सर्वे समस्ताः, क्रतवः यागाः, एकतः एकस्मिन् तुलापात्रे, एकतः अपरस्मिन् तुलापात्रे च, भयभीतानां भयप्राप्तानां, प्राणिनां जीवानां,

तदा भल्लूकेन समाश्वासितो राजपुत्रः। व्याघ्रोऽपि वृक्षाधः समायातः। ततः सूर्य्योऽप्यस्त गतः। रात्रौ अतिश्रान्त राजपुत्रं यावत् निद्रा समायाति, तावत् "त्वं वृक्षाधः पतिष्यसि, एहि ममाङ्के (म) निद्रां कुरु" एवमुक्तवतः भल्लूकस्याङ्के निद्रां गतः राजपुत्रः। तदा व्याघ्रो वदति,—"भो भल्लूक! अयं ग्रामवासी, पुनरपि मृगययाऽस्मान् निहनिष्यति, शत्रुरयं, किमर्थमङ्के निवेशितः? (य) यतोऽयं मानुषः। त्वयोपकृतोऽपि अयम् अपकारमेव करिष्यति, तस्मात् अमुम् अधः पातय, अहमेनं भक्षयित्वा सुखेन गमिष्यामि। त्वमपि निजाश्रम गच्छ"।

भल्लूकेनोक्तम्,—"अय यादृशोऽपि भवतु, परं मम शरणागतः, अमुं न पातयिष्यामि। शरणागतमारणे महत् पापम्। तथा चोक्तम्,—

विश्वासघातकाश्चैव शरणागतघातकाः।
वसन्ति नरके घोरे यावदाभूतसम्प्लवम्" ॥ ६० ॥

तदनन्तर राजपुत्रो विनिद्रो जातः। भल्लूकेनोक्त,—"भो राजकुमार! अह क्षणं निद्रां करिष्यामि, त्वमप्रमत्तः (र) तिष्ठ"। तेनोक्त,—"तथा भवतु"। ततो भल्लूको राजपुत्र-समीपे निद्रां गत। तदा व्याघ्रेणोक्त,—"भो राजकुमार! त्वमस्य विश्वासं मा कुरु, यतोऽय नखायुधः। उक्तञ्च,—

मोपरमप जीवनरक्षा, एतदुभयमेव सनातनित्वम्। एतदारभ्य ६२ श्लोकपर्यन्त

नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ ६१ ॥

अयञ्च चलचित्तो (ल) दृश्यते, तस्मादस्य प्रसादोऽपि भयङ्कर(व) एव । तथा चोक्तम्,—

क्षणं तुष्टाः क्षणं रुष्टा रुष्टाः तुष्टाः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ६२ ॥

अयं त्वां मत्तो (श) रक्षित्वा स्वयमत्तुम् (ष) इच्छति, अतस्त्वममुं भल्लूकमधः पातय, अहमेनं भक्षयित्वा गमिष्यामि, त्वमपि निजनगरं गच्छ" । तत् श्रुत्वा राजपुत्रो यावत् तमधः

नखायुधानामविश्वास्यत्वे प्रमाणमाह, नखिनामिति ।—नखिनां नखायुधानां व्याघ्रादीनां, नदीनां सरितां, शृङ्गिणां शृङ्गधारिणां गोमहिषादीनां, तथा [शस्त्रं पाणौ अस्ति एषां, "सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ" (२ । २ । ३५ पा०) इति सूत्रे वृत्तौ "ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः" इत्युक्ते "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" (वा०) इति सूत्रेण च बहुव्रीहौ 'सञ्ज्ञादिषु" इति वार्त्तिकात् 'सर्व्वधनी" इतिवत् इनि, केचित् तु सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वात् दीर्घस्य अनित्यतामाहुः, महाकविप्रयोगात् इति अपरे, अन्ये तु शस्त्रेण पणायन्ते व्यवहरन्ति इति ग्रहादित्वात् आयङ्-अभावपक्षे पणधातो णिन् इति कृत्वा समादधते] शस्त्रपाणिनाम् शस्त्रधारिणां जनानां, स्त्रीषु नारीषु, राजकुलेषु राजवंशोत्पन्नेषु च, विश्वासः प्रत्ययः, नैव कर्त्तव्यः न कदाऽपि करणीयः । एते सर्वे एव विश्वासयोग्या न भवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥

(ल) चलचित्तः,—तरलप्रकृतिः, अव्यवस्थितचित्त इति यावत् ।

(व) प्रसादोऽपि—अनुग्रहोऽपि । भयङ्करः,—भयजनकः ।

चलचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावह इति दर्शयितुं श्लोकमाह, क्षणमिति ।—ये जनाः, क्षणम् अल्पकालं यावत्, तुष्टाः सन्तोषं गताः, क्षणं रुष्टाः क्रुद्धाः, क्षणे क्षणे प्रतिक्षणमेव, रुष्टाः तुष्टाश्च भवन्ति, तेषाम् अव्यवस्थितचित्तानाम् अस्थिरचेतसां जनानां, प्रसादः प्रसन्नतास्वरूपोऽपि, भयङ्करः भीतिप्रदः । येषां चित्तस्य स्थिरता नास्ति तेषां प्रसादेऽपि न विश्वासः करणीय इति तात्पर्य्यम् ॥ ६२ ॥

(श) मत्तः,—मत्सकाशात् ।

(ष) अत्तुं—भोक्तुम् ।

पातयति, तावद्भल्लूको वृक्षात् पतनमन्तरा (स) शाखामन्यामवलम्बितवान्। पुनस्तं दृष्ट्वा राजपुत्रो भयमाप। भल्लूकोऽप्यवदत्,—"भोः पापिष्ठ। किमर्थं बिभेषि? यत् पुराऽर्जितं कर्म्म, तत् त्वया भोक्तव्यमस्ति। तर्हि त्वं 'स-से-मि-रा' इति वदन् पिशाचाविष्टो (ह) भव" इति शापं (क) दत्तवान्। ततः प्रभातमासीत्। व्याघ्रस्तस्मात् स्थानात् निर्गतः। भल्लूकोऽपि राजकुमारं शप्त्वा निजस्थानमगात्। राजकुमारोऽपि 'स से-मि रा' इति वदन् पिशाचाविष्टो भूत्वा वनं परिभ्रमति स्म।

राजपुत्रस्य तुरङ्गो राजपुत्रेण शून्यो नगरमगमत्। जनाः अश्वं शून्यं दृष्ट्वा राज्ञोऽग्रे केवलमागतमश्वमाचख्युः (ख)। ततो राजा मन्त्रिणमाहूय भणति स्म,—"भो मन्त्रिन्। यदा कुमारो मृगयार्थं वनं प्रति निर्गतः, तदा महानपशकुन आसीत्, तमुल्लङ्घ्य निर्गतः, तस्य प्रत्ययो ज्ञातः। तेनाऽऽरूढोऽश्वः शून्यः सन् वनादागतः, अतस्तन्मार्गणार्थं (ग) वनं प्रति गमिष्यामः"। तेनोक्तं,—"देव। तथा कर्त्तव्यम्"।

ततो राजा मन्त्रिणा, परिवारेण (घ) च सह, येन मार्गेण स गतः, तेनैव मार्गेण वनं गतः। वनमध्ये परिभ्रमन्तं—

'स-से मि-रा' इति वदन्तं, पिशाचाविष्ट कुमारं दृष्ट्वा महाशोक-सागरे निमग्नस्तमादाय स्वपुरमगमत्। मणिमन्त्रौषधज्ञान्(ङ) आहूय, तैश्चिकित्सितोऽपि स न स्वस्थो(च) बभूव ; तस्मिन्नवसरे राजा मन्त्रिणमवदत्,—"भो मन्त्रिन्! अस्मिन्नवसरे शारदानन्दश्चेदस्थास्यत्, तर्हि क्षणमात्रेण अमुमचिकित्सिष्यत्, स मया मारितः। पुरुषेण यत् कार्य्यं क्रियते, तद्विचार्य्यैव कर्त्तव्यम्, अन्यथा परमापदः सम्भवन्ति। उक्तञ्च,—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः॥६३॥

(ङ) मणिमन्त्रौषधज्ञान्—मणयः रत्नानि, मन्त्रा तन्त्राद्युक्तशब्दविशेषाः, औषधानि रोगनाशनार्थद्रव्याणि, तानि जानन्ति ये तान्, देवासुरगन्धर्व्वयक्षपितृनागरक्षपिशाचभेदेन निदाने भूतोन्मादोक्त अष्टग्रहाणां केन ग्रहेणाविष्टे कानि रत्नानि धार्य्याणि ? के मन्त्रा प्रयोज्या ? कानि औषधानि च दातव्यानि ? इत्यादिषु अभिज्ञान्। मणिमन्त्रादीनां ग्रहाद्यावेशजनितोन्मादादिव्याधौ प्रयोग आयुर्वेदे दृश्यते, तद्यथा भावप्रकाशे द्रव्यगुणाधिकारे,—"रत्नानि भचितानि स्यु मधुराणि सराणि च। चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च। मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च॥" १७९ श्लोक, तथा च चरके उन्मादाधिकारे,—"आगन्तु प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा" १०४ श्लोक इति।

(च) स्वस्थ,—स्वभावस्थ।

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य अविमृश्यकारित्वस्य दोषं दर्शयितुमाह, सहसेति।—सहसा हठात्, अविमृश्य इत्यर्थः, ["सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः" इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम्] क्रियां किमपि कार्य्यं,न विदधीत न कुर्य्यात्, अविवेकः अविमृश्यकारिता, परम् अत्यन्तं, घोरमिति यावत्, आपदां विपत्तीनां, पदं स्थानं, विपत्तिकारणमित्यर्थः, भवतीति शेषः। उक्तमर्थमन्वयेनाह, वृणत इति।—गुणलुब्धाः गुणपक्षपातिन्यः, (इति स्वयंवरणहेतुक्तिः) सम्पदः अभ्युदयादयः, विमृश्यकारिणं विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी ["उपपदमतिङ्" (२।२।१९ पा०) इति समासः] तं विवेकपूर्वकं कर्म्मानुष्ठायिनं जनं, स्वयम् आत्मनैव, हि निश्चितं, वृणते आश्रयन्ति, तस्माद्विमृश्य एव प्रवर्त्तितव्यमिति भावः। सुन्दरी वा वियोगिनी नाम

तस्मिन्नवसरे कोऽपि निवारको (छ) नाऽऽसीत्"। मन्त्रिणोक्तं,—"स समयस्तथैव स्थितः। (ज) यादृशं भवितव्यञ्च, (झ) तादृशी बुद्धिरपि जाता। उक्तञ्च,—

आशा सम्पद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च भावना।
सहायास्तादृशा ज्ञेया यादृशी भवितव्यता ॥ ६४ ॥

न हि भवति यन्न भाव्य, भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन।
करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति"॥६५॥

राज्ञोक्तं,—"तत् कर्मानुसारेणाऽभूत्। इदानीमस्य विषये महाप्रयत्न कर्त्तव्यः"। मन्त्रिणोक्तं,—"कथम्?" राजाऽब्रवीत्,—"य काऽप्यस्य पुत्रस्य चिकित्सा (ञ) करिष्यति, तस्य (ट) अर्द्धं राज्य दीयते, इति मे घोषणा प्रदातव्या"।

छन्द,—'अनुगायादौ सौ जगौ युजि सभरा लौ यदि सुन्दरी तदा" "अयुजोर्यदि सौ जगौ युजौ सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी" इति च लक्षणात् ॥ ६३ ॥

(छ) निवारक,—प्रतिषेधको जन।

(ज) स इति।—स काल तादृशानिष्टकर एव आसीदित्यर्थ।

(झ) अत्र चकार पक्षान्तरद्योतक, तत्र स समय तथा अशुभकर आसीत् एवं बुद्धिरपि जाता, अथवा भवितव्यतैव बुद्धिमन्यथा अजनयत् इत्यर्थ।

१० भवितव्यतानुसारिणीति प्रमाणमाह, आशेति।—भवितव्यता अवश्यम्भावि

मन्त्रिणाऽपि तथा कारयित्वा स्वभवनमागत्य, शारदानन्दाग्रे सर्व्वमपि वृत्तान्तमकथयत्। तत् सर्व्वं श्रुत्वा शारदानन्देन भणितं(ठ),—"भो मन्त्रिन्! राज्ञोऽग्रे निरूपय, यत् मम काऽपि कन्या वर्त्तते। तस्या दर्शनमस्य कार्य्यं, सा कमप्युपाय करिष्यति"। तच्छ्रुत्वा राज्ञोऽग्रे मन्त्रिणा तथैव कथितम्। ततो राजा सर्व्वसभासहितो मन्त्रिमन्दिरम् (ड) आगत्योपविष्टः। तदा राजपुत्रोऽपि 'स-से-मि-रा' इति वदन्नुपविष्टः। तच्छ्रुत्वा जवनिकान्तःस्थितेन (ढ) शारदानन्देन पद्यान्येतानि भणितानि,—

"सद्भावप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता?।
अङ्कमारुह्य सुप्तानां हन्तुं किं नाम पौरुषम्"?॥ ६६॥

तत्पद्य श्रुत्वा कुमारेण चतुर्णामक्षराणां मध्ये एकमक्षर परित्यक्तम्। पुनर्द्वितीय पद्यमपठत्,—

"सेतुबन्धे समुद्रस्य गङ्गासागरसङ्गमे।
ब्रह्महा मुच्यते पापात् मित्रद्रोही न मुच्यते"॥ ६७॥

(ठ) भणित—कथितम्।

(ड) मन्त्रिमन्दिर—मन्त्रिभवनम्।

(ढ) जवनिकान्त स्थितेन—पटान्तरालवर्त्तिना।

राजपुत्रेणोच्चारितस्य "ससेमिरा" इति वर्णचतुष्टयस्यान्तर्गतस्य "स" इति प्रथमवर्णस्यार्थमाह, सद्भावेति।—सद्भावप्रतिपन्नाना सौहार्द्दयुक्ताना जनाना, वञ्चने प्रतारणे, का विदग्धता कि नैपुण्यम्? न कापीत्यर्थ। अङ्क क्रोडम्, आरुह्य अधिष्ठाय, सुप्ताना निद्रिताना जनाना, हन्तु मारयितु, जनस्य कि पौरुष क पुरुषकार? नाम सम्भावनायाम्, न त्वापि पौरुषसम्भावना इत्यर्थ। [एतेन राजकुमाराङ्कनिषण्णस्य भल्लूकस्य राजपुत्रेण यत् हननप्रयत्न कृत, तेन नास्ति पुरुषकारलेशोऽपि प्रत्युत प्रत्यवाय एव इति गम्यते] एतदारभ्य ७१ श्लोकपर्य्यन्त पथ्यावक्त्र वृत्तम्॥ ६६॥

"से" इति द्वितीयवर्णस्यार्थमाह, सेतुमिति।—समुद्रस्य सेतुबन्धे रामेश्वरतीर्थे, तथा गङ्गासागरसङ्गमे ब्रह्महा ब्राह्मणवधजनितपापवान्, पापात् मुच्यते मुक्त,

तत् पद्य श्रुत्वा कुमारेण अक्षरद्वय परित्यक्तम्। ततः तृतीय पद्यमपठत्,—

"मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।
त्रयस्ते नरक यान्ति यावदाभूतसम्प्लवम्" ॥ ६८ ॥

तत कुमारः एकमेवाक्षरमपठत्। तदनन्तरं चतुर्थं पद्यमपठत्,—

"राजाऽसि राजपुत्त्रोऽसि यदि कल्याणमिच्छसि ।
देहि दानं द्विजातिभ्यो देवताराधनं कुरु" ॥ ६९ ॥

एवमुक्तवति शारदानन्दे, राजपुत्रः स्वस्थः, सावधानश्च (ण) अभवत् । ततः पितुरग्रे भल्लूकस्य पूर्व्ववृत्तान्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वा राजाऽब्रवीत्,—

"ग्रामे वससि कौमारि । अटव्या नैव गच्छसि ।
ऋच्छ व्याघ्र-मनुष्याणा कथ जानासि भाषितम् ?" ॥७०॥

स्यात, परन्तु मित्रद्रोही वन्धुद्रोहकारी जन , न मुच्यत पापमुक्तो न भवति। मित्रद्रोह सदृश महापाप नास्तीत्यथ । [एतेन विपन्नस्य राजकुमारस्य रक्षणेन सञ्जातसौहार्द्दस्य भल्लूकस्य विनाशचेष्टया राजकुमारस्य मित्रद्रोहित्व, तेन च तस्यानिर्मुक्तपापत्वञ्च गम्यत] ॥ ६७ ॥

तदा जवनिकान्तःस्थितेन शारदानन्देन भणितम्,—

"देव-द्विज-प्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाऽहमवगच्छामि भानुमत्यास्तिलं यथा" ॥ ७१ ॥

तद्वचनं श्रुत्वा राजा साश्चर्य्यो भूत्वा, यावज्जवनिकां समाकर्षति, तावत् शारदानन्दं दृष्टवान् । अथ नरपति-प्रभृतिभिः सर्व्वैर्नमस्कृतः शारदानन्दः । तदा मन्त्रिणा पूर्व्ववृत्तान्तः कथितः । राजा बहुश्रुतं मन्त्रिणमुवाच,—"भो मन्त्रिन् । तव संसर्गेण कीर्त्तिः (त) प्राप्ता, दुर्गतिश्च गता ; अतः पुरुषेण सता सङ्गो विधेयः ; तेनोभयमपि प्रयोजनं भवति । तथा च,—

वारयति वर्त्तमानामापदमागामिनीं हि सत्सेवा ।
तृष्णाञ्च गाङ्गमम्भः पीतं नाशयति दुर्गतिकाम् ॥ ७२ ॥

मम पुत्रोऽपि त्वद्बुद्धिकौशलेन महाविपज्जालात् (थ)

इति ।—कौमारि । ग्रामे वससि अवतिष्ठसि, अटव्यां वने, नैव गच्छसि न यासि, ऋक्षव्याघ्रमनुष्याणां वनस्थितानामेतेषां जीवानां, भाषितं वाक्यं, वृत्तान्तमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण, जानासि अवगच्छसि ? त्वमिति शेषः ॥ ७० ॥

अयमेव प्रकृष्टावसरः स्वप्रकाशस्य इति मत्वा, कुमारीभूमिकां जवनिकान्तर्गतः स्थितः "नाहं कुमारी, अपि तु शारदाऽनुगृहीतः सर्व्वज्ञः शारदानन्दः" इति ज्ञापयितुमाह, देवेति ।—देवद्विजप्रसादेन देवानां द्विजानाञ्च अनुग्रहेण, सरस्वती देवी, मे जिह्वाग्रे मदीयजिह्वायां, वर्त्तते इति शेषः, तेन हेतुना, अहं यथा भानुमत्याः, महिष्याः, तिलं जघनस्थितं तिलचिह्नं, तद्वत् एतदपि अवगच्छामि सम्यग्जानामि इति सरलार्थः ॥ ७१ ॥

(त) संसर्गेण—सङ्गेन, कीर्त्तिः,—सुख्यातिः, यश इति यावत् ।

सत्सङ्गस्य उभयप्रयोजनसिद्धौ दृष्टान्तप्रदर्शनपरं श्लोकमाह, वारयतीति ।—सत्सेवा सज्जनसंसर्गः, वर्त्तमानाम् उपस्थिताम्, आगामिनीं भविष्यन्तीञ्च, आपदम् अमङ्गलं, हि निश्चये, वारयति निराकरोति । तथा च गाङ्गम् अम्भः गङ्गाजलं, पीतं सत्, तृष्णां पिपासां, दुर्गतिकां दुर्गतिस्वरूपं पापञ्च, [दुर्गतिशब्दात् स्वार्थे कन्, ततः टाप्] नाशयति निवारयति । व्याख्या उक्तम् ॥ ७२ ॥

(थ) महाविपज्जालात्—घोरसङ्कटपाशबन्धनात् ।

रचितः। राज्ञा ईदृशानां सतां महाकुलानां सङ्ग्रहः (द) कर्त्तव्यः। उक्तञ्च,—

सङ्ग्रहं वा कुलीनस्य सर्पस्येव करोति यः।
स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यक् गारुडिको यथा" ॥ ७२ ॥

इति नानाप्रकारैः प्रियवचनकदम्बकैः (ध) मन्त्रिणं सम्मान्य, वस्त्रादिना सम्भाव्य (न) च राज्यमकरोत्"।

इति मन्त्री भोजराजं प्रति कथां (प) कथयित्वा, पुनरब्रवीत्,—"भो राजन्! यो राजा मन्त्रिवाक्यं शृणोति, स दीर्घायुः सुखी च भवति"।

[इति राजपुत्र भल्लूककथा]।

(द) महाकुलानां—महद्वंशोत्पन्नानाम्, सङ्ग्रहः,—सचिवादिपदेषु नियोगनम्।

कुलीनसङ्ग्रहस्य श्रेयोभूयस्त्वापादकत्वात् तत्कारिणं मन्त्रिणं प्रशंसति, सङ्ग्रहमिति।—यः मन्त्री अमात्यः, (पक्षे—सर्पवशीकरणमन्त्रवित्) गारुडिको यथा विषवैद्य इव, सर्पस्येव, कुलीनस्य सत्कुलजातस्य जनस्य, (सर्पपक्षे—कौ पृथिव्यां, गर्त्ते इति यावत्, लीनस्य गूढभावेनावस्थितस्य) सङ्ग्रहं योग्यपदेषु संस्थापनं, करोति, (सर्पपक्षे—निःसारयति) स एव मन्त्री, सम्यक् उत्तमरूपेण, श्लाघ्यते प्रशस्यते, लोकैरिति शेषः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

(ध) प्रियवचनकदम्बकैः,—प्रशंसासमूहैः।

अथ दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमोपाख्यानम् ।

ततो भोजराजः स्वमन्त्रिणं प्रशस्य वस्त्रादिना सम्भाव्य, तत् सिंहासनं (फ) नगराभ्यन्तरं नीत्वा, तत्र सहस्रस्तम्भैर्मण्डपं कारयित्वा सुमुहूर्त्ते (ब) तत्र मन्त्रिभिर्विराजमानः, विप्रैराशीर्भिरर्चितः, वन्दिभिः (भ) प्रशंसितः, चातुर्वर्ण्यं (म) दान-मानाभ्यां सन्तोष्य, दीन-बधिर-पङ्गु-कुब्जादीनां (य) दानं दत्त्वा, छत्रचामराङ्कितो (र) यावत् पुत्तलिकामस्तके पादपद्मं निदधाति, (ल) तावत् पुत्तलिका मनुष्यवाचा राजानमब्रवीत्,—"भो राजन्! विक्रमस्य शौर्य्यौदार्य्य-सत्त्वादिकसादृश्यं (व) यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजाऽब्रवीत्,—"हे पुत्तलिके! मम त्वयोक्तं सर्व्वमो-

(फ) सिंहासनं— राजासनम् ।

(ब) सुमुहूर्त्ते—शुभलग्ने ।

(भ) वन्दिभिः,—स्तुतिपाठकैः ।

(म) चातुर्वर्ण्यं—ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रान् ।

(य) दीनेति ।—दीनः दरिद्रः, बधिरः श्रवणशक्तिहीनः, पङ्गुः गतिहीनः, कुब्जः—"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत् ॥" इत्युक्तलक्षणकरोगवान् जनः, ते आदयो येषां तेषाम् ।

(र) छत्रेति ।—छत्रम् आतपत्रं, चामरं वालव्यजनं, ताभ्याम् अङ्कितः चिह्नितः सम्पन्न इति यावत् ।

(ल) निदधाति—स्थापयति ।

(व) शौर्य्येति ।—शौर्य्यं शूरत्वम्, औदार्य्यम् उदारता, शत्रुमित्रयोः समता इत्यर्थः, सत्त्वं स्वभावः, तानि आदीनि येषां तेषां सादृश्यं साम्यम् ।

दार्य्यादिकं विद्यते, किं न्यूनमस्ति ? मयाऽपि सर्वेषाम् अर्थिनां कालोचितं (अ) दत्तम्"। तत् श्रुत्वा पुत्तलिकाऽवदत्,—"भो राजन्! एतदेव तवानुचितं, यत् स्वमुखेनैव आत्मानं कीर्त्तयसि। यः स्वगुणान् कीर्त्तयति, स केवलं दुर्ज्जन एव। सज्जनस्तु नैवं वक्ति। उक्तञ्च,—

स्वगुणान् परदोषान् वा वक्तुं शक्नोति दुर्ज्जनो लोके।
परदोषान् स्वगुणान् वा वक्तुं नो सज्जनः सत्यम्॥ ७४॥

अन्यच्च,—

आयुर्वित्त गृहच्छिद्रं मन्त्र औषधसङ्गमौ।
दान मानापमानञ्च नव गोप्यानि सर्व्वदा॥ ७५॥

अत एव आत्मनो गुणाः आत्मना न स्तोतव्याः, (ष) परेषां निन्दा (स) च न कर्त्तव्या"।

इति पुत्तलिकयोक्त श्रुत्वा सविस्मयो भोजराजः पुनः पुत्त-

(अ) अर्थिनां—याचकानाम् [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी], कालोचित—समयानुरूपम्।

दुर्जना एव स्वगुणान् ख्यापयन्ति, न सुजना, इति यदुक्तं तत्समर्थनश्लोकमाह, स्वगुणानिति।—लोके जगति, दुर्जन हीनजन एव, स्वगुणान् निजगुणान्, परदोषान् अन्यस्य दोषान् वा, वक्तु शक्नोति, सज्जनस्तु परदोषान् स्वगुणान् वा वक्तु नो शक्नोति,

लिकामवदत्,—"सत्यमुक्तं त्वया, यः स्वगुणान् कीर्त्तयति, स मूर्खं एव। मया मद्गुणाः कीर्त्तिताः, तदनुचितमेव। यस्य एतत् सिंहासनं, तस्यौदार्य्यं कथय"। पुत्तलिका भणति,—"भो राजन्! एतत् सिंहासनं विक्रमार्कस्य। स तु सन्तुष्टश्चेत्, अर्थिजनेभ्यः कोटिसुवर्णं (ह) प्रयच्छति। यथा,—

निरीक्षिते सहस्रन्तु अयुतन्तूपजल्पते।
महते लक्षदो भूपः सन्तुष्ट' कोटिदः सदा॥ ७६॥

त्वयि एवम् औदार्य्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने उपविश"। राजा तूष्णीमासीत् (क)।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे (ख)
दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमोपाख्यानम्]॥ १॥

(ह) कोटिसुवर्णं—कोटिसङ्ख्याकसुवर्णमुद्रा।

विक्रमादित्यस्य दानशीलतां वर्णयति, निरीक्षिते इति।—निरीक्षिते दृष्टि विषयावलोकिते सति जने, सहस्र ददाति, तस्मै इति शेष, उपजल्पते प्रार्थयते जनाय तु, अयुत दशसहस्र ददाति, महते महाजनाय, लक्षद. लक्ष ददाति य स तादृश, सन्तुष्ट परितुष्ट, भूप राजा विक्रमार्क, सदा सतत, कोटिद कोटिमुद्राप्रद, आसीदिति शेष॥ ७६॥

(क) तूष्णीमासीत—मौनमवलम्बितवान्।

(ख) मिश्रकेश्यादय उन्मादिन्यन्ता पार्श्वया नर्त्तक्य द्वात्रिंशदप्सरस, कदाचित् केनचिदपराधेन तया शप्ता इन्द्रदत्तविक्रमादित्यसिंहासने पुत्तलिकारूपेण संलग्ना आसन्, ता एव इदानीं सम्प्राप्तशापावसानकालत्वात् भोजराजेन सह आलपन्ति। वार्त्तेय कथाऽवसानभागे विस्तरेण स्फुटीभविष्यतीति।

इति प्रथमोपाख्यान समाप्तम्।

अथ विप्रमनोरथपूरणं नाम द्वितीयोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् अन्यपुत्तलिकामस्तके पादपद्मे निदधाति, तावत् सा पुत्तलिका तथैव मनुष्यवाचा राजानमब्रवीत्, —"भो राजन्! विक्रमस्य शौर्य्यौदार्य्य-सत्त्वादिकसादृश्यं यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। भोजराजो वदति स्म,—"भोः पुत्तलिके! कथय तस्य विक्रमस्य शौर्य्यौदार्य्यादि-वृत्तान्तम्"।

सा कथयति,—"भो राजन्! श्रूयताम्;—

विक्रमादित्यः राज्यं पालयन् एकदा चारानाहूयाऽब्रवीत्, —'भो दूताः! भवन्तः पृथिवीपरिभ्रमणं कुर्व्वन्तः, यत्र यत्र कौतुकं (ग) तीर्थविशेषञ्च विलोकयन्तु, तन्मम निवेदयन्तु। अहं तत्र गमिष्यामि'। एवं काले गते एकदा देशान्तर परिभ्रमन्नागतः कश्चित् दूतो राजानमब्रवीत्,—"भो राजन्! चित्रकूटपर्व्वतनिकटे (घ) तपोवनमध्ये अतिमनोहरो देवालयोऽस्ति। तत्र पर्व्वतोच्चस्थानात् विमला जलधारा पतति। तत्र स्नानं यदि क्रियते, तर्हि सर्वेषां महापापानां क्षयो भवति, यस्तु महापापं करोति, तस्याङ्गादतीव कृष्णमुदकं निःसरति। यस्तत्र स्नानं करोति, स पुण्यपुरुषः।

(ग) कौतुकं—विस्मयकररहस्यम्।

अन्यच्च,—तत्र कश्चिद् ब्राह्मणः महति होमकुण्डे हवनं करोति, तस्य कियन्ति वर्षाणि अतीतानि इति न ज्ञायते। प्रतिदिनं कुण्डाद् वहिः स्थापितं भस्म, पर्व्वताकार सत् अस्ति। स ब्राह्मणः केनाऽपि सह न सम्भाषते। एवमतिविचित्रतरं स्थान दृष्टम्"।

तच्छ्रुत्वा स राजा एकाकी तेन सह तत् स्थान गत्वा, परमानन्दं प्राप्तोऽवादीत्,—"अहो। अतिपवित्रमेतत् स्थानम्; अत्र साक्षाज्जगदम्बिका निवसति। एतत् स्थान दृष्ट्वा मनो मे विमल जातम्" इत्युक्त्वा, तत्रान्तरिक्षोदकस्नान (ङ) विधाय देवता नमस्कृत्य, यत्र ब्राह्मणो हवन करोति, तत्र गत्वा ब्राह्मणमवोचत्,—"भो ब्राह्मण! हवनमारभ्य कतिवर्षाणि जातानि?" ब्राह्मणेनोक्तं,—"यदा सप्तर्षिमण्डल (च) रेवती-नक्षत्रस्य प्रथमचरणे स्थितं, तदा मया हवन प्रारब्धम्, इदानी-मश्विनीनक्षत्रे तिष्ठति। होमं कुर्वतो मे वर्षशतमभूत्, (छ) तथापि देवता प्रसन्ना नाऽभवत्"।

(ङ) अान्तरिक्षोदकस्नान—निर्झरजले स्नानम्।

(च) सप्तर्षिमण्डल—सप्त च ते ऋषयश्चेति सप्तर्षय ["दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्" (२।१।५० पा०) इति सञ्ज्ञात्वात् कर्म्मधारय] तेषा मण्डलम् आकाशस्थितस्थसप्ता-त्मकस्वरूपमण्डलमित्यर्थ.। स्वायम्भुवादिचतुर्द्दशमनव येषा मनूनामधिकारा गता, तदारभ्य साम्प्रत वैवस्वताख्यसप्तममनोरधिकार, ये पुनर्मरीच्यादय स्वायम्भुवमन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ते तु तदधिकारसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले उत्तरस्या साउन्धतीका स्थिता नभ्यन्ते। मन्वन्तरभेदेन सप्तर्षीणामपि भेद। वर्त्तमानवैवस्वत-मन्वन्तरे सप्तर्षयो यथोक्त भागवते ८म स्कन्धे १२ अध्याये यथा,—'कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वामित्रश्च गौतम। यमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षय स्मृता॥" इति।

(छ) रेवतीति।—ते च सप्तर्षय. एकैकस्मिन् नक्षत्रे वर्षाणा शत शतं चरन्ति, अत रेवतीनक्षत्रस्य प्रथमचरणे प्रथमे पादे यदा तन्मण्डल स्थित, तदारभ्य अश्विनी-नक्षत्रे पर्य्यन्तमसमस्तु वर्षशतमेव सङ्गच्छते इति दिक्।

तच्छ्रुत्वा राजा स्वयं देवता स्मृत्वा, होमकुण्डे आहुतिम् अक्षिपत्। तदाऽपि देवी प्रसन्ना नाऽभूत्। तदनन्तर राजा स्वशिरःकमलाहुति (ज) दास्यामि, इति बुद्ध्या यावत् कण्ठे खड्गं सन्दधाति, तावदन्तराले देवता (झ) खड्ग धृत्वा अवादीत्,— "भो राजन्। प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व" (ञ)। राज्ञा उक्तं,— "भो देवि। किमस्मादपि परमानन्दसन्दीपनमस्ति (ट) वर-प्रदान, यत् यस्याः सन्ततस्मरणेन विधूतकल्मषाः (ठ) योगिनो यान्ति संसृति क्लेशनाटकविडम्बन निर्व्वहणं, (ड) सा त्व मादृशजनस्य नयनपथमधिगता सस्नेहमाभाषसे? तत् केवल कुतूहलतया पृच्छामि किमपि, यत्—ब्राह्मणोऽयं बहुकालं हवनं करोति, नापराध्यति कस्मैचित्, न चाऽपि नियमात् स्खलितः,

(ज) स्वेति।—स्वस्य आत्मन. शिर कमल शिरस्थ यत् कमल सुषुम्णा-मार्गमध्यस्थितसहस्रदलपद्म [तन्त्रशास्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतभ्रूमध्यावस्थितद्विदलाज्ञाख्य-चक्रादूर्द्ध्वावस्थित बिन्दुस्थान हि तत्, तथाचोक्त तन्त्रसारे,—"सहस्राराम्बुजं बिन्दु-स्थान तदूर्द्धमारितम्" इति] तेन आहुति देवोद्देशेन मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकम् अग्नौ हवनीयद्रव्यनिक्षेपणम्, शिर आहुतिदानेनैव तदवस्थितकमलाहुति बोधयति।

तथाऽपि अस्मिन् किमर्थं न प्रसन्ना भवसि ? मम एव वा कः तथाविधः अर्हणाप्रकारः, (ढ) येन शीघ्र प्रसन्नाऽसि ?" तयोक्त, —"भो राजन्! जपसरणिमुल्लङ्घ्य (ण) हवनम् अयं करोति, अपि तु अस्य चेतसि भावो नास्ति, (त) अतः प्रसन्ना न भवामि। उक्तञ्च,—

अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्त त्रिविध निष्फल भवेत्॥ ७७॥

(ढ) अर्हणाप्रकार,—पूजाविशेष।

(ण) जपसरणिमुल्लङ्घ्य—साधनपद्धतिमतिक्रम्य इत्यर्थ।

(त) भाव,—राग, अत्यन्तप्रीतिरित्यथ, तन्मयत्वमिति यावत्, नास्ति—न विद्यते, अत्यन्तप्रीतौ हि तन्मयत्वमायाति, अस्य तु तन्नास्ति इति तात्पर्य्यम्, यद्वा, —भावो राग, शास्त्रविहिताऽऽचारपरतन्त्रता इत्यर्थ। स तु त्रिविध, तथा चोक्त तन्त्रशास्त्रे,—"भावस्तु त्रिविधो देवि! दिव्यवीरपशुक्रमात्। दिव्यवीरौ महाभावौ अधम पशुभावक॥" इत्युक्तलक्षणत्रिविधभावाना कोऽप्येकतमः अस्य नास्ति, केवल जपहोमौ क्रियेते इति तात्पर्य्यम्।

"बहुकाल कृतजपहोमादिकस्यापि द्विजस्य यथाविधिदेवताध्यानाद्यननुष्ठितत्वादेव नाह प्रसन्ना" इत्येव दर्शयितु तत्र शास्त्रोक्तिमाह, अङ्गुल्यग्रे इति।—अङ्गुलीनां जपार्थं करमालाया सहताङ्गुलिविशेषाणाम् अग्रे उपरितनप्रदेशे, यत् जप्त यो जपः क्रियते, मेरूणां मालायस्थितमेरुनामकगुटिकानां, करमालाया अङ्गुलिपर्व्वभेदानाञ्च [तथा चोक्त तन्त्रशास्त्रे—"तर्ज्जनीमध्यमाऽनामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात्। तिस्रोऽङ्गुल्य स्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका। पर्व्वद्वय मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्॥" इति] लङ्घने शास्त्रार्थानामन्यथाकरणे, ("अनामिकात्रय पर्व कनिष्ठादित्रिपर्विका। मध्यमायाश्च त्रितय तर्ज्जनीमूलपर्वणि। तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापभाक॥" इत्यादि) शक्तिविषयकतन्त्रशास्त्रोक्तविधिमुल्लङ्घ्य इत्यर्थ, यत् जप्त जप क्रियते, यश्च पर्वसन्धिषु अङ्गुलिस्थविभागसूचकरेखासन्धिषु, जप्त जप क्रियते, एतत् त्रिविधम् अपि जप्त निष्फल फलरहित भवेत् स्यात्। अतो विप्रस्यास्य जप. एतत्त्रितयान्तर्गततया

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ७८ ॥

मन्त्रादिसिद्धौ ऐकान्तिकचिन्तनस्यैव कारणत्व प्रतिपादयति, मन्त्रे इति ।—मन्त्रे जप्यमन्त्रे, तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, देवे देवतायां, दैवज्ञे ज्योतिषिके, भेषजे औषधे, गुरौ च विषये, यस्य यादृशी यत्प्रकारा, भावना चिन्ता, मानसवृत्तिभेद इत्यर्थ , [सा तु ब्रह्म कर्म तदुभयरूपा त्रिविधा , यथोक्त विष्णुपुराणे,—" त्रिविधा भावना भूप। विश्वमेतन्निबोध मे। ब्रह्माख्या कर्मसज्ञा च तथाचैवोभयात्मिका" ॥ इति (६ अ । ७ अध्या०) । "सर्व्वं खल्विद ब्रह्म" (छान्दो० उप० ३ अध्या० १४ खण्ड० १ मन्त्र) इत्येवभावना ब्रह्मभावना, "सर्वं कर्म्ममयम्" इत्येवरूपा भावना कर्मभावना, "सर्व्वमिद ब्रह्ममय कर्म्ममयञ्च" इति भावना उभयात्मिका भावना। अत्र तु यस्य मन्त्रे, शब्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् "मन्त्र एव ब्रह्म" इति भावना तस्य मन्त्रजपेनैव ब्रह्मसिद्धि स्यात्, मन्त्रजपेन पुण्योदयात् स्वर्गादिसिद्धि , ऐहिकभोगसिद्धिर्वा भविष्यति, यस्तु "सर्व कर्म" एवमभिसन्धाय मन्त्र जपति, तस्य कर्म्मसिद्धि स्यात् , यस्तु "ऐहिक-सुखमुपभुज्य अन्ते ब्रह्म लप्स्यामि" इत्यभिसन्धाय जपति, तस्य उभयसिद्धि स्यात्। एव "तीर्थे ब्रह्म अधितिष्ठति, तीर्थदर्शने ब्रह्मसाक्षात्कारी भविष्यति"इति भावनया य तीर्थं याति, तस्य ब्रह्मसिद्धि स्यात् , फलश्रुतौ तीर्थगमनस्य बहुसुखापादकत्वम् आकर्ण्य मदुद्देश्य यस्तीर्थं याति तस्य कर्मसिद्धि , तीर्थदर्शने ब्रह्मदर्शनफल भविष्यति, सुखमपि भविष्यति इति सचिन्त्य य तीर्थं याति, तस्य उभयसिद्धिर्भवति। एव "सर्व्वदेवमयो विप्र" 'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामको तनु" इत्युक्त्या द्विजे देवे च यस्य,

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न मृन्मये।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम्" ॥ ७९॥ इति।

राजा अवदत्,—"यदि मम प्रसन्ना जाताऽसि, तर्हि अस्य ब्राह्मणस्य मनोरथान् (थ) पूरय"। साऽब्रवीत्,—'भो राजन्! परोपकारी महाद्रुम इव, स्वदेहकष्टं सहित्वा परश्रमोच्छेदं करोषि? उक्तञ्च,—

छायामन्यस्य कुर्व्वन्ति स्वयं तिष्ठन्ति चातपे।
फलन्ति हि परार्थे च सत्यमेते महाद्रुमाः ॥ ८० ॥

नापि तथा भवेत, इति सञ्चिन्त्य य औषधे प्रवर्त्तते, तस्य ब्रह्मसिद्धि, "औषधसेवनेन अवश्यमेव सर्वरोगादिमुक्त ऐहिकसुख भोक्ष्ये" इत्यभिसन्धाय य सेवते, तस्य कर्म्मसिद्धि, यस्तु उक्तमुभयमेवाभिसन्धाय प्रवर्त्तते, तस्योभयसिद्धि स्यात्। तथा "गुरु ब्रह्मा गुरु विष्णु" इत्युक्त्या गुरूपासनेनैव ब्रह्मोपासना भवति, एव सञ्चिन्त्य य गुरुमुपतिष्ठते, तस्य गुरुसेवयैव ब्रह्मसिद्धि, गुरुसेवाया पुण्यमस्ति तदाश्रिया सुखमपि भवति, इति मनसि कृत्वा य गुरुसेवाया प्रवर्त्तते, तस्य कर्म्मसिद्धि., उभयमेव अभिसन्धाय य प्रवर्त्तते तस्योभयसिद्धि] जायते, तस्य तादृशी तत्प्रकारा, सिद्धि फलसिद्धि, मानसनित्यसुखादिरूपा च, (तथा चोक्त तत्रसारे —"मनोरथानामक्लेश सिद्धिरुत्तम लक्षणा। मर्त्याय हरण तद्वत् देवतादर्शन तथा ॥") भवति, अस्य ब्राह्मणस्य तादृश भावनाऽभावादेव न सिद्धिरिति भाव ॥ ७८ ॥

शास्त्रविहितानुष्ठानेन दारुप्रतिमादौ अपि देवताऽऽविर्भाव स्यादेव, अन्यथा दारु प्रतिमादिपूजनस्य नैष्फल्यमाह, नेति।—काष्ठे दारुणि, देव न विद्यते नास्ति, पाषाणे प्रस्तरे न विद्यते, मृन्मये मृत्तिकामयप्रतिमादौ च न विद्यते, भावे मानसिक भावे, हि निश्चित, देव विद्यते, तस्मात् भावो हि भाव एव, तन्त्रशास्त्रोक्त पूर्वोक्ताऽऽचारादित्रयात्मक, कारण फललाभहेतु, भवतीति शेष ॥ ७९ ॥

(थ) मनोरथान्—मन एव रथोऽत्र, मनसो रथ इव वा, इष्टस्थानप्रापकत्वात् तान् अभिलाषान् इत्यर्थ ।

महातरव स्वय क्लेश सहित्वाऽपि परार्थ एव जीवन्ति, इति दर्शयितुमाह, छाया मिति।—एते इमे, महाद्रुमा वृहद्वृक्षा, अन्यस्य अपरस्य आश्रितजनस्येत्यर्थ, छायाम् अनातप, कुर्व्वन्ति विदधति, स्वयञ्च आतपे रौद्रे, तिष्ठन्ति, परार्थे परोपकारार्थे,

परोपकाराय वहन्ति नद्यः परोपकाराय दुहन्ति गावः।
परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय शरीरमेतत्॥ ८१॥

एवं राजानं स्तुत्वा ब्राह्मणस्य मनोरथं पूरयति स्म। राजाऽपि स्वपुरीमगात्"।

इमां कथां कथयित्वा, पुत्तलिका भोजमवदत्,—"राजन्! एवंविधं धैर्य्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने वसुरा भोजसंवादे विप्रमनोरथपूरणं नाम द्वितीयोपाख्यानम्]॥ २॥

अथ सर्व्वस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा सिंहासने समुपवेष्टुं गच्छति, ततोऽन्या पुत्तलिका समवदत्,—"भो राजन्! एतत्सिंहासने तेनैव

अध्यासितव्य, (द) यस्य विक्रमतुल्यमौदार्य्यमस्ति"। भोजेनोक्त,—"भोः पुत्तलिके। कथय तस्यौदार्य्यवृत्तान्तम्"।

सा वदति,—"श्रूयतां राजन्। विक्रमार्कसदृशो राजा भूमण्डले नास्ति। यस्य चेतसि "अयं पर, अयं मदीयः" इति विकल्पो नास्ति, (ध) स उदारचेता. सकलमपि विश्व पालयति। तथा चोक्तम्,—

अय निजः परो वेति विकल्पो भ्रान्तचेतसाम्।
पुनस्तूदारचित्ताना वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ८२ ॥

साहसे, उद्यमे, धैर्य्ये च तत्समो नास्ति, तस्मात् इन्द्रादयो देवाः अस्य साहाय्य कुर्व्वन्ति स्म। उक्तञ्च,—

उद्यमः साहस धैर्य्यं शक्तिर्बुद्धिः पराक्रमः।
षडेते यस्य तिष्ठन्ति तस्माद् देवोऽपि शङ्कते ॥ ८३ ॥

(द) "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इति न्यायात "अधिशीङ्स्थास कर्म्म" (१।४।४५ पा०) इति सूत्रेण "एतत्सिंहासने" इत्यस्य न कर्म्मसंज्ञा।

(ध) विकल्प,—वितर्क, भेदविचार इति यावत्। नास्तीति।—["अस्ति इत्यत्र "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" (३।४।१ पा०) इति भूतादौ लट्। एवमुत्तरत्र]।

आत्मपरभेदरहिता एव विश्वपालनक्षमा इति दर्शयति, अयमिति।—अयम् एष जन, निज आत्मीय, पुनरयं पर अनात्मीयो वा, इति एवम्प्रकार, विकल्प वितर्क भ्रान्तचेतसां भ्रान्त मिथ्याज्ञानयुक्त चेत चित्त येषां तादृशानां जनानामेव भवति पुनस्तु किन्तु, उदारचरितानां महामनसां जनानां, वसुधा समग्रपृथिव्येव, (लक्षणया पृथिवीस्थसर्व्वलोका एवेत्यर्थः) कुटुम्बकम् आत्मीयमध्ये गणनीयेत्यर्थ, (भावप्रधानोऽयं निर्द्देश)। उदारचरितैस्तु सर्वे एव वसुधावासिन आत्मीया मन्यन्ते इति तात्पर्य्यम्। इत ८४ श्लोकं यावत् पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

उद्यमादिमतां धीराणां देवा सहाया जायन्ते इति दर्शयति, उद्यम इति।—उद्यम चेष्टा, साहस निर्भीकता, धैर्य्यं सहिष्णुता, शक्तिः सामर्थ्यं, बुद्धि बोध चातुर्य्यमित्यर्थ, पराक्रम बलञ्च, एते षट् गुणा यस्य तिष्ठन्ति वर्त्तन्ते, देव इन्द्रादि देवगणोऽपि, तस्मात् शङ्कते तत भयं करोतीत्यर्थ ॥ ८३ ॥

राजन्! यस्तु अर्थिनां मनोरथं पूरयति, तस्येप्सितं देवः सम्पादयति। यच्चोक्तम्,—

कृते विनिश्चये पुंसां विष्णुः पूरयतीप्सितम्।
यदि स्यात् दार्ढ्यसम्पत्तिः सत्यं सत्यं हि मानव!॥ ८४॥

अपि च।—उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं
क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम्।
शूरं कृतज्ञं दृढनिश्चयञ्च
लक्ष्मीः स्वयं वाञ्छति वासहेतोः॥ ८५॥

एवं सकलगुणाधिवासः (न) स विक्रमो राजा सर्व्वसम्पदा परिपूर्णः एकदा स्वमनसि अचिन्तयत्,—'अहो! असारोऽयं संसारः, कदा कस्य किं भविष्यतीति न ज्ञायते; यच्च उपार्जितं वित्तं, तदपि दानभोगैर्विना सफलं न भवति।

दृढचेतसाम् ईप्सितं स्वयं विष्णुरेव सफलयति इति दर्शयितुमाह, कृते इति।—हे मानव! यदि चेत्, दार्ढ्यसम्पत्तिः दृढतासम्पत्, स्यात् विद्येत, तर्हि विनिश्चये स्थिरध्याने, कृते सति, विष्णुः ईश्वरः, पुंसां मानवानाम्, ईप्सितं तेषामभिलषितं, पूरयति सम्पादयति, इति सत्यं सत्यमतिसत्यमित्यर्थः, हि निश्चये। दृढचेतसाम् ईश्वर एव सहायः स्यात् ॥ ८४ ॥

अतो वित्तस्य सत्पात्रे दानमेकं (प) फलम्, अन्यथा नाशमेव प्राप्नोति। उक्तञ्च,—

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ८६॥

तथा चोक्तम्,—

उपार्ज्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम्।
तटाकोदरसस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ ८७॥

(प) एकं—मुख्यम्।

दानादिकं विना धनस्य निरर्थकतां प्रदर्शयति, दानमिति।—दानं सत्पात्रे अर्पणं, भोगः उपभोगः, नाशः चौरादिभिरपहरणम्, एवं तिस्रः त्रिविधाः, गतयः परिणामाः, वित्तस्य धनस्य भवन्ति। यो जनः, न ददाति दीनेभ्यो दानं न करोति, न भुङ्क्ते नोपभोगं करोति, तस्य जनस्य, तृतीया गतिः नाशरूपा इत्यर्थः, भवति, धनानामिति शेषः। आर्य्या वृत्तम् ॥ ८६॥

सञ्चितधनानां दानमेव ऐहिकामुष्मिकफलस्थितिरूपरक्षणात्मकतया सुधीभिरवश्यं करणीयमित्युपमया समर्थयते, उपार्ज्जितानामिति।—तटाकोदरसस्थानां सरोवरमध्यस्थितानाम्, अम्भसां जलानां, परीवाहः [परिपूर्ववहधातो घञि रूपम्, अत्र "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" (६।३।१२२ पा०) इति उपसर्गस्य दीर्घता] जलनिःसारणमिव इत्यर्थः, उपार्ज्जितानां वित्तानां धनानां, त्यागः दानं ("त्यागो विहापनं दानम्" इत्यमरः) "दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः" इति याज्ञवल्क्योक्तपात्रविनियोग इत्यर्थः, एवं दानादन्यत् रक्षणं नास्तीत्यर्थः, "सीदते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति। सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते ॥" इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन अदातुः नरकाप्तिप्रतिपादनात् चेदेव नरकगमनं तदा रक्षितमपि धनं न रक्षितमिति भावः। हि निश्चये। रक्षणं रक्षणोपायः, धनानां विनियोगेऽपि दानस्य सहस्रानन्तादिफलजनकतया ततफलानाञ्च स्थितेर्दानमेव तेषां सुष्ठुरक्षणोपाय इत्यर्थः। तथा च दानस्य सहस्रादिफलजनकत्वं "सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु" इति वृद्धमनुवचनेन तथा "गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम्। सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्द्धकम् ॥" इति स्मृतिवचनेन प्रतिपादितम्। एतेन एतदुक्तं भवति,—यथा हि पुष्करिण्या रक्षितव्यजलात् अधिकं जलं निःसार्य्य रोधोभङ्गादिकं निवारणीयं, तथा

अपि च,—

दातव्य भोक्तव्य धनविषये सञ्चयो न कर्त्तव्यः।
पश्येह मधुकरीणा सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये' ॥ ८८ ॥

इत्येवं विचार्य्य, सर्व्वस्वदक्षिण (फ) यज्ञ कर्त्तुम् उपक्रान्तवान्।

ततः शिल्पिभिरतीव मनोहरो मण्डपः (ब) कारितः। सर्व्वाऽपि यज्ञसामग्री समाहृता; देव-मुनि गन्धर्व्व-यक्ष-सिद्धादयश्च समाहूताः। तस्मिन्नवसरे समुद्राह्वानार्थं कश्चिद् ब्राह्मणः समुद्रतीरे प्रेषितः। सोऽपि समुद्रतीरं गत्वा, गन्धपुष्पादि-षोडशोपचार (भ) विधायाऽब्रवीत्,—"भोः समुद्र। विक्रमार्को

सञ्चितव्यधनात् अधिक धन पात्रेभ्यो दत्त्वा अनन्तपुण्योपार्ज्जन चौरादिभ्य स्वीय धनजीवनरक्षणञ्च करणीय, तथा कार्पण्यादिकञ्च दुर्नाम धनोन्मादनञ्च परिहरणीयम् इति। (तडागस्य जलाधिक्ये यथा कर्त्तव्य, तद्विवेचितमस्माभि अस्मत्कृतायाम् उत्तररामचरितस्य "पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाह प्रतिक्रिया" इति श्लोकस्य अभिनव व्याख्यायाम्)। पथ्यावक्त्र छन्दः ॥ ८७ ॥

इति जलमध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा क्षणं स्थितः। कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ। तत उज्जयिनीं यावत् प्रत्यागच्छति, तावत् देदीप्यमानशरीरः (य) समुद्रो ब्राह्मणरूपी सन्, तमागत्य अवदत्,—"भो ब्राह्मण! विक्रमेण अस्मान् आह्वातुं प्रेषितस्त्वं, तर्हि तेन या अस्माकं सम्भावना (र) कृता, सा प्राप्तैव। एतदेव सुहृदो लक्षणं, यत् समये दानमानादि क्रियते। उक्तञ्च,—

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥ ८९॥

दूरस्थितानां मैत्री नश्यति, समीपस्थानां वर्द्धते इति न वाच्यम्; अत्र स्नेह एव प्रमाणम् (ल)। तथा चोक्तम्,—

दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते।
यो वै चित्तेन दूरस्थः समीपस्थो हि दूरतः॥ ९०॥

(ल) आह्वातुम्—आकारितुं, निमन्त्रयितुमित्यर्थः, ("हूतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः)।

(य) देदीप्यमानशरीरः,—अत्यर्थभासुरदेहः, तेजःपुञ्जमयवपुरित्यर्थः, [दीप धातोः "एकाचो हलादेः" (३।१।२२ पा०) इति भृशार्थे यङ्प्रत्यये "सन्यङोः" (६।१।९ पा०) इति धातोर्द्वित्वं, ततः अभ्यासकार्य्यं, ततः "लटः शतृशानचौ" (३।२।१२४ पा०) इति शानच्, तादृशं शरीरं यस्य सः]।

(र) सम्भावना—सम्माननं, सादरार्हणा इति यावत्।

सुहृल्लक्षणमाह, ददातीति।—ददाति किमपि प्रीतिकरं वस्तु मित्राय प्रयच्छति, प्रतिगृह्णाति तथा मित्रात् तादृशं वस्तु आदत्ते, गुह्यं गोपनीयवाक्यम्, आख्याति कथयति, पृच्छति जिज्ञासते, भुङ्क्ते मित्रगृहे भोजनं करोति, भोजयते मित्रं स्वगृहे भोजयति च, एवं षड्विधं दानं प्रतिग्रहः गुह्यभाषणं प्रश्नः भोजनं भोज्यदानात्मकमिति भावः, प्रीतिलक्षणं प्रणयचिह्नं भवति। अत्र परश्लोके च पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ८९॥

(ल) प्रमाणम्—कारणम्।

स्नेह एव मैत्रीलक्षणं न सामीप्यादिकमिति दर्शयितुमाह, दूरस्थ इति।—यो वै यो हि, मनसि चित्ते, वर्त्तते, स दूरस्थोऽपि दूरदेशस्थितोऽपि, समीपस्थः निकटवर्त्ती,

उक्तञ्च,—गिरौ कलापी गगने पयोदः
लक्षान्तरेऽर्कश्च जले च पद्मम्।
इन्दुर्द्विलक्षे कुमुदस्य बन्धुः
यो यस्य मित्र न हि तस्य दूरम्॥ ८१॥

तस्मात् सर्व्वथा गन्तव्य मे, किन्तु ममात्र किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। तस्मै राज्ञे व्ययार्थमेतद्रत्नचतुष्टय दास्यामि। एतेषा माहात्म्यम्,—एक रत्नं यद्वस्तु स्मर्य्यते, तद्ददाति, द्वितीयरत्नेन भोजनादिकम् अमृततुल्यमुत्पद्यते; तृतीयरत्नात् चतुरङ्गबल (व) भवति, चतुर्थाद्रत्नात् दिव्याऽऽभरणानि जायन्ते। तदेतानि रत्नानि गृहीत्वा राज्ञो हस्ते प्रयच्छ"।

ततो ब्राह्मणस्तानि रत्नानि गृहीत्वा, उज्जयिनीं यावत्

भवति इति भाव। यो वै यो हि, चित्तेन मनसा, [अत्र तृतीया विवक्षणीया] दूरस्थ अथात् चित्तवहिर्भूत, स समीपस्थोऽपि निकटवर्त्ती सन्नपि, दूरत दूरस्थ एव। चित्तयोग एव सामीप्यविधायक इति भाव॥ ८०॥

आगतः, तावद् यज्ञसमाप्तिर्जाता। राजा अवभृथस्नानं (ग्र) कृत्वा सर्वान् अर्थिजनान् परिपूर्णमनोरथान् अकरोत्। ब्राह्मणो राजानं दृष्ट्वा रत्नानि अर्पयित्वा, प्रत्येकं तेषां गुण-कथनमकथयत्। ततो राजा अवदत्,—"भो ब्राह्मण! भवान् यज्ञदक्षिणाकालं व्यतिक्रम्य समागतः, मया सर्वोऽपि ब्राह्मण-समूहो दक्षिणया तोषितः, तर्हि त्वम् एतेषां चतुर्णां मध्ये, यत् तुभ्यं रोचते, तद्गृहाण"। ब्राह्मणेनोक्तं,—"गृहं गत्वा गृहिणीं, पुत्रं, स्नुषाञ्च (ष) पृष्ट्वा सर्व्वेभ्यो यद्रोचते, तद् ग्रहीष्यामि"। राज्ञोक्तं,—"तथा कुरु"। ब्राह्मणोऽपि स्व-गृहमागत्य, सर्व्वं वृत्तान्तं तेषामग्रे अकथयत्। तच्छ्रुत्वा पुत्रेणोक्तं,—"यद्रत्नं चतुरङ्गबलं ददाति, तद् ग्रहीष्यामः, यतः सुखेन राज्यं कर्त्तुम् अर्हिष्यामः"। पित्रोक्तं,—"बुद्धिमता राज्यं न प्रार्थनीयम्। उक्तञ्च,—

रामस्य व्रजनं, बलेर्नियमनं, पाण्डोः सुतानां वनम्,
वृष्णीनां निधनं, नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रंशनम्।
सौदासं तदवस्थं, मर्ज्जुनवधं, सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरम्,
दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं, धीमान् न तद्वाञ्छयेत् ॥८२॥

(ग्र) अवभृथस्नानं—यज्ञान्तस्नानम्। ("दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे" इत्यमरः)।

(ष) स्नुषा—पुत्रवधूः।

दृष्टान्तप्राचुर्य्येण राज्यकृतमनर्थजातमुपवर्णयन् राज्यस्य बुद्धिमदकाम्यत्वरूपं स्वोक्तमेव समर्थयमान आह, रामस्येति।—रामस्य रघुनन्दनस्य, व्रजनं वने निवासनं, बलेः बलिराजस्य, नियमनं बन्धनं, पाण्डोः सुतानां पाण्डुपुत्राणां, वनं वनवासः, वृष्णीनां यादवानां, निधनं विनाशः, नलस्य नृपतेः नलराजस्य, राज्यात् परिभ्रंशनं राज्यच्युतिः, सौदासं तन्नामकं सूर्य्यवंशीयं राजानं, तदवस्थं तादृशावस्थाप्राप्तं, राक्षसयोनिमापन्नं निश्चित्य, (सौदासनामा हि कश्चित् सूर्य्यवंशीयः क्षितिपतिर्मृगयायाश्रान्तो वनात् प्रतिनिवर्त्तमानः पथ्यर्थं वशिष्ठेन शक्तिना कलहायमानः दुर्द्दमराज्यमदेनोन्मत्तः क्रुध्यन् पन्थानमनुत्सृजन्तं मोहात् कशया प्रहरन् शक्तिना तेनाभिशप्तः राक्षसयोनिमवाप्य

पुनः पिता वदति,—"यस्माद्धन लभ्यते, तद् गृहाण, धनेन सर्व्वमपि लभ्यते। उक्तञ्च,—

न तदस्ति जगत्यस्मिन् यद्धनेन न लभ्यते।
निश्चित्य मतिमांस्तस्माद् अर्थमेकं प्रसाधयेत्" ॥ ८३ ॥

भार्य्ययोक्तं,—"यदन्न षड्रसान् सूते, (स) तत् गृह्यताम्। सर्व्वेषां प्राणिनामन्नेनैव प्राणधारणं भवति। उक्तञ्च,—

अन्न विधाता विहित मर्त्त्यानां जीवधारणम्।
तस्मादन्नात् परं किञ्चित् प्रार्थयेन्न कदाचन" ॥ ८४ ॥

दीर्घकाल क्लेशमनुबभूवेति पौराणिकी कथा) अर्ज्जुनवध कार्त्तवीर्य्यवधञ्च, समीक्ष्य विविच्य, तथा राज्यकृते राज्यनिमित्त, (परस्त्रीहरणादिव्यापारो हि दुर्द्दमराजत्वादिमदनिमित्तक एव भवति इति बोध्यम्) विडम्बनगत सीताहरणादि कुप्रवृत्त्या पश्चात् रामचन्द्रकृतविविधविडम्बनायत्त, लङ्केश्वर रावणम् [अत्र लोकेश्वर-मिति तन्त्रान्तरीयपाठे तु,—विडम्बनगत वामनरूपविडम्बित, लोकेश्वर जगदीश्वर, स्वयं भगवन्तमपि राज्यार्थं विडम्बनायत्तमित्यर्थं] दृष्ट्वा विलोक्य, धीमान् बुद्धिमान् जन, तद् राज्य, न वाञ्छयेत् नाभिलषेत् [वाञ्छधातोर्भ्वादिगणीयतया "वाञ्छेत्" इत्येव साधुत्वेऽपि वाञ्छा कुर्य्यादित्यर्थे नामधातुनिष्पाद्यतया समर्थ्यं प्रयोगोऽय

स्नुषयोक्तं,—"यद्रत्नं रत्नाभरणादिकं सूते, तद् ग्राह्यम्। उक्तञ्च,—

भूषयेत् भूषणैः रम्यैर्यथाविभवमादरात्।
शुचिसौभाग्यवृद्ध्यर्थमायुर्लक्ष्म्यभिवृद्धये ॥ ८५ ॥
सुहृत्सु शुभदं नित्यं वास एव विभूषणम्।
रत्नैश्च देवतातुष्टिर्भूषणस्यापि धारणात्" ॥ ८६ ॥

एवं चतुर्णां परस्परं विवादो लग्नः (ङ)। ततो ब्राह्मणो राजसमीपमागत्य, चतुर्णां विवादवृत्तान्तमकथयत्। राजाऽपि तच्छ्रुत्वा, तस्मै ब्राह्मणाय चत्वार्य्यपि रत्नानि ददौ"।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—"भो राजन्! औदार्य्यं नाम सहजो(क) गुणः, न तु औपाधिकः(ख)। उक्तञ्च,—

चम्पकेषु यथा गन्धः कान्तिर्मुक्ताफलेषु च।
यथेक्षुदण्डे माधुर्य्यम् औदार्य्यं सहजं तथा ॥ ८७ ॥

एवं भूषणधारणस्य गुणवत्तां प्रकटयति श्लोकद्वयेन, भूषयेदित्यादिना।—शुचि सौभाग्यवृद्ध्यर्थं शुचित्वस्य सौभाग्यस्य च वृद्धये, तथा आयुर्लक्ष्म्यभिवृद्धये आयुषो जीवन कालस्य, लक्ष्म्याः सम्पदश्च, वृद्धये प्राचुर्य्याय, यथाविभव० विभवानुसारेण, आदरात् आदरपूर्वकं, रम्यैः रमणीयैः, भूषणैः अलङ्कारैः, भूषयेत् आत्मानं भूषितं कुर्य्यात् ॥८५॥

सुहृत्सु इति।—सुहृत्सु मित्रेषु, वास एव वस्त्रमेव, नित्यं सर्वदा, शुभदं मङ्गल-दायकं, विभूषणम् अलङ्कारः, रत्नैः रत्नधारणेन, देवतातुष्टिः देवतानां सन्तोषो भवति, भूषणस्यापि धारणात् देवतुष्टिर्भवति ॥ ८६ ॥

(ङ) लग्नः,—जातः।

(क) सहजः,—स्वाभाविकः।

(ख) औपाधिकः,—उपाधिवशादारोपितः, कृत्रिम इत्यर्थः।

चम्पकादिषु गन्धादीनां सहजत्वप्रदर्शनमुखेन औदार्य्यस्यापि साहजिकत्वं प्रति पादयति, चम्पकेषु इति।—यथा चम्पकेषु गन्धः सौगन्ध्यं, सहजः स्वाभाविकः, मुक्ता फलेषु कान्तिः दीप्तिः सहजा स्वाभाविकी, इक्षुदण्डे च माधुर्य्यं मिष्टता सहजं स्वाभा

त्वयि एवंविधमौदार्य्यं विद्यते चेत् तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमासीत्

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनोपाख्याने अप्सराभोजसंवादे सर्वस्वदक्षिणयज्ञ वर्णन नाम तृतीयोपाख्यानम्] ॥ ३ ॥

अथ कृतघ्नतापरीक्षणं नाम चतुर्थोपाख्यानम् ।

पुनः सिंहासनमाऽऽरुरुक्षुं (ग) भूपतिं प्रतिरुध्य तेन च, पृष्टा, अन्या पुत्तलिका वदति स्म,—"भो राजन्! श्रूयताम्;— विक्रमादित्ये राज्यं कुर्व्वति, एकदा ब्राह्मणः कश्चित् सकल-विद्याविचक्षणः, समस्तगुणगणालङ्कृतोऽपि अपुत्रः समभवत्। एकदा भार्य्यया भणित,—"भोः प्राणेश्वर! पुत्रं विना गृह-स्थस्य गतिर्नास्तीति श्रुतिविदो वदन्ति। तथाहि,—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च।
तस्मात् पुत्रमुखं दृष्ट्वा पश्चाद्भवति तापसः ॥ ८८ ॥

विक, तथा तथन औदार्य्यम् उदारता, सहज स्वाभाविकमेव, विदुषां गुण भवति इति भाव ॥ ८७ ॥

इति तृतीयोपाख्यानम् ।

शर्वरीदीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः।
त्रैलोक्यदीपको धर्म्मः सत्पुत्रः कुलदीपकः॥ ९९॥

नागो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्णेन्दुना शर्व्वरी,
शीलेन प्रमदा, जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम्।
वाणी व्याकरणेन, हंसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,
सत्पुत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना" ॥१००॥

ब्राह्मणेनोक्तं,—"भोः प्रिये! सत्यमुक्तं त्वया, परं परोद्यमेन (घ) द्रव्यं लब्धुं शक्यते, गुरुशुश्रूषया विद्याऽपि लभ्यते, यशः सन्ततिश्च परमेश्वराऽऽराधनं विना न सिध्यति। उक्तञ्च,—

निरन्तरा सुखापेच्छा हृदये यदि विद्यते।
कृत्वा भावं दृढतरं भवानीवल्लभं भजेत्" ॥ १०१ ॥

सत्पुत्रस्य कुलोज्ज्वलकरत्वं सदृष्टान्तं प्रदर्शयति, शर्व्वरीत्यादिना श्लोकद्वयेन।—चन्द्रः शशी, शर्वरीदीपकः शर्वरीं रात्रिं दीपयति उज्ज्वलीकरोति यः तादृशः, प्रभाते दिने सञ्जाते इत्यर्थः, रविः सूर्य्यः, दीपकः आलोकप्रदः, धर्म्मः विहितकर्म्माद्यनुष्ठानं, त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य, दीपकः शोभावर्द्धकः इत्यर्थः, एवं सत्पुत्रः गुणवान् पुत्रः, कुलदीपकः कुलस्य वंशस्य दीपकः शोभाकरः, भवतीति शेषः ॥ ९९ ॥

नाग इति।—नागः हस्ती, मदेन मदजलक्षरणेन, भाति शोभते, कं जलं, जलरुहैः पद्मैः भाति, शर्व्वरी रात्रिः, पूर्णेन्दुना पूर्णचन्द्रेण, भाति, प्रमदा नारी, शीलेन सत्स्वभावेन, भाति, तुरगः अश्वः, जवेन वेगेन, भाति, मन्दिरं गृहं, नित्योत्सवैः नित्यं सततम् उत्सवैः नृत्यगीताद्युत्सवैः, भाति, वाणी वाक्यं, व्याकरणेन व्याकरणोक्तनियमयोगेन, भाति, नद्यः सरितः, हंसमिथुनैः हंसदम्पतिसञ्चरणैः, भान्ति, सभा जनसमागमस्थानं पण्डितैः विद्वद्भिः, भाति। तथा एव, कुलं वंशः, सत्पुत्रेण गुणवता पुत्रेण, भाति, वसुधा पृथ्वी, नृपेण राज्ञा, सुपालकेनेत्यर्थः, भाति, लोकत्रयं त्रिभुवनं, विष्णुना नारायणेन भगवज्ज्योतिःप्रकाशेनेत्यर्थः, भाति राजते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

(घ) परोद्यमेन—अत्युत्तमप्रयत्नेन।

भगवदाराधनमन्तरा यश आदिकं न लब्धुं शक्यते इति यदाह, तत्र प्रमाणं

भार्य्ययोक्तं,—"भवान् सर्व्वज्ञः, अतः परमेश्वरप्रसादार्थं किमपि व्रतादिकमनुष्ठेयम्"। तेनोक्तं,—"मयाऽप्यङ्गीकृतमेव तद्वचनम्। कुतः?—

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि।

विदुषाऽपि सदा ग्राह्यं वृद्धादपि न दुर्वचः"॥ १०२॥

इत्युक्त्वा ब्राह्मणः परमेश्वरप्रीत्यर्थं रुद्रानुष्ठानं (ङ) कृतवान्। ततः एकदा रात्रौ तं ब्राह्मणं स्वप्ने जटामुकुटधारी वृषभवाहनः भूतभावनः (च) भवानीपतिः प्रत्यक्षीभूय उवाच,—'भो ब्राह्मण! त्वं प्रदोषव्रतम् (छ) आचर, तेन व्रताचरणेन तव पुत्रो भविष्यति"। ततः प्रभाते ब्राह्मणेन वृद्धानां पुरतः स्वस्वप्नवृत्तान्तः कथितः। तैरुक्तं,—"भो ब्राह्मण! यथार्थोऽयं स्वप्नः। उक्तञ्च स्वप्नाध्याये,—

गच्छति, निरन्तरति।—यदि चेत्, हृदये मनसि, निरन्तरा निरवच्छिन्ना, सुखापेक्षा सुखभोगवासना, विद्यते वर्त्तते, तर्हि दृढतरं स्थिरतरं, भावं भक्तिं, कृत्वा विधाय, भवानीवल्लभं शिवं, भजेत् पूजयेत्। अथवा शिवोपासनां विना कस्यापि ऐहिकमानुषिकं वा सुखं नैव सम्भवतीति भावः। इतः १०२ श्लोकपर्य्यन्तं प्रतिश्लोकं पथ्यावक्त्रं छन्दः॥ १०१॥

देवो द्विजो गुरुर्गावः पितरो लिङ्गिनो नृपः।
यद्वदन्ति वचः स्वप्ने तत् तथैव विनिर्दिशेत्॥ १०२॥

अस्मिन् व्रतेऽनुष्ठिते तव पुत्रो भविष्यति" इति।

तेषा वचन श्रुत्वा, ब्राह्मणो मार्गशीर्ष-(ञ)-शुक्लत्रयोदशीतिथौ शनिवारे कल्पोक्तविधिपूर्व्वक (झ) प्रदोषव्रतमनुष्ठितवान्। तेन व्रताचरणेन परमेश्वरः प्रसन्नो भूत्वा, पुत्रमस्मै प्रायच्छत्।

तदनन्तरं पुत्रे जाते, तस्य पुत्रस्य ब्राह्मणो जातकर्म्म विधाय, (ञ) द्वादशदिवसे तस्य "देवदत्तः" इति नामकरणं कृत्वा, (ट) यथाकाले अन्नप्राशनाद्युपनयनान्तानि कर्म्माणि अकार्षीत्। तत उपनीत वेदशास्त्रादिक शिक्षयित्वा, षोडशे वर्षे गोदानानन्तरं विवाह कारयित्वा, (ठ) स्वयं तीर्थयात्रा

परमेश्वरादिष्टस्य स्वप्नव्यापारस्य याथार्थ्यं प्रतिपादयितु स्वप्नाध्यायोक्तप्रमाणमाह, देव इति।—देव देवता, द्विज ब्राह्मण, गरु मन्त्रदाता, गाव धेनव, पितर पितृपुरुषा, लिङ्गिन ब्रह्मचार्य्यादिचिह्नधारिण पुरुषा, तथा नृप राजा, एते स्वप्ने स्वप्नावस्थाया, यत् वदन्ति कथयन्ति, तत वाक्य, तथैव यथाथमेव, विनिर्द्दिशेत् अवधारयेत्, तत सत्यमेव भवतीत्यथ॥ १०२॥

(ञ) मार्गशीर्ष,—अग्रहायण।

(झ) कल्पोक्तविधिपूर्व्वक—कर्म्मपद्धतिविधानपुरःसरम्।

(ञ) जातकर्म्म—पुत्रजन्मकालिकाभ्युदयिकसंस्कारविशेषम्। विधाय—कृत्वा।

(ट) द्वादशेत्यादि।—"एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इति श्रुते। यद्यपि गृह्यकारा "दशम्या पुत्रस्य" इति पठन्ति, तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरण व्याख्येयम्। तेन अशौचान्तदशम्या परस्थिते एकादशे द्वादशे वाऽहनि कल्पभेदेन नामकरण ज्ञेयम्।

(ठ) गोदानेत्यादि।—गाव केशा दीयन्ते छिद्यन्ते अत्र इति दोधातोरधिकरणे ल्युट्, केशान्तरूपसंस्कारभेद, स च विवाहात् प्राक् कर्त्तव्य, यथाह मनु,—"केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते" इति। न च गवा पशुना दान वितरण मित्येवाथ वाच्य, "केशान्त पुनर्गोदानाख्य कर्म्म" इति मिताक्षरावचनात्।

कर्त्तुकामः पुत्राय बुद्धिम् (ङ) उपदिशति,—"भोः पुत्र। अतिकष्टां दशां (ढ) प्राप्तोऽपि स्वधर्माचारं न परित्यज, परैः सह विवादं मा कुरु, सर्वभूतेषु दया (ण) कार्य्या, परमेश्वरे भक्तिः (त) विधेया, परस्त्री नावलोकनीया, बलवद्विरोधं मा कुरु, मर्म्मज्ञेषु अनुवृत्तिः (थ) विधेया, प्रस्तावसदृशं (द) वक्तव्यं, स्ववित्तानुसारेण व्ययः करणीयः, सज्जनाः सेवनीयाः, दुर्ज्जनाः परिहर्त्तव्याः, अपराधिषु क्षमा (ध) कर्त्तव्या, स्त्रीणां गुह्यं (न) न वक्तव्यम्"। एवमनेकधा (प) पुत्राय हितमुपदिश्य श्लोकमिममपठत्—

"भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः
तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः।

(ङ) बुद्धिं—कर्त्तव्यमित्यर्थः।

(ढ) अतिकष्टां—महाक्लेशप्रदायिनीम्, दशाम्—अवस्थाम्।

(ण) सर्व्वभूतेषु—सर्व्वप्राणिषु, दया—कृपा, परदुःखप्रहरणेच्छेति यावत्,—"यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते। इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ। सा दया परिकीर्त्तिता॥" इत्युक्तलक्षणा।

(त) भक्तिः,—पूज्येष्वनुरागः।

कालो न यातो वयमेव याताः

तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ १०४ ॥

अतः परिणतवयसि परिणामसुखावहं किमस्ति चिन्तनीय-मभीष्टदेवस्मृते ? तत् पुनः गङ्गासलिलपवित्रीकृते तीर्थक्षेत्रे (फ) एव शोभते, तत् इदानीं तीर्थं गन्तुमभिलषामि" इत्युक्त्वा च वाराणसीं जगाम।

देवदत्तोऽपि पितुरुपदेशं परिपालयन् तत्रैव नगरे स्थितः। एकदा होमसमिधाहरणार्थं महारण्यं प्रविष्टो यावत् समिधः (ब) छिनत्ति, तावद्विक्रमार्को राजा मृगयार्थं वनं गतः, शूकरमनुधावन् (भ) महारण्यं प्रविष्टः, पुरः मार्गम्

धर्म, न तप्तं नाचरितं, विधिवन्नाऽनुष्ठितमित्यर्थः, वयमेव तप्ताः तपस्यायाः अवैधानुष्ठानेन प्रतिकूलफलतया सन्तापं प्राप्ताः काल न यातः, अखण्डदण्डायमानत्वात् सदैव तिष्ठति इत्यर्थः, वयमेव याताः तदंशं गताः, बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकादिभावात् इति शेषः, तृष्णा वासना न जीर्णा न क्षीणा, समा एव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव जीर्णाः कामनायाः सततम् अनुध्यानात् जरां प्राप्ताः। "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥" इति चेतसा क्रियासमभिहारेण सञ्चिन्त्य मा भूस्त्वम् अस्मादृशो दुस्त्यजविषयपापपङ्कनिमग्न इति ध्वनिगर्भो भावः। उपजाति वृत्तम् ॥ १०४ ॥

(फ) गङ्गेति।—गङ्गायाः भागीरथ्याः, सलिलेन जलेन, पवित्रीकृते शुद्धीभूते, तीर्थक्षेत्रे तीर्थं भवदुःखापहारकं चतुर्वर्गोपायभूतमित्यर्थः, ("तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रो-पायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ॥" इति विश्वः) [तीर्य्यते भवपारं गम्यतेऽनेन इति तृधातोः "पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्" उणा० (२ पा० ७ सू०) इति थक्प्रत्ययः] तादृशं यत् क्षेत्रं पुष्करादिप्रसिद्धस्थानं तस्मिन्, ("क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धक्षेत्रकलत्रयोः" इति मेदिनी)।

(ब) समिधः,—यज्ञकाष्ठानि, [सम्यक् इध्यते अनेन सम्+इन्ध—क्विप्, नकारलोपः]।

(भ) शूकरं—कञ्चित् वराहम्। अनुधावन्—अनुसरन्, पलायमानस्य तस्य पश्चात् धावन्नित्यर्थः।

अजानन् (म) देवदत्तं दृष्ट्वा नगरमार्गमपृच्छत्। तेन पृष्टो देवदत्तः स्वयमग्रे गच्छन् राजानं नगरमानयत्। ततो राजा देवदत्तं बहुधा सम्मान्य, कस्मिंश्चिद्ग्रामपारे (य) नियुक्तवान्। तदनन्तरं कालो महान् गतः।

एकदा राज्ञा भणित,—"कथमहं देवदत्तकृतोपकारादुत्तीर्णः (र) भविष्यामि? यदनेन महतोऽरण्यमध्यात् ग्राममानीत." तद्राजवचन श्रुत्वा देवदत्तेन स्वमनसि विचारितम्,—"अहो। सत्पुरुषः अय कृतमुपकारं न विस्मरति। तदुक्तम्,—

प्रथमवयसि तोय पीतमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेलोफलानाम्।
उदकममृतकल्प दद्युराजीवनान्तं
न हि कृतमुपकार साधवो विस्मरन्ति॥ १०५॥

(म) पुर,—नगरस्य, अग्रवर्त्तिनमित्यर्थो वा, मार्ग—पन्थानम्, अजानन्—

भवतु तावत्, राजा एव यत् वदति, तत्सत्यं वा, मिथ्या वा, अस्य प्रत्ययो द्रष्टव्यः।” इति विचिन्त्य, राजकुमारं केनाप्यविदितं (ल) स्वमन्दिरे सङ्गोप्य तस्यालङ्कारं (व) भृत्यहस्ते दत्त्वा, नगरमध्ये विक्रयार्थं प्रेषितवान्।

तस्मिन् अवसरे राजमन्दिरे (श) ‘राजपुत्रः केनापि चौरेण अपहृत’ इति महान् कोलाहलो जातः। राज्ञाऽपि स्वपुत्रमार्गणाय सर्वेऽधिकारिणः प्रेषिताः (ष)। ततस्ते यावद्विपणिमध्ये(स) विलोकयन्ति, तावदाभरणहस्तो देवदत्तभृत्यो दृष्टः। ततस्तदाभरणं राजकुमारस्येति ज्ञात्वा तं बद्ध्वा (ह) राजसकाशं निन्युः। पश्चात् भृत्याः कथयन्ति स्म,—“रे पापाचार! कथमेतदाभरणं तव हस्ते समागतम्?” तेनोक्तं,—“मम हस्ते देवदत्तेन ब्राह्मणेन दत्तं, तस्याहं भृत्यः इति, ‘विपणिमध्ये एतदाभरणविक्रयेण धनमानय’ इति कथितञ्च”।

ततो राज्ञा देवदत्त आकारितः, भणितश्च,—“भो देवदत्त! एतदाभरणं तव हस्ते केन दत्तम्?” देवदत्तेनोक्तं,—“न केनाऽपि दत्तम्, अहमेव धनलोलुपः (क) तव कुमारं हत्वा, तदाभरणानि सर्व्वाणि गृहीत्वा, तन्मध्ये इदमेकमाभरणमस्य हस्ते

(ल) अविदितम्—अज्ञातं यथा स्यात् तथा, राजकुमारं तथा गोपयामास यथा केनाप्यपरेण तस्य सन्धानं न ज्ञायेतेत्यर्थः।

(व) तस्य—राजकुमारस्य, अलङ्कारं—तद्गात्रपरिहितं भूषणजातम्।

(श) तस्मिन्नवसरे—तस्मिन्नेव काले, राजमन्दिरे—राजभवने।

(ष) स्वपुत्रमार्गणाय—निजपुत्रान्वेषणाय, सर्वेऽधिकारिणः,—समस्ताः कार्य्ये अधिकृताः भृत्याः इति यावत्, प्रेषिताः,—प्रेरिताः।

(स) विपणिमध्ये—पण्यविक्रयशालाऽभ्यन्तरे।

(ह) तं—देवदत्तभृत्यम्, बद्ध्वा—तस्य पादादीन् संयम्य।

विक्रेतु दत्तवान्। इदानीं तुभ्य यद्रोचते, (ख) तत् कुरु। मम कर्म्मवशादेवविधा (ग) बुद्धिरभूत्" इति भणित्वा अधोमुखो वभूव। तद्वचन श्रुत्वा राजा तूष्णीमवस्थितः। तदा सभामध्ये केश्चिदुक्तम्,—"अहो! अय सवधर्म्मशास्त्रवेत्ताऽपि कथमीदृशे पापकर्म्मणि बुद्धिमकरोत्?" अन्येनोक्त,—"किं चित्रम्! स्वकर्मणा प्रेरितस्यैवं बुद्धिर्जाता। उक्तञ्च,—

किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्य्यमाणः स्वकर्मणा।
प्रायेण हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी" ॥ १०६ ॥

तत्र सर्व्वैर्भणित,—"भो राजन्! अयं बालघाती, पुनः स्वर्णस्तेयी (घ) च, अतः खादिरेण शूलेन हन्तव्य"। ततः अन्यैर्मन्त्रिभिरुक्तम्,—"अमु शतखण्ड कृत्वा अस्य मांसेन गृध्राणां बलिः (ङ) दातव्य" इति।

तेषां वचनं श्रुत्वा राज्ञा भणित,—"भोः सभ्याः! अयं ममाश्रित., पुरा मार्गदर्शनादुपकारी च। अतः सत्पुरुषेण आश्रितानां गुणदोषचिन्ता न कार्य्या। तथा चोक्तम्,—

चन्द्रः क्षयी प्रकृतिवक्रतनुर्जडात्मा
दोषाकरो भवति मित्रविपत्तिकाले ।
मूर्द्ध्ना तथाऽपि विधृतः परमेश्वरेण
नैवाश्रितेषु महतां गुणदोषचिन्ता ॥ १०७ ॥

अन्यच्च,—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते" ॥ १०८ ॥

सद्भि दुराचारोऽपि आश्रितो न त्याज्य इति स्वोक्तिं समर्थयितुं प्राचीनश्लिष्ट श्लोकमाह, चन्द्र इति ।—चन्द्र शशी, क्षयी यक्ष्मरोगवान्, यक्ष्मरोगस्य महारोगत्वात् ("कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । रोगा महापापोद्भवा मता ॥" इति स्मृत्युक्ते । रोहिणीप्रणयपाशनस्तनेन अन्या अनादृत्य, तामेव रममाण चन्द्र प्रति दक्षशापो हि चन्द्रस्य क्षयरोगोत्पत्तिहेतु) महापातकसूचकत्वाच्च तदाश्रितस्य अस्पृश्यत्व- मिति भाव, पक्षे—कृष्णपक्षे क्षयशीलश्च, प्रकृत्या स्वभावेन, वक्रतनु क्रूरमूर्त्ति "अष्टादून शशी पाप" इति समयान्तरोक्त्या तस्य पापग्रहत्वात् इति भाव, पक्षे— वक्रदेहश्च, जडात्मा मन्दबुद्धि, मूर्ख इति यावत, गुरुपत्न्यपहारकत्वात इति भाव, पक्षे—जलमयतनुश्च, (डलयोरभेदात्) मित्रस्य सुहृद, सूर्यस्य इति भाव, सूर्यस्य चन्द्रमित्रत्वात, (यदुक्तं ज्योति शास्त्रे,—"चन्द्रस्य नाऽरी रविचन्द्रपुत्रौ") विपत्तिकाले विपत् समये, सूर्यस्य पतनदशायां रात्रौ इत्यर्थ, पक्षे—मित्रस्य सूर्यस्य, ("मित्र सुहृदि न द्वयो । सूर्ये पुंसि" इति मेदिनी) विपत्तिकाले अस्तगमनरूपविपत्समये, दोषाणां पापकार्य्याणाम्, आकर खनि इव उत्पत्तिस्थान, गुरुदारधर्षणात, रात्रौ पापकारिणां प्रकृष्टावसरत्वात् वा, पक्षे—दोषा रात्रि, ("दोषा च नक्तञ्च रजनी" इत्यमर) तां करोतीति दोषाकर रात्रे उत्पादक भवति, सूर्यास्ते रजनीप्रादु र्भावात इति भाव, तथाऽपि एव बहुदोषसत्त्वेऽपि, परमेश्वरेण महादेवेन, मूर्ध्ना मस्तकेन, विधृत अलङ्काररूपतया मस्तके गृहीत इत्यर्थ , अर्थान्तर न्यस्यति,—तथा हि महतां महापुरुषाणाम्, आश्रितेषु जनेषु, गुणदोषचिन्ता गुणदोषविचार, नैव भवतीति शेष । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०७ ॥

उपकारिणि सद्व्यवहारे न किमपि चित्र, परन्तु निकृतिपरेष्वपि य क्षमाशील स एव श्लाघ्य इति वक्तुमाह, उपकारिष्विति ।—य जन, उपकारिषु हितकारि-

इत्युक्ता देवदत्तं प्रति भणति स्म,—"भो देवदत्त। त्वं चेतसि किमपि भयं मा कार्षीः। मम पुत्रो बलीयसा प्राक्तनेन (च) कर्म्मणा मारितः, त्वया किं कृतम्? यतः, प्राक्तनं कर्म्म कोऽपि लङ्घयितुं न शक्नोति। तथा चोक्तम्,—

माता लक्ष्मीः पिता विष्णुः स्वयञ्च विषमायुधः।
तथापि शम्भुना दग्धः प्राक्तनं केन लङ्घ्यते॥ १०८॥

अन्यच्च,—महारण्ये पतितं मां नगरं नीतवतो महोपकारिणः तव प्रत्युपकारसहस्रैरप्युत्तीर्णा न भवामि" इति समाश्वास्य, वस्त्राभरणादिना देवदत्तं सम्भाव्य विससर्ज।

ततः देवदत्तः त (छ) कुमारमानीय राज्ञे ददौ। ततः सविस्मयेन राज्ञा भणितं,—"किमिदम्?" इति। देवदत्तेन उक्तं,—"कृतोपकारात् कथमपि उत्तीर्णा न भवामीति पूर्वं श्रीमतोक्तम्। तद्भवतः स्वभावपरीक्षणार्थं मया एवं कृतम्। भवति प्रत्ययः (ज) दृष्टश्च"। राज्ञोक्तं—"यः कृतमुपकारं

विस्मरति, स पुरुषाधम एव"। देवदत्तेनोक्त,—"भो राजन्। कारण विनाऽपि सकलजगदुपकारो भवान्। अतस्त्वमेव सुजनो लोके। तथा चोक्तम्,—

सुजनाः सुधनास्ते हि कृतिनः सुखिनस्तथा।
जन्तवो ये हि जीवन्ति परस्य हितकाम्यया" ॥ ११० ॥

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—"एवं परोपकार्य्यौदार्य्याणि विद्यन्ते चेत् त्वयि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। भोजराजः तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे कृतज्ञतापरीक्षण नाम चतुर्थोपाख्यानम्] ॥ ४ ॥

अथ मणिकारसंवादो नाम पञ्चमोपाख्यानम्।

अथ पुनः तथैव सिंहासनं समाक्रमितुकाम मालवेन्द्र ततो निवार्य्य अन्या पुत्तलिका समवोचत्। "भो राजन्! श्रूयताम्;—विक्रमार्के राज्य कुर्वति, एकदा कश्चिद्रत्नवणिक् समागत्य, रत्नमनर्घम् (क) एकं राजहस्ते समर्पितवान्।

सतां लक्षण प्रदर्शयितु महाजनोक्ति प्रमाणस्वरूपेणावतारयति, सुजना इति।— ये हि जन्तव जीवा, परस्य अन्यस्य, हितकाम्यया हितेच्छया, हितसाधनार्थमित्यर्थं, जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति, ते हि त एव, सुजना सज्जना, सुधना मायकृधनवन्त, कृतिन कृतार्थां, तथा सुखिन सानन्दाश्च कथ्यन्ते इति शेष। पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥ ११० ॥

इति चतुर्थोपाख्यानम् ॥ ४ ॥

(क) अनर्घं—बहुमूल्यम्।

राजाऽपि देदीप्यमान तद्रत्न दृष्ट्वा परीक्षकानाकार्य्याऽवदत्,—"भोः परीक्षकाः। कीदृशमेतद्रत्नम्? समीचीनम् असमीचीन (ञ) वा? अस्य मूल्य कुर्वन्तु"। तैस्तद्रत्नं परीक्ष्य भणितं,—"भो राजन्। अमूल्यमेतद्रत्नम्। अस्य मूल्यमविदित्वाऽपि क्रियते चेत्, तर्हि महाप्रत्यवायः (ट) अस्माकं भविष्यति"।

तेषां वचनं श्रुत्वा, राजा भूरि द्रव्य दत्त्वा भणति स्म,—"भो वणिक्! ईदृश रत्नमन्यदस्ति किम्"? वणिजा भणितं,—"देव। एतत्सदृशानि रत्नानि इह आनीतानि न सन्ति, परं ग्रामे एवंविधान्येव दश रत्नानि विद्यन्ते। यदि प्रयोजनमस्ति, तर्हि तेषां मूल्य कृत्वा गृह्यताम्"। ततः परीक्षकै. एकैकस्य रत्नस्य षट्कोटिसुवर्णं (ठ) मूल्यं कृतम्। राज्ञा तावत् सुवर्णं तस्मै वणिजे दत्तं, तेन सह विश्वासी कश्चिद् भृत्यो मणिकारश्च प्रेषितः; उक्तश्च,—"भो मणिकार! अष्टाना वासराणा (ड) मध्ये रत्नानि गृहीत्वा आयास्यसि चेत्, उचित तव दास्यामि"। तेनोक्त,—"देव। अष्टाना दिवसाना मध्ये एव चरणौ द्रक्ष्यामि। अन्यथा चेत्. दण्ड्योऽहम्"।

एवमुक्त्वा स मणिकारस्तेन वणिजा सह तस्य निवासनगर गत.। तत्र तेन दश रत्नानि दत्तानि। तानि गृहीत्वा मार्गे यावदागच्छति, तावन्महती वृष्टिरभूत्। तया वृष्ट्या उभयतटपरिपूर्णा नदी प्रवर्त्तते स्म। तत अपर तीरं गन्तुमशक्नुवन्, तत्र तटस्थित नाविकमवदत्, "भो कर्णधार।(ढ) मा नदीम्

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां विप्राणां मानखण्डनम्।
पृथक् शय्या च नारीणामशस्त्रो बध उच्यते ॥ ११४ ॥

इति विचार्य्य दत्तानि"। राजाऽपि तद्वचनं श्रुत्वा सन्तुष्टः सन्, अवशिष्टानि पञ्च रत्नानि तस्मै मणिकाराय ददौ"।

इति कथां कथयित्वा पुनर्भोजमवदत् पुत्तलिका,—"परमौदार्य्यगुणवरिष्ठो विक्रमादित्यः। त्वयि एतादृशमौदार्य्यं यदि विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे मणिकारसंवादो नाम पञ्चमोपाख्यानम्] ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठोपाख्यानम्।

अथ विक्रमगुणज्ञातारमपि कौतुकात् प्रतिपेधमशृण्वन्तं भोजदेवं निषिध्य अपरा पुत्तलिका व्याजहार, (ध)—"शूयतां राजन्। विक्रमार्कः राज्यं कुर्वन्, एकदा चैत्रमासे वसन्तोत्-

---

'राजाज्ञाविघातः न शुभाय' इति प्रदर्शयितुं शिष्टोक्तिम् उदाहरति, आज्ञा इति।—नरेन्द्राणां नृपाणाम्, आज्ञाभङ्गः आज्ञाया व्याघातः, आदेशलङ्घनमित्यर्थः, विप्राणां ब्राह्मणानां, मानखण्डनं माननाशः, अपमानमित्यर्थः, नारीणां स्त्रीणाञ्च, पृथक् स्वामिशय्याऽन्यतरस्थाने शय्या शयनम्, एतत्त्रयम्, अशस्त्रः बधः शस्त्राघातं विना हननम्, उच्यते कथ्यते, जनैरिति शेषः। तथा कृते नितरामेते अवमानिताः कुप्यन्तीति भावः ॥ ११४ ॥

इति पञ्चमोपाख्यानम् ॥ ५ ॥

(ध) व्याजहार—उवाच। ('व्याहार उक्तिर्लपितम्" इत्यमरः)।

सवे (न) सकलान्तःपुरवधूसमेतः क्रीडार्थं शृङ्गारवनम् (प) अगमत्। नानाविधतरुशोभिते तस्मिन् शृङ्गारवने इन्द्रनील-खचितभित्ति रमणीय-चन्द्रकान्तशिला-विनिर्मिताङ्गणे, (फ) नानाविधधूपवासिते क्रीडागृहेत-पद्मिनी-प्रभृति-चतुर्विध-वनिताभिर्वस्त्र-ताम्बूल-पुष्पालङ्कृताभिः सह राजा चिरं क्रीडा-मकार्षीत्।

तद्वनसमीपे चण्डिकाऽऽयतनम् (ब) एकमासीत्। तत्र स्थितः कश्चिद् ब्रह्मचारी राजानं तत्रागतं विलोक्य स्वमनसि चिन्तयति स्म,—'अहो! तपः कुर्वता मया जन्म वृथैव नीयते। स्वप्नेऽपि विषयसङ्गमजन्य (भ) सुखं नानुभूयते। उक्तञ्च,—

यद्यत् सुखं विषयसङ्गमजन्म तच्च
दुःखाय सृष्टमिति मूर्खविचारणैव।

(न) वसन्तोत्सव—चैत्रमखे, वसन्तकालीयमारपूजनादिरूपोत्सवे इत्यर्थ, दोलोत्सवे वा।

(प) [illegible]

को नाम सम्परिहरेत्? सिततण्डुलांश्च
भोक्तुं यतेत तुषमिश्रकणान् मनुष्य.? ॥ ११५ ॥

तस्मात् महत् कष्टं कृत्वाऽपि संसारे स्त्रीसुखमनुभोक्तव्यम्। उक्तञ्च,—

असारे खलु संसारे पूज्या सारङ्गलोचना।
तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्त्यागे च धनेन किम्? ॥ ११६ ॥
असारभूते संसारे सारभूता नितम्बिनी।
इति सञ्चिन्त्य वै शम्भुरर्द्धाङ्गे पार्वती दधौ ॥ ११७ ॥

विक्रमार्को राजा प्रसङ्गतः (म) अत्र समागतोऽस्ति।

मूर्खाणां विचारणा धारणा, एवं निश्चये, को नाम मनुष्य जन, सिततण्डुलान् उत्तमशुभ्रतण्डुलान्, परिहरेत वर्ज्जयेत? तथा तुषमिश्रकणान् तुषमिश्रिततण्डुलकणान्, भोक्तुं खादितुं, यतेत प्रयत्नं कुर्य्यात्? न कोऽप्येवं करोतीत्यर्थ। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

स्त्रीसम्भोगसुखस्य सारतां प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयमाह, असारे इति।—असारे सारहीने, संसारे जीवलोकमध्ये, सारङ्गलोचना मृगनयना, योषिदित्यर्थ, पूज्या ग्राह्या इत्यर्थ, तदर्थं योषिदर्थं, धनं सम्पदम्, इच्छन्ति अभिलषन्ति, तत्त्यागे योषित्त्यागे सति, धनेन किं च किं प्रयोजनम्? न किमपि इत्यर्थ ॥ ११६ ॥

असारभूते इति।—असारभूते सारवर्ज्जिते, संसारे, नितम्बिनी प्रशस्तनितम्बवती योषिदेवेत्यर्थ, सारभूता सारतया गण्या, (तदुक्तं बृहत्संहितायां चतुःसप्ततितमे अध्याये,—"जये धरित्र्याः पुरमेव सारं, पुरे गृहं सद्मनि चैकदेशः। तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री, रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥ १ ॥ श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं, न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना। तदर्थं धर्म्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो, गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः ॥ ८ ॥" इत्यादि) इति सञ्चिन्त्य एवं विविच्य, शम्भु महादेव, अर्द्धाङ्गे निजदेहार्द्धे, पार्व्वती गिरिजा, निजपत्नीमिति भाव, दधौ दधार। श्लोकद्वये पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

(म) प्रसङ्गत,—प्रसङ्गे हती, काम्यगत्येत्यर्थ [अत्र "सार्व्वविभक्तिकस्तसिल्" (वा०) इति वार्त्तिकेन पञ्चम्यास्थाने वा तसिल्प्रत्यय]।

तस्मात् तम् एकमग्रहारं (य) याचित्वा, काञ्चन कन्यकां विवाह्य संसारसुखमनुभविष्यामि" इति विचार्य्य राजसमीपमागत्य,—

पञ्चाऽऽस्यपञ्चवदने हिमशैलजायाः
रत्युत्सवे युगपदाऽऽस्यरसं जिघृक्षौ।
त्वां पातु सञ्चलित-विभ्रम-कर्णपूर-
लोल-भ्रमद्-भ्रमर-विभ्रमभृत् कटाक्षः॥ ११८॥

इत्याशीर्वादं ददौ। ततो राजा तमासने समुपवेश्याऽब्रवीत्,—"भो ब्राह्मण! कुतः समागतोऽसि?" तेनोक्तम्,—"अहमत्रैव जगदम्बिकापरिचर्य्यां (र) कुर्वन् तिष्ठामि। नित्यमस्याः सेवां कुर्वतो मे पञ्चाशद्वर्षाणि गतानि, तावत्कालम् अहं ब्रह्मचारी (ल)। अद्य देवता निशाऽवसाने (व) सा समागत्याऽभणत्,—'भो ब्राह्मण! त्वमेतावन्तं कालं मम परिचर्य्यया

(य) अग्रहार—ग्रामादिकम्।

महाविवेकी शङ्करोऽपि भोगी, अतः भोगसुखं न हेयमिति प्रतिपादयितुं भोगार्थी

श्रान्तोऽसि, तवाहं प्रसन्ना जाताऽस्मि, अतः त्वम् इदानीं गृहस्थाश्रमं (अ) स्वीकुरु। ततः पुत्रमुत्पाद्य पश्चान्मनो मोक्षे निधेहि, अन्यथा तव गतिर्नास्ति। यतः,—

आश्रमान् त्रीनपाकृत्य यो मोक्षेऽन्तर्निवेशयेत्।
अनया क्रियया मोक्षं सेवमानः पतत्यधः॥ ११९॥

आदौ ब्रह्मचारी, ततो गृही च भूत्वा प्रव्रजेदिति। तत् विक्रमार्कभूपतये सर्वमात्मवृत्तान्तं विज्ञापय, स तव मनोरथं पूरयिष्यति' इति। एवं देव्या स्वप्ने भणितम्। अतस्तव समीपमागतोऽस्मि"। इत्येवं कपटवचनैः (ष) राजानमुक्तवान्। तच्छ्रुत्वा राजा कूटवाग्व्यापारं सम्यगवगत्य स्वमनसि अचिन्तयत्,—"असावेवम् अनृतं (स) वदति। अस्तु, तथाऽप्यर्थी (ह) वर्त्तते, सर्वथाऽस्य मनोरथः पूरणीयः। उक्तञ्च,—

दत्त्वाऽऽर्त्ताय नृपो दानं शून्यं लिङ्गं प्रपूज्य च।
परिपाल्याऽऽश्रितं नित्यमश्वमेधफलं लभेत्" ॥ १२० ॥

(अ) गृहस्थाश्रमम्—[आश्रम्यत अत्र, आ + श्रम – आधारे घञ्, अवृद्धि] गृहस्थरूप आश्रम तम्।

आदावेव मोक्ष प्रति यतमानस्य नैष्फल्यं प्रदर्शयति, आश्रमान् इति।—यो जनः त्रीन् आश्रमान् ब्रह्मचर्य्य-गृहस्थ-वानप्रस्थाख्यान्, अपाकृत्य अनादृत्य, मोक्षे तुरीयाश्रमकर्त्तव्ये निर्व्वाणमार्गे, अन्तः मनः, निवेशयेत् निदधीत, अनया एवम्प्रकारया, क्रियया कार्य्येण, मोक्ष सेवमानः आश्रयन्, स जनः, अधः पतति नरकगामी भवति। आनुपूर्व्येण सर्वाश्रमा सेवनीया इति भावः॥ ११९॥

(ष) कपटवचनैः,—प्रतारणावाक्यैः।

(स) अनृत—मिथ्या।

(ह) अर्थी—प्रार्थी, याचक इत्यर्थः।

अर्थिमनोरथपूरणे गुणमाह, दत्त्वा इति।—नृपः राजा, आर्त्ताय दुःखितजनाय, दानं दत्त्वा, शून्यं लिङ्गं प्रतिष्ठापिताम् अपि समर्चासत्कारशून्यां देवमूर्त्तिं, प्रपूज्य पूजयित्वा, नित्यं सदा, आश्रितं जनं परिपाल्य पालयित्वा च, अश्वमेधयज्ञस्य फलं लभेत् प्राप्नुयात् [अत्र परस्मैपदं चिन्त्यम्]॥ १२०॥

इति विचार्य्य तत्र नगरमेकं कारयित्वा, तमभिषिच्य च तस्मिन् नगरे संस्थाप्य विलासिनीनां शतम् (क) अदात्। पश्चात् गजान्, तुरङ्गाणां पञ्चशतीं, भटानां चतुःसहस्रीं (ख) तस्मै ब्राह्मणाय दत्त्वा, चण्डिकापुरमिति तस्य नगरस्य नाम कृतम्। ततः परिपूर्णमनोरथो ब्राह्मणस्तु राजानमाशीर्भिरभ्यर्थयामास। अथ राजाऽपि निजनगरमगमत्"।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमब्रवीत्,—"भो राजन्। त्वयि एवमौदार्य्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठोपाख्यानम्] ॥ ६ ॥

अथ मृतोज्जीवनं नाम सप्तमोपाख्यानम्।

अथापरेद्युः जाग्रदभिलाषपरवशं समारोहणाऽऽकाङ्क्षया सिंहासनं सन्निकृष्टमवलोकमानं भोजं प्रतिरुन्धती वाक्शृङ्खलाभिः एकान्या पुत्तलिका समवदत्,—'महाराज भोजदेव। विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, सर्वोऽपि जनः सुखेनाऽऽवर्त्तत्, लोके दुर्जन-

कण्टको (ग) नास्ति। सदाचारवन्तः सर्व्वे जनाः। ब्राह्मणाः वेदशास्त्राभ्यास-स्वधर्माचारपराः, षट्कर्म्मनिरता (घ) बभूवुः। सर्वस्याऽपि वर्णस्य सिद्धौ (ङ) यशसि चाभिरुचिः, परोपकार-करणे वासना, असत्ये अप्रणयः, लोभे द्वेषः, परापवादे (च) अनादरः, जीवदयायाम् अनुरागः, परमेश्वरे भक्तिः, देहे निर्म्ममता, नित्यानित्यवस्तुनि विचारः, (छ) परत्र विषये बुद्धिः, वाचि सत्यम्, उक्तिपरिपालने (ज) दार्ढ्यं, हृदये औदार्य्यगुणः। एव सर्वोऽपि लोकः सद्वासनाऽऽश्रितः, पवित्रीभूतान्तःकरणो राज्ञः प्रसादात् सुखेन वर्त्तते।

तस्मिन् नगरे धनदो नाम कश्चिद् वणिक् अस्ति। तस्य सम्पत्तेर्मर्य्यादा (झ) नास्ति ; येन यद्वस्तु चिन्त्यते, तद्वस्तु तस्य गृहे लभ्यते। एवं सकलसम्पदाश्रयस्य बणिजः सर्ववस्तुषु अनित्यत्वबुद्धिरुत्पन्ना,—"असारोऽय ससार, सर्वं सुदुर्लभमपि वस्तुजातमनित्यम्। यतः,—

गगननगरकल्प' सङ्गमो वल्लभानां
जलदपटलतुल्य यौवनं वा धन वा।

(ग) दुर्ज्जनकण्टक,—दुर्ज्जन असज्जन एव कण्टक चुद्रशत्रुरित्यर्थ।

(घ) षट्कर्म्मनिरता,—ब्राह्मणलक्षणस्वरूपषट्कर्म्मसम्पन्ना, षट् कर्म्माणि यथा,—"यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहा" एतत्षट्कर्म्मशालित्वस्यैव ब्राह्मणत्वात्।

(ङ) सिद्धौ—अणिमादिसिद्धौ।

(च) परापवादे—परनिन्दायाम्।

(छ) नित्यानित्यवस्तुनि—नित्य परब्रह्मरूपम्, अनित्य घटपटादिजगत्प्रपञ्चात्मकञ्च यत् वस्तु तस्मिन्निश्चय । विचार,—इद नित्यमिदमनित्यमिति विवेक ।

(ज) उक्तिपरिपालने—वचनरक्षणे।

(झ) मर्य्यादा—सीमा, इयत्तेति यावत्।

भोग्यवस्तूनामनित्यता प्रतिपादयति, गगनेति।—वल्लभाना प्रियजनाना, सङ्गम.

स्वजनसुतशरीरादीनि विद्युच्चलानि
क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम्॥ १२१॥

उक्तञ्च,—

शरणमशरणं वा बान्धवो बन्धमूलं
शरणमपि तदारात् द्वारमापद्ग्रहाणाम्।
विकलितमतिपुत्राः शत्रवः सर्वमेतत्
त्यजत भजत धर्मं निर्मलं कर्मपाशम्॥ १२२॥

अतः संसारिणा धर्म्म एव शरणम् (ञ)। तथा चोक्तम्,—

धर्म्मो रक्षति रक्षितो ननु हतो हन्ति ध्रुवं प्राणिनो
हन्तव्यो न ततः स एव शरणं संसारिणा सर्वथा।

समागम, गगननगरकल्प स्वप्नदृष्टाऽऽकाशस्थसौधराजिविराजितनगरवत् मिथ्याभूत, यौवन तारुण्य, वा धन सम्पदा, (उभयो सम प्राधान्य दर्शयितु वाकारद्वय प्रयुक्तम्)

धर्म्मः प्रापयतीह सम्पदमपि ध्यायन्ति तद् योगिनो
नो धर्मात् सुहृदस्ति नैव सुखिनो नो पण्डिता धार्मिकात् ॥१२३॥

तथा च,—

धर्म्मः शर्म्म भुजङ्गवास्तुकपुरीसारं विधातुं क्षमो
धर्म्मो मर्त्त्यजनस्य चापि दद्ते प्रीतिं सदा शाश्वतीम्।
धर्म्मः स्वर्गगिरौ निरन्तरसुखास्वादोदयस्यास्पदम्
धर्म्मः किं न करोति मुक्तिवनितासम्भोगयोग्यां तनुम्? ॥ १२४॥

अतो धर्म्मसंग्रहार्थम् उपार्ज्जितं द्रव्यं सत्पात्रे दातव्यं बुद्धिमता। तस्मिन्नर्पितं तत् बहुगुणं भवति। तथा चोक्तम्,—

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं भजति वित्तमिह दातुः।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ता सूते पयोदस्य ॥ १२५ ॥

जनाना, सर्व्वथा सर्व्वप्रकारेण, शरणम् आश्रय, इह जगति, धर्म्म सम्पदमपि ऐश्वर्य्यमपि, प्रापयति अधिगमयति, योगिन तापसा, तत् तस्मात्, धर्म्ममेव, ध्यायन्ति चिन्तयन्ति, धर्मादन्य सुहृत् मित्र, नो अस्ति, नास्तीत्यर्थ। धार्म्मिकात् धर्म्मपरायणादन्ये, नैव सुखिन स्थिरसुखास्वादका, नो वा पण्डिता प्रकृतज्ञान सम्पन्ना, भवन्तीति शेष। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२३ ॥

धर्म्मस्य लोकत्रयलभ्यसुखदायित्वे का कथा, मुक्तिरपि तदायत्ता इति दर्शयितुमाह, धर्म्म इति।—धर्म्म विहितकर्म्मानुष्ठान, भुजङ्गाना सर्पाणा, वास्तुकस्य वासस्थानस्य या पुरी प्रधाननगरी, स एव सार स्थिरांशो यस्य तत् तादृश यत् शर्म्म सुख, तदपि विधातु सम्पादयितु, क्षम योग्य भवति। धर्म्म मर्त्त्यजनस्य चाऽपि मनुष्यलोकस्यापि, शाश्वतीं नित्या, प्रीति सन्तोष, सदा नित्य, दद्ते ददाति ["दद दाने" इति दाना र्थकस्य आत्मनेपदि ददधातो रूपमिद बोध्यम्] स्वर्गगिरौ स्वर्गनाम्ना ख्याते सुमेरु पर्वतेऽपि, धर्म्म निरन्तर निरवच्छिन्न, य सुखास्वाद सुखानुभव, तस्योदयस्य समाविर्भावस्य, आस्पदम् आश्रय भवति। धर्म्म किं न करोति? सर्व्वमेव करोतीत्यर्थ। तनु देह, मुक्तिवनिताया मुक्तिरूपाया रमण्या, सम्भोगयोग्या सम्भोगक्षमया करोति। पाताले, मर्त्त्यलोके, स्वर्गे च, धर्म्म एव सकलकुशलमूल, निरवधिकं मुक्तिमपि धर्म्म एव सम्पादयति इति भाव। वृत्त पूर्ववत् ॥ १२४ ॥

सत्पात्रे दान गुणोत्कर्षसम्पादकमिति दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारा द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामाह,

अपि च,—

न्यग्रोधस्य यथा वीजं स्तोक सुक्षेत्रभूमिगम्।
बहुविस्तीर्णता याति तद्वद् दान सुपात्रगम्" ॥ १२६ ॥

इति बहुधा विचार्य्य श्रोत्रियान् (ट) ब्राह्मणानाहूय, तेषां सकाशात् हेमाद्रिप्रतिपादितानि (ठ) दानखण्डोक्त-गोदान-कन्यादान-विद्यादान-भूदानादिकदानानि श्रुत्वा, तानि दानानि सत्पात्रे समर्प्य पवित्रान्तःकरणः सन्, पुनर्विचारयति स्म,—"मयैतदनुष्ठित दानव्रतादिकं तदा सफलं भविष्यति,—यदा द्वारावती (ड) गत्वा श्रीकृष्ण द्रक्ष्यामि" इति विचार्य्य श्रीनिवासपुरीं प्रति निर्गत·।

पात्रेति।—पात्रविशेषे योग्यायोग्यपात्रे, न्यस्त दत्तम्, इह लोके, दातु दानकर्त्तु, वित्त धन, गुणान्तर भजति सदसद्रूपं लभते, सत्पात्र प्रदत्त धन सत्कार्य्याय व्ययित भवति, असत्पात पातितम् असत्कार्य्य सम्पादयतीत्यर्थ, यथा पयोदस्य मेघस्य,

अथ समुद्रतीरं गत्वा नाविकमाहूय तस्मै भूरि द्रव्यं दत्त्वा, भिक्षुक-योगि-विदेशस्थजनाऽनाथादीनारोप्य, (ढ) तैः सह प्रियवचनानि धर्मगोष्ठीः (ण) कुर्वन् यावद् गच्छति, तावत् समुद्रमध्ये कश्चित् क्षुद्रपर्वतो दृष्टः। तत्र पर्वते महानेकः देवालयः आसीत्। ततस्तं देवालयं गत्वा, देवीं भुवनेश्वरीं षोडशोपचारैरभ्यर्च्य, नमस्कृत्य च यावत्तस्या वामभागे दृष्टिं निदधाति (त) तावच्छिन्नशीर्षं स्त्रीपुरुषयोर्युगलं दृष्ट्वा पुरःस्थितभित्तिभागे लिखितानि अक्षराणि अपश्यत्—"यदि कोऽपि परोपकारी महाधैर्य्यसम्पन्नः स्वकण्ठरुधिरेण (थ) भुवनेश्वरीमर्चयति, तदैतत् स्त्रीपुरुषयुगलं सजीवं भविष्यति" इति; एवं लिखितं वाचयित्वा (द) सविस्मयो धनदः पुनरपि नावमारुह्य द्वारावतीं गतः तत्र श्रीकृष्णं दृष्ट्वा,—

"एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय" ॥१२७॥

पूर्वपददीर्घं, द्वारकाम् इत्यर्थः, तदुक्तं काशीखण्डे ७म अध्याये,—"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः॥" इति।

(ढ) आरोप्य—स्थापयित्वा, [आ + रुह – णिच्, पुक्, ल्यप्, णिचो लोपः]।

(ण) धर्मगोष्ठीः,—धर्माऽऽलोचनाः, धर्मकथाऽऽलापान् इत्यर्थः।

(त) निदधाति—अर्पयति, पातयतीत्यर्थः।

(थ) स्वकण्ठरुधिरेण—स्वग्रीवाकर्त्तनजेन रक्तेनेत्यर्थः।

(द) वाचयित्वा—पठित्वा।

श्रीकृष्णप्रणामस्य मुक्तिप्रदत्वं वर्णयति, एक इति।—एकोऽपि एकसङ्ख्योऽपि, कृष्णस्य प्रणामः प्रणतिः, कृतः प्रतिपादितः सन्, दशानाम् अश्वमेधानां तदाख्ययज्ञानाम्, अवभृथेन यज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः समानः, एकवारं कृष्णप्रणामे कृते दशाश्वमेधफलसमफललाभो भवतीत्यर्थः। दशाश्वमेधी दशसङ्ख्यकाश्वमेधयज्ञानुष्ठाता जनः, पुनर्जन्म उत्पत्तिम् एति लभते, कृष्णप्रणामो कृष्णप्रणामकारी जनस्तु, पुनर्भवाय पुनर्जन्मलाभाय, न प्रभवति इति शेषः, तस्य पुनर्जन्म न जायते इति समुदितार्थः। इन्द्रवज्रा जातिः ॥१२७॥

इति श्रीकृष्णप्रणामस्य मोक्षफलसाधनतां सञ्चिन्त्य, तं साष्टाङ्ग (ध) प्रणम्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य च निजनगरमगमत्। ततः सर्व्वान् बन्धून् श्रीकृष्णप्रसाददानेन सम्भाव्य, किमप्यपूर्वं (न) वस्तु गृहीत्वा राजदर्शनार्थं गतः। यतः,—

रिक्तपाणिस्तु नो पश्येद्राजानं देवतां गुरुम्।
नैमित्तिकं विशेषेण फलेन फलमादिशेत्॥ १२८॥

तथा च,—

इष्टां भार्य्यां प्रियं मित्रं पुत्रं चातिकनीयसम्।
रिक्तपाणिर्न पश्येत् तु तथा नैमित्तिकं नृपम्॥ १२९॥

ततः राज्ञो हस्ते कृष्णप्रसादम् उपढौकनञ्च (प) दत्त्वाप-

(ध) साष्टाङ्गम्—अष्टाङ्गेन सह वर्त्तमानं यथा स्यात्तथा, तल्लक्षणं यथा,—
"जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया।
शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥" इति।

(न) कृष्णेति।—श्रीकृष्णस्य विष्णोः प्रसादं निर्म्माल्यं, नैवेद्यं वा, तस्य दानेन अर्पणेन, सम्भाव्य—[illegible], किमपि—किञ्चित्, अपूर्वं—दुर्लभम्।

विष्टः। ततो राजा क्षेमयात्रां (फ) च पृष्ट्वा तं धनदं कमप्यपूर्वं-वृत्तान्तमपृच्छत्। सोऽपि समुद्रमध्यस्थितभुवनेश्वरीदेवालय-वृत्तान्तमकथयत्।

तच्छ्रुत्वा सविस्मयो राजा तेन धनदेन सह तत् स्थानं गत्वा देवालये देवतावामभागे स्थितं कबन्धयुगलम् (ब) अपश्यत्। तदनन्तरं देवतां मनसि कृत्वा खड्गं यावत् स्वकण्ठे सम्पातनो-न्मुखं करोति, तावत् कबन्धद्वयं सशिरस्कं सजीवमभवत्। देवताऽपि राज्ञो हस्तात् खड्गम् आकृष्याऽब्रवीत्,—"भो राजन्! प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राजाऽब्रवीत्,—"भो देवि! यदि प्रसन्नाऽसि, तर्ह्यस्मै मिथुनाय (भ) राज्यं देहि"। ततो देव्या तस्मै मिथुनाय राज्यं दत्तम्। राजाऽपि धनदेन सह निज-नगरमगमत्"।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजं प्रति भणति,—"भो राजन्! त्वय्येव चेत् परोपकारकरणशक्तिः विद्यते तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा-भोजसंवादे मृतोज्जीवनं नाम सप्तमोपाख्यानम्] ॥ ७ ॥

(फ) क्षेमयात्रा—यात्रायां क्षेमं कुशलम् इति क्षेमयात्रा, तामित्यर्थः।

(ब) कबन्धयुगलं—छिन्नमस्तकद्वयं, ('कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्' इत्यमरः)।

(भ) मिथुनाय—स्त्रीपुरुषरूपाय।

इति सप्तमोपाख्यानम् ॥ ७ ॥

अथ सरःपूरणं नाम अष्टमोपाख्यानम्।

अथ तथैव सिंहासनसमीपस्थः कौतुकरसरभसवशंवदो (म) धरित्रीपतिः पुत्तलिकयैकया समभिदधे,—"शृणु राजन्! विक्रमो राजा भूमण्डले प्रसिद्धः नानाविनोदाश्चर्य्यपूर्णः(य) तथा परकौतुकादिकं चारमुखेण जानाति। तथा चोक्तम्,—

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैनैव द्विजातयः।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः॥ १३०॥

श्रूयतां राजन्!—यो राजा भवति, तेन सर्व्वोऽपि लोकसंस्थितिः (र) ज्ञातव्या, सर्व्वस्य चित्तं बोद्धव्यं, प्रजाः सम्यक् पालनीयाः, दुष्टाः दण्डनीयाः, न्यायेन (ल) धनोपार्ज्जनं कर्त्तव्यम्, अर्थिषु समत्वं विधेयम्; तान्येव राज्ञः पञ्चमहायज्ञकर्म्माणि। उक्तञ्च,—

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा
न्यायेन कोषस्य च सम्प्रवृद्धिः।

(म) कौतुकेति।—कौतुकेन कुतूहलेन, यो रसो रागः, तेन यो रभसः औत्सुक्यं, तस्य वशंवदः तदायत्तः।

अपक्षपातोऽर्थिषु राज्यरक्षा
पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥ १३१ ॥

अपिच,—

किं दैवकार्य्याणि नराधिपानां
किं वा विरोधः परिपन्थिभिश्च।
तद्दैवकार्य्यं जपयज्ञहोमा
यदश्रुपाता न पतन्ति राष्ट्रे ॥ १३२ ॥

एवमेव विक्रमे राज्य कुर्वति सति, एकदा चारा. भूमण्डलं परिभ्रम्य राजसकाशमागताः, राज्ञा पृष्टाः प्रोचुः,—"भो देव। कास्मीरदेशे महाद्रव्यसम्पन्नः कश्चिद्वणिगास्ते। तेन वणिजा पञ्चक्रोशविस्तार तडागमेक खानितम्; तन्मध्ये नवनिर्म्मित-दिव्यप्रासादे जलशयनस्य लक्ष्मीनारायणस्य (व) शयन कारित, परमुदकं न लगति। पुनः तेन वणिजा जलोद्गमनिमित्त

पूजा समादर, न्यायेन धर्म्मानुसारेण, कोषस्य धनस्य, सम्वृद्धि सम्यग्वर्द्धनम्, अर्थिषु विचारार्थमागतेषु याचकेषु वा जनेषु, अपक्षपात निरपेक्षत्व, तुल्यदृष्टिरित्यर्थ, राज्यरक्षा राज्यस्य पालनञ्च, नृपाणा राज्ञाम्, एतानि पञ्चैव, न तु भूत्युक्तस्वाध्याय पाठाग्निहोत्रयागातिथिपूजनपितृतर्पणवलिकर्म्माभिधया इत्येवकारार्थ, यज्ञा यागा, "पञ्चयज्ञा" कथिता उक्ता ॥ १३१ ॥

कि बहुना? प्रजारञ्जनमेव राज्ञा जपहोमादीनि दैवकार्य्याणि नान्यत् किमपि, इति प्रतिपादयितुमाह, किमिति।—नराधिपानां राज्ञा, दैवकार्य्याणि जपयज्ञादीनि, किम्? तदकरणेऽपि न दोषमावहन्ति मनुजाधिपा इत्यर्थ। वा अथवा, परिपन्थिभि विपक्षै सह, विरोध विग्रहश्च, किम्? न सोऽपि तादृगावश्यक तेषाम् इत्यर्थ। राष्ट्रे राज्ये, यत् अश्रुपाता प्रजाना नयनजलपाता, न पतन्ति तत् तदेव, तेषा दैवकार्य्य जपयज्ञहोमा, जपयज्ञहोमस्वरूपञ्च भवतीति शेष। प्रजानामश्रुनिवारणमेव राज्ञा प्रधानकार्य्यं, नान्यत् किमपि इति भाव। एतत्पद्यद्वयम् उपजाति वृत्तेन निबद्धम् ॥ १३२ ॥

(व) जलेति।—जले शयन शय्या यस्य तस्य, क्षीरोदशायिन इत्यर्थ। लक्ष्मीनारायणस्य—लक्ष्म्या सहितो नारायण लक्ष्मीनारायण, तस्य सस्त्रीकविष्णोरित्यर्थ।

चक्रिणम् (श) उद्दिश्य ब्राह्मणैर्जपपूजाहवनमभिषेकादि च कारित, तथाप्युदकं न समुद्गतम्। ततोऽतिखिन्नः सन् स वणिक् तडागपाल्युपरि (ष) उपविश्य प्रतिदिनं निश्वसिति, —'अहो! केनाप्युपायेनोदक न प्रादुर्भवति, वृथा श्रमो जात.' इति।

एकदा तत्र तडागपाल्युपरि उपविष्टे श्रेष्ठिनि जलाऽऽगम-चिन्तामग्नचित्ते सति सहसा गगने अमानुषी (स) वाक् उदचरत्, (ह)—"किमिति भो वणिक्पुत्र! किमर्थं निश्वसिषि? द्वात्रिंशल्लक्षणयुक्तपुरुषस्य (क) कण्ठरक्तेन यदा तडाग सिच्यते, तदाऽत्र विमलोदकम् उद्गमिष्यति, नान्यथा"। तच्छ्रुत्वा तेन वणिजा कासारपरिसरे महदन्नसत्त्वं (ख) कारितम्। तस्मिन् सत्त्वे भोक्तुं विदेशवासिनो जना सर्व्वे

(श) चक्रिणम्—विष्णुम्।

(ष) तडागेति।—तडागपालौ तडागस्य सरोवरस्य, पालौ सेतु, ("पाहाड" इति वङ्गभाषा) तस्या उपरि।

(स) अमानुषी—दैवीत्यर्थ।

(ह) उदचरत—उद्गता।

समायान्ति। तत्र स्थिता: अधिकारिणस्तेषां विदेशवासिनां पुरत: एव वदन्ति,—'य: कोऽपि द्वात्रिंशल्लक्षणलक्षित: स्वकण्ठ-रुधिरेण तडागं सेचयिष्यति, तस्मै शतभारं (ग) सुवर्णं दीयते' इति। तद्वच: सर्व्वे शृण्वन्ति, परं न कोऽपि तत् सहसा अङ्गीकुरुते, इति महच्चित्रं दृष्टम्"।

तेषां वचनं श्रुत्वा विक्रमार्को राजा स्वयं तत्र गतो जला-शयस्थस्य विष्णोर्महाप्रासादमतिमनोहरं तथा विशालं तडागं दृष्ट्वा विस्मयं गतो मनसि विचारयति,—"इदं तडागं यदि स्वकण्ठरक्तेन सेचयिष्यामि, तर्हि नि:संशयं जलै: परिपूर्णं भविष्यति, तदा च सकललोकस्योपकारो भविष्यति। इदं मम शरीरं सर्व्वथा वर्षशतं स्थित्वाऽपि नाशमेव यास्यति, अत: सदसज्ज्ञानवता महता पुरुषेण शरीरे ममत्वं न कार्य्यम्; परोपकारार्थं शरीरमपि दातव्यम्। उक्तञ्च,—

शतमपि च समानां जीवितं धारयित्वा
शयनमधिशयान: सर्व्वथा नाशमेति।
सुलभविपदि देहे सर्व्वलोकैकनिन्द्यं
न विदधति ममत्वं ये, हि लोकोत्तरास्ते ॥ १३२ ॥

(ग) शतभार—भारः अष्टसहस्रतोलकपरिमाण, तस्य शत शतगुणितम् इति पूर्वनिपात ।

"सर्व्वथा नश्वरे देहे परोपकाराय हेयत्वबुद्धि महापुरुषलक्षणम्" इति दर्शयितुमाह, शतमिति।—समाना वत्सराणा, शत वर्षशत व्याप्येत्यर्थ, जीवित प्राणान्, धारयित्वा, अपि च शयनम् उत्तमशय्याम्, अधिशयानो जन, सर्वथा निश्चयमेव, नाश मृत्युम्, एति प्राप्नोति, ये जना, सुलभविपदि विपद्बहुले, देहे तनौ, सर्वलोकानाम्, एकं मुख्य, निन्द्य निन्दनीय, ममत्व ममताज्ञान, न विदधति न कुर्वन्ति, ते हि त एव, लोकोत्तरा उत्तमलोका, महापुरुषा इति यावत्, भवन्तीति शेष । अत्र मालिनी वृत्तम् । १३२ ।

सर्वदैव रुजाऽऽक्रान्तं सर्वदैव शुचो गृहम्।
सर्वदा पतनप्रायं देहिनां देहपञ्जरम् ॥ १३४ ॥
तैरेव फलमेतस्य गृहीतं पुण्यकर्मभिः।
विरज्य जन्मन स्वार्थे यैः न देहः कदर्थितः" ॥ १३५ ॥

एवं विचार्य्य असौ पुरःस्थितप्रासादगतजलशयनस्य विष्णोः पूजां विधाय, नमस्कृत्य च भणति,—"भो जलदेवते! त्वं द्वात्रिंशल्लक्षणयुक्तपुरुषस्य कण्ठरक्तं वाञ्छसि, तर्हि सहर्षमुपपन्नस्य (घ) मम अनेन कण्ठरक्तेन तृप्ता सती, इदं तडागं जलैः परिपूर्णं कुरु" इत्युक्त्वा यावत् कण्ठे खड्गप्रहारोद्यतं करोति, तावद्देवतया तया खड्गं धृत्वा भणितं,—"भो वीर! तव अनेन आदार्य्येण अहं प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राजा अवदत्,—"देवि! यदि मम प्रसन्ना जाताऽसि, तर्हि इदं तडागं जलैः परिपूर्णं कुरु" इति। पुनर्देव्या भणितं,—"भो राजन्! त्वम् अस्मात् स्थानात् त्वरितं निर्गच्छ, ततो निर्गच्छन् यावत् पश्यसि, तावज्जलैरिदं परिपूर्णं भविष्यति"। तच्छ्रुत्वा राजा सत्वरं तडागपालौ गतः, तडागश्च जलैः परिपूर्णमभूत्।

एवम् आश्चर्य्यमवलोक्य सहर्षः राजा विक्रमोऽपि स्वनगरमगमत्"।

एवं कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—"भो राजन्। त्वयि एवमौदार्य्यं तथा परोपकारसत्त्वसारप्रभृतयो (ङ) गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा-भोजसंवादे सर पूरण नाम अष्टमोपाख्यानम्]॥ ८॥

अथ राक्षसवधो नाम नवमोपाख्यानम्।

अथ भोजः समुत्कण्ठितचेताः सिंहासनं प्रतिगच्छन् सङ्गृहस्तयोः निवार्य्यमाणः पुत्तलिकयाऽपरया निजगदे,—"भो राजन्। एतत्सिंहासने तेनैव अध्यासितव्यं, यस्य विक्रमतुल्यं शौर्य्यौदार्य्यादिकमस्ति"। भोजेनोक्तं,—"भोः पुत्तलिके कथय तस्य शौर्य्यौदार्य्यवृत्तान्तम्"। सा वदति "नरलोकाधिनाथ। विक्रमे राज्यं कुर्वति भट्टिर्मन्त्री बभूव, उपमन्त्री गोविन्दः, चन्द्रशेखरः सेनापतिः, त्रिविक्रमः पुरोहितः तत्र त्रिविक्रमस्य पुत्रः कमलाकरः, स पितुः प्रसादात्

(ङ) परेति।—परेषाम् अन्येषां, स्वभिन्नानामित्यर्थः, उपकारः साहाय्यं सत्त्वं चित्तनैर्मल्यं, सारः दार्ढ्यं, ते प्रभृतयः आदिभूता येषां तथाविधाः।

इति अष्टमोपाख्यानम्॥ ८॥

घृतौदनं (च) भुक्त्वा वस्त्र-भूषण-ताम्बूलादिना सम्पुष्टशरीरो (छ) विषयसुखमनुभवन् तिष्ठति स्म।

एकदा पित्रोक्तं,—"रे पुत्र! ब्राह्मणजन्म प्राप्य त्वया कथमेव स्वेच्छाचारतया क्षीयते? अयमात्मा जन्मशत नानायोनिं प्राप्नोति। ब्राह्मणकुले जन्म महता पुण्येन लभ्यते, तल्लब्ध्वाऽपि किमेव त्वं दुष्टाचारो जातः? सर्वदा वहिरेव वससि, भोजनकाले गृहमायासि, अनुचितमेतत् त्वया क्रियते। तवाय विद्याभ्यासकालः, अस्मिन् काले विद्याभ्यासं न करोषि चेत्, उत्तरत्र महान् मनःसन्तापो भविष्यति। यतः,—

ये बालभावे न पठन्ति विद्या
कामातुरा यौवननष्टचित्ताः।
ते वृद्धकाले परिभूयमानाः
दहन्ति गात्रं शिशिरेऽपवस्त्राः॥ १३६॥

किञ्च,—येषां न विद्या न तपो न दानं
न चापि शीलं न गुणो न धर्मः।

ते मर्त्त्यलोके खलु भारभूता:
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३७ ॥

अस्मिन् संसारे पुरुषस्य विद्यायाः परं भूषणं नास्ति ।

उक्तञ्च,—

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥ १३८॥

अपि च,—

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः ।
अकुलीनोऽपि यो विद्वान् सर्वैरेव स पूज्यते ॥ १३९ ॥

अर्पण, न नास्ति, शील सुशीलतापि, न च विद्यते, गुण सद्गुण, न नास्ति, धर्म्मश्च न नास्ति, ते तादृशजना, मर्त्त्यलोके मनुष्यालये, खलु निश्चये, भारभूता भारस्वरूपा, मनुष्यरूपेणोपलक्षिता मनुष्यरूपधरा इत्यर्थ, मृगा पशव, चरन्ति, पशुवत विचरन्ति। विद्यातपोदानादिविहीना मनुष्या पशुतुल्या इति तात्पर्य्यम् ॥ १३७ ॥

विद्याया सर्वसुखाऽऽकरत्व वर्णयति, विद्येति।—विद्या शास्त्रज्ञान, नाम सम्भावनाया, नरस्य मनुष्यस्य, अधिकम् अतिरिक्त, स्वसौन्दर्य्यादिति शेष, रूप सौन्दर्य्य, व्याध्यादिभिरहार्य्यत्वादिति भाव, प्रच्छन्नगुप्त गोपनभावेन रक्षितम्, अतिगुप्तमित्यर्थ, धन सम्पदिव, चौरादिभिरहार्य्यत्वादिति भाव, विद्या भोगकरी भोगसम्पादिका, यश सुखकरी यशसा कीर्त्तिसञ्चारेण सुखकरी सुखसम्पादिका, विद्या गुरूणा पितादीनाम्, अपिरवाध्याहार्य्य, गुरु गुरुस्थानीया, पूज्येत्यर्थ, विदेशगमने प्रवासे, विद्या, बन्धुजन, तद्वदुपकारिकेत्यर्थ, विद्या पर महत् दैवत परमदेवतावत् आराध्या इत्यर्थ, विद्या राजसु नृपेषु, राजसन्निधानेष्वित्यर्थ, पूज्यते आद्रियते, राजानो हि विद्वास समाद्रियन्ते इति भाव, न हि धन पूज्यते, तस्मात् विद्याविहीन मूर्खजन, पशु पशुतुल्य गण्यते इति शेष, एवञ्च विद्या सर्वथैव अर्जनीयेति भाव। शार्द्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १३८ ॥

विद्वज्जन सर्वपूज्यता, न तु कुलीनस्य, इति दर्शयितुमाह, किमिति।—विद्याहीनस्य मूर्खस्य, देहिन पुरुषस्य, विशालेन उन्नतेन, कुलेन वंशमर्य्यादया, किं कि फलम् ?

रे पुत्र ! यावदहं जीवामि, तावत् त्वया विद्यैवाभ्यसनीया। यतः,—

यावत् स्वस्थमिदं शरीरमरुजं, यावज्जरा दूरतो
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता, यावत् क्षयो नायुषः।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्य्यः प्रयत्नो महान्
सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ? ॥ १४० ॥

अपि च, अभ्यस्ता विद्या तव सकलमपि बन्धुकृत्यं करिष्यति। उक्तञ्च,—

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम्।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्त्तिं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या" ? ॥ १४१ ॥

एवं तत् पितृवचनं श्रुत्वा पश्चात्तापयुक्तः कमलाकरः 'यदाऽहं सर्व्वज्ञो (ञ) भविष्यामि, तदैव पितरं स्वमुखं दर्शयिष्यामि' इत्युक्त्वा काश्मीरदेशं जगाम। तत्र चन्द्रमौलिभट्टोपाध्यायसमीपं गत्वा दण्डवत् प्रणम्योक्तवान्,—"भोः स्वामिपादाः ! अहं मूर्खः, भवतां नामधेयं गुणगौरवञ्च श्रुत्वा विद्याऽभ्यासार्थमागतः। मयि कृपां विधाय यथा मे विद्या भवति, तथा विधेयं श्रीमद्भिः" इति पुनर्दण्डवत् प्रणाममकरोत्। ततस्तैरङ्गीकृते, अहर्निशं तेषां शुश्रूषामकरोत्। यतः,—

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थैर्नोपपद्यते ॥ १४२ ॥

एवं शुश्रूषां कुर्वतो महान् कालो गतः। एकदा उपाध्यायः तस्योपरि कृपां विधाय सिद्धसारस्वतमन्त्रोपदेशं (झ) कृतवान्। तेनोपदेशेन सर्व्वज्ञो भूत्वा स कमलाकरः उपाध्यायस्यानुज्ञां गृहीत्वा स्वनगरं प्रतिगच्छन् मार्गवशात् काञ्चीनगरम् अवाप। तत्र राजा नरसेनः। "तस्य नगर्य्यां नरमोहिनी-नाम्नी काचित् वारवनिता अस्ति, सा रूपेण अद्वितीया ; तां यः कोऽपि पश्यति, स कामज्वरपीडितः उन्मादावस्थां प्राप्नोति, यः पुनः सम्भोगान्ते तया सह निद्राति, तस्य रक्तं विन्ध्याचलवासी कश्चिद्राक्षसः तत्र आगत्य पिबति, तदा स निर्जीवं

विद्या कल्पलतेव, किं किं न साधयति ? अपि तु सर्व्वमेव साधयतीत्यर्थः। वहन्ति तिलकं वृत्तम् ॥ १४१ ॥

(ञ) सर्व्वज्ञ,—पण्डित।

विद्याप्राप्तेः हेतून् वर्णयन्नाह, गुर्व्विति।—गुरुशुश्रूषया गुरुसेवया, वा अथवा, पुष्कलेन प्रचुरेण, धनेन अर्थेन, अथवा विद्यया निजविद्याविनिमयेन, विद्या लभ्यते, चतुर्थः पूर्व्वोक्तत्रिविधोपायातिरिक्तोऽन्योपायः, न उपपद्यते विद्या न लभ्यते ॥ १४२ ॥

(झ) सिद्धेत्यादि—सरस्वत्या अयं, सारस्वतः, स चासौ मन्त्रश्चेति सारस्वतमन्त्रः, सिद्धस्य अमोघस्य, सारस्वतमन्त्रस्य, उपदेशः, तम्।

भवति" इति किंवदन्तीं (ञ) श्रुत्वा तत्र तिष्ठन्, कमलाकरो-ऽप्येतत् कौतुकं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षीकृत्य निजनगरमगमत्। सुचिरकालात् परं तं विद्याविनयादिगुणभूषितं गृहे प्रत्यागतं दृष्ट्वा मातापित्रोः महान् हर्षो जातः। तथा च,—

विद्याविहीना बहवोऽपि पुत्राः
कल्पाऽऽयुषः सन्तु पितुः किमेतैः ?।
क्षयिष्णुना वाऽपि कलावता वा
तस्य प्रमोदः शशिनेव सिन्धोः॥ १४३॥

द्वितीयदिवसे स्वपित्रा स राजभवनं गत्वा राज्ञे आशीर्वादम् अकरोत्, सभायां निजवैदग्ध्यञ्च(ट) अदर्शयत्। ततो विक्रमार्केण असौ वस्त्रादिना सम्भाव्य पृष्टः,—"भोः कमलाकर! त्वं यत्र देशे गतः, तत्र किं चित्रं दृष्टम् ?" तेनोक्तं,—"भोः राजन्! तत्र देशे किमपि न दृष्टं, परं प्रत्यागमनसमये काञ्चीनगरे अपूर्व-मेकं कौतुकं दृष्टम्"। राज्ञोक्तं,—"किं दृष्टं तत् कथय"। कमला-करेणोक्तं,—"नरसेनभूपतिशासिते काञ्चीनगरे नरमोहिनी

(ञ) किंवदन्ती—जनश्रुतिम्।

नाम्नी सुरूपा काचिद्वारवनिता (ठ) अस्ति, यस्तां पश्यति, स उन्माददशां प्राप्नोति; यः पुना रजन्यां तया सह स्वपिति, तस्य रक्तं विन्ध्याचलवासी कश्चिद्राक्षसः तत्रागत्य पिबति; ततः स निर्जीवो भवति। एतत् कौतुकं मया दृष्टम्"। तत् श्रुत्वा राज्ञा भणितं,—"यद्येवं, त्वं तर्हि आगच्छ, तत्र गच्छाव."।

अथ तेन सह राजा काञ्चीनगरमागत्य कौतुकान्वितः नरमोहिनीगृहं गत्वा, तस्या रूपं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्तः। तया च पादप्रक्षालनाभ्यङ्गसुगन्धिपुष्पादिना (ड) सम्भावित., उक्तश्च,—"भो राजन्! अद्य अहं धन्या जाताऽस्मि, मम गृहञ्च श्लाघ्यमभूत् भवच्चरणप्रसादेन"। ततः सा तस्मै वीटिकां दत्तवती। राजाऽपि तां गृहीत्वा तया सह मधुरैरनिन्दिताऽऽलापैः कियन्तं कालमतिवाहितवान्। ततः सा राजानं सविनयमभाषत,—"भो राजन्! स्थानमिदं नापच्छून्यम्; अत्र मदन्यः यः कश्चित् रात्रौ स्वपिति, उषसि(ढ) स गतप्राणः परिलक्ष्यते, तत्रातिविधातुं भवतं निवेदितम्, अत्र यदुचितं तत् सम्पाद्यताम्" इति विरराम। ततः प्राग्विदित-वृत्तान्तः राजा अभयदानपुरःसरम् अवोचत्—"त्वमधुना सुखं निद्रामाश्रय, तत्प्रतिकारार्थं यथोचितं यतिष्ये" (ण) इति।

एवं रात्रेरतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे नरमोहिनी निद्रां गता; द्वितीयप्रहरावसाने घोरदर्शनः करालदशनः नरशोणित-

(ठ) वारवनिता—वारवधू।

(ड) पादेति।—पादप्रक्षालन—चरणधावनम्, अभ्यङ्ग,—स्निग्धपुष्पसाराणाम् ("आतर" इति भाषा) परिच्छदेषु म्रक्षण, सुगन्धिपुष्प—मनोहरगन्धवत् यूथिकादि कुसुमं, तानि आदीनि यस्य तेन।

(ढ) उषसि—प्रत्यूषे।

(ण) यथोचितं—यथाकर्तव्यम्, यतिष्ये—सचेष्टो भविष्यामि।

लोलुपो(त) राक्षसो विकटाऽऽरावेण (थ) यावत् तत्र समायातः, सजागरः निर्भीकचेता. राजा तं युद्धावकाशमदत्त्वा निशित-करवालेन तत्क्षणादेव निजघान।

तत्पतनशब्देन सा नरमोहिनी व्यपगतनिद्रा, हतं राक्षसं दृष्ट्वा सप्रश्रय (द) राजानं भणति,—"भो राजन्। यस्मादृशेषु अकिञ्चनजनेषु भवादृशः सम्यगनुकम्पते नाम, तत्केवलं निशा-करकिरणानामिव महतां श्रेष्ठनीचजनेषु समवृत्तितैव (ध)। भवत्प्रसादात् अहं निर्भया जाता; अद्य प्रभृति (न) मे राक्षसोप-द्रवो गतः। त्वत्कृतोपकारात् कथमहमुत्तीर्णा (प) भवामि?" राजा तु "बहुप्राणिनां प्राणविनाशिनं दुराचारं निशाचरं हत्वा मया प्रतिपालितः (फ) स्वकीयो धर्मः, तेनैव सञ्जातः मे महान् परितोषः; नास्ति ते करणीयम् अत्र किमपि" इत्युक्त्वा कमलाकरेण सह उज्जयिनीं प्रति प्रतस्थे"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—"भो राजन्। त्वयि एवं धैर्यशौर्य्यौदार्य्यादिकं विद्यते चेत्, तदस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

॥ इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने नवम्या भोजसंवादे

अथ यज्ञलब्धफलदानं नाम दशमोपाख्यानम् ।

पुनरन्या पुत्तलिका तदैव सिंहासनं समारोढुकामं भोजं कथयति,—"श्रूयतां राजन् ! विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, कश्चित् योगी उज्जयिनीं प्रति आगतः । स च वेदशास्त्र-वैद्यक-ज्योतिष-भरतशास्त्रादिसकलकलाविचक्षणः, (ब) किं बहुना ? तत्-सदृशोऽन्यो नास्ति । स साक्षात् सर्वज्ञ एव ।

एकदा विक्रमो राजा तस्य प्रसिद्धिं श्रुत्वा, तमाह्वातुं पुरोहितं प्रेषितवान् । पुरोहितोऽपि तदन्तिकं गत्वा नमस्कृत्याऽब्रवीत्,—"भोः स्वामिन् ! राजा भवन्तमाह्वयति, तत्रागन्तव्यम्" । योगिनोक्तं,—"तर्हि गम्यते" । ततः तत्र गत्वा राजानं प्रति भणितं,—"भो राजन् ! त्वं चेत् मन्त्रसाधनं करिष्यसि, तर्हि तेन जरामरणरहितो भविष्यसि" । राज्ञोक्तं,—"त्वं मन्त्रं ममोपदिश, अहं मन्त्रं साधयिष्यामि" । ततो योगिना तस्मै मन्त्रमुपदिश्य भणितं,—"भो राजन् ! अमुं मन्त्रं ब्रह्मचर्य्येण वर्षमेकं पठित्वा दूर्वाङ्कुरैर्दशांशहवनम् अग्नौ करिष्यसि, ततः पूर्णाहुतिसमये होमकुण्डात् कश्चित् पुरुषः फलहस्तो निर्गत्य, फलमेकं तुभ्यं दास्यति । तत्फलभक्षणेन त्वं जरामरण-रहितो वज्रकायश्च भविष्यसि" इति राज्ञे मन्त्रमुपदिश्य स योगी निजस्थानं गतः ।

राजाऽपि ग्रामाद्बहिर्वर्षमेकं ब्रह्मचर्य्येण मन्त्रं पठित्वा, दूर्वादलैर्दशांशं होममग्नौ कृत्वा यावत् पूर्णाहुतिं करोति,

(ब) वेदशास्त्रेति ।—वेदशास्त्रम्—ऋगादिवयीविद्या, वैद्यकम्—आयुर्वेद शास्त्रं, ज्योतिषं—ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्वरूपनिर्णायकं पञ्चाङ्गशास्त्रं, भरतशास्त्रं—नाट्यशास्त्रं, तानि आदीनि यासां तासु, सकलासु—सर्व्वासु, कलासु—चतुःषष्टि विद्यासु, विचक्षणः,—अभिज्ञः ।

तावद्धोमकुण्डात् कश्चित् पुरुषो विनिर्गत्य दिव्यमेकं फलं राज्ञे ददौ। राजाऽपि तत् फलं गृहीत्वा पुरं प्रविश्य यदा राजमार्गं समायाति, तदा कुष्ठव्याधिना विशीर्णावयवः (भ) कश्चिद् ब्राह्मणो राज्ञे आशिषं प्रयुज्याऽवदत्,—"भो राजन्! राजा नाम लोकस्य मातापित्रादिस्थाने नियोजितः। उक्तञ्च,—

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम्।
राजा माता पिता चैव सर्वस्यार्तिहरो गुरुः॥ १४४॥

यतस्त्वं विश्वस्यार्त्तिं परिहरसि, अतः ममापि आर्त्तिं नाशय। अनेन व्याधिना मम शरीरं विनश्यति, शरीरनाशादनुष्ठानमपि नष्टं, यतः सर्व्वस्यापि धर्म्मकार्य्यस्य शरीरमेव साधनम्। तर्हि ममैतच्छरीरं निरामयम्, (म) उपभोग्यञ्च यथा भवति, तथा कर्त्तव्यम्"। तद्ब्राह्मणवचनं श्रुत्वा, स राजा तस्मै तत् फलं ददौ। ततो ब्राह्मणः परं सन्तोषं प्राप्य निजस्थानं गतः। राजाऽपि स्वभवनमगमत्"।

इति कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—"भो राजन्! एवमौदार्य्यं धैर्य्यञ्च त्वयि चेत् विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश"। तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमादित्यचरिते सिंहासनोपाख्याने [illegible] यज्ञलब्धफलदानं नाम दशमोपाख्यानम्] ॥ १०॥

अथ रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम् ।

अथ भोजे समाचङ्क्रम्यमाणे सिंहासन पुत्तलिकाऽन्या कथयति,—"भो राजन्! श्रूयतां,—विक्रमे राज्य कुर्व्वति, भूमण्डले पिशुनः (य) तस्करश्च पापकर्म्मनिरतो नासीत्। अन्यच्च,—यस्य राज्ञः सदा राज्यभारचिन्ता बलवद्वैरिविजयचिन्ता च अस्ति, स रात्रौ निद्रामपि नाधिगच्छति। उक्तञ्च,—

अर्थातुराणां न पिता न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः॥ १४५॥

अयं विक्रमादित्यो राजा तथाविधो न भवति। सर्व्वान् अर्थिभूभुजः स्वपादपद्माश्रितान् (र) विधाय आज्ञाप्रदानेन राज्य करोति। उक्तञ्च,—

आज्ञामात्रफलं राज्य ब्रह्मचर्य्यफलं तपः।
ज्ञानमात्रफला विद्या दत्तभुक्तफल धनम्॥ १४६॥

(य) पिशुन,—खल।

राज्यादिचिन्तातुराणां निद्रासुखराहित्ये शिष्टोक्तिमाह, अर्थेति।—अर्थातुराणां धनासक्तानां जनानां, न पिता, न बन्धु, अर्थात् पिता बन्धुश्च तेनापेक्ष्यते इति भाव, कामातुराणां कामासक्तानां, भय लज्जा च नास्ति इति शेष, चिन्तातुराणां चिन्ताऽऽसक्तानां, सुख निद्रा च न भवति इति शेष, क्षुधातुराणां क्षुधार्त्तानां, बल तेजश्च न विद्यते इति शेष। वृत्तमुपजाति॥ १४५॥

(र) अर्थिभुज,—"मा राज्यभ्रष्ट मा कुरु, स्वपदे स्थापय" इत्यादिरूपप्रार्थनाकारिनृपान्। स्वपादेति।—स्वस्य पादपद्मं चरणकमलम्, आश्रयन्ति ये ते तान्, शरणागतानित्यर्थ।

अन्याऽज्ञातानेनैव राज्ञो राजत्वम् इति प्रदर्शयितु शिष्टभाषितमाह, आज्ञेति।—

एकदा स राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगिवेशेन देशान्तरं निर्गतः। यत्राऽऽत्मनश्चित्तस्य सुखं भवति, तत्र कतिचिद्दिनानि तिष्ठति, यत्राश्चर्य्यं पश्यति, तत्रापि कालं नयति।

एवं पर्य्यटन् स एकस्मिन् दिवसे यदा महाऽरण्यमध्ये प्राविशत्, तदा सूर्य्योऽस्तं गतः। तद्दृष्ट्वा राजा वृक्षमूलमेकमाश्रित्य रात्रौ स्थितः। तस्य वृक्षस्योपरि वृद्धः चिरञ्जीविनामा कश्चित् पक्षिराज आसीत्। तस्य पुत्राः पौत्राश्च देशान्तरं गत्वा स्वोदरपूरणं विधाय, सायकाले प्रत्येकमेकैकं फलमादाय, वृद्धाय तस्मै चिरञ्जीविने प्रतिदिनं प्रयच्छन्ति। तथा च,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिशुः।
अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्॥ १४७॥

ततो रात्रौ चिरञ्जीवी सुखेनोपविष्टस्तान् पक्षिणः अपृच्छत्।—राजाऽपि वृक्षमूले स्थितस्तद्वचः शृणोति।—"भोः पुत्राः! युष्माभिर्नानादेशान् पर्य्यटद्भिः किं चित्रं दृष्टम्?" तत्रैकेन पक्षिणा भणितं,—'मया किमप्याश्चर्य्यं न दृष्टम्; परम् अद्य मम चेतसि महादुःखं भवति"। चिरञ्जीविनोक्तं,—"तत् कथय किं निमित्तं दुःखम्"। तेनोक्तं,—"केवलं कथनेन किं

भवति ?" वृद्धेनोक्तं,—"भोः पुत्र! यो दुःखी, स सुहृदि (ल) दुःखं निवेद्य सुखी भवति"।

तस्य वाक्यं श्रुत्वा स दुःखकारणं कथयति,—"भोः तात! श्रूयताम्,— अस्ति उत्तरदेशे शैवालघोषो नाम पर्व्वतः। तत्-पर्व्वतसमीपे पलाशनगरमस्ति, तस्मिन् पर्व्वते स्थितः कश्चित् राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य सम्मुखागतं यं कञ्चन मानुषं स्त्रियं बालकादिकं वा पर्व्वते नीत्वा भक्षयति। एकदा स नगरवासिभिः जनैः उक्तः,—"भो बकासुर! त्वं यथेच्छं सम्मुख-पतितं यं कमेव मा भक्षय, वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थम् एकं मानवं दास्यामः"। तद्वच तेनाङ्गीकृतम्।

तदनन्तरं तत्रत्यो जनः प्रतिदिनं गृहक्रमेणैकैकं मानुषं तस्मै प्रयच्छति। एवं महान् कालो गतः। अद्य पूर्व्वजन्मनि सञ्जातसौहार्द्दस्य मम मित्रस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य वारः (व) समायातः, तस्यैक एव पुत्रः। पुत्रं ददाति चेत्, सन्ततिच्छेदो भविष्यति, आत्मानं प्रयच्छति चेत्, भार्य्या विधवा भविष्यति; वधव्य पुनर्महादुःखम्। पत्नीं दास्यति चेत्, आश्रमभ्रंशो भवति। तेषां दुःखेनाहं महादुःखी। इति मम महद् दुःख-कारणम्"।

तस्य वचनं श्रुत्वा तत्रत्यैः पक्षिभिर्भणितम्,—"अहो! अयमेव सुहृत्, यः सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखी भवति। एतदेव मित्रत्वम्। उक्तञ्च,—

सुखिते सुखी सुहृदि यः दुःखिनि दुःखी च स बन्धुर्भवति।
उदिते मुदितः सिन्धुः शशिन्यस्तमयति सुक्षीणः॥ १४८॥

(ल) सुहृदि—आत्मीये।

(व) वारः,—क्रमप्राप्तसमयः।

मित्रलक्षणमाह, सुखित इति —यो जनः, सुहृदि मित्रे, सुखिते आनन्दिते

अपि च,—

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा नष्टाः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्याऽऽत्मा कृशानौ हुतः।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवत् दृष्ट्वा तु मित्राऽऽपदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सता मैत्री पुनस्त्वीदृशी"॥१४९॥

इति पक्षिणो वचः श्रुत्वा विहङ्गरवार्थविद् राजा तत्र नगरे वध्यशिला (श) समीपे गतः। तत्र ब्राह्मणं निरीक्ष्य, अभयं

सति, सुखी आनन्दवान्, दुःखिनि क्लेशवति सति, दुःखी क्लिष्टश्च भवति, स तादृशो जन, यस्य बन्धुपदवाच्य, अत्र दृष्टान्तमाह,—शशिनि चन्द्रे, उदिते सति, सिन्धुः समुद्र, मुदित हृष्ट, उद्वेल इत्यर्थ भवति, अस्तमयति अस्त गते सति, सिन्धुः सुक्षीण विशेषक्षयप्राप्तो भवति। चन्द्रोदये सागराम्भसो वृद्धे अस्तगमने च ह्रासात्, उभयो प्रकृष्टबन्धुत्व प्रसिद्धम्। आर्या वृत्तम् ॥ १४८ ॥

दत्त्वा, स्वगृहं सम्प्रेष्य च, तत्समीपस्थे सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायामुपविष्टः।

तस्मिन् समये राक्षसः समागत्य, प्रहसितवदनं पुरुषं दृष्ट्वा विस्मितस्तु वदति,—"भो महासत्त्व! (ष) अत्र शिलायां प्रतिदिनं यः उपविशति, स मदागमनात् पूर्व्वमेव म्रियते। त्वं पुनः महाधैर्य्यसम्पन्नः प्रहसितवदनो दृश्यसे। यस्य मरणकालः समायाति, तस्येन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति; त्व पुनरधिकां कान्तिं प्राप्य प्रहससि। तर्हि कथय को भवान्" इति। राजा भणति,—"मया परार्थमेतच्छरीरं दीयते स्वेच्छया, अतो न मे कापि ग्लानिः; यद् भवतु, किमनेन विचारेण तव? त्वमात्मनः समीहित (स) कुरु"।

तदा राक्षसेन स्वमनसि विचारितम्,—"अहो!! साधुरय, यः आत्मनः सुखभोगेच्छा विहाय परदुःखेन दुःखी भूत्वा अत्र एति। उक्तञ्च,—

त्यक्त्वाऽऽत्मसुखदुःखेच्छां सर्व्वसत्त्वगुणैषिणः।
भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः॥ १५०॥
परोपकारनिरताः ये स्वार्थसुखनिस्पृहाः।
जगद्धिताय जनिताः साधवस्त्वीदृशा भुवि"॥ १५१॥

(ष) महासत्त्व!—उदारचरित।

(स) समीहित—वाञ्छितम्।

सन्त स्वसुखनिरपेक्षा परदुःखप्रहरणैषिण भवन्ति, इत्यत्र प्रमाणभूत श्लोकमुदाहरति, त्यक्तेति।—साधव सुजना, सर्व्वसत्त्वाना सकलप्राणिना, गुणैषिण उत्कर्षकामिन सन्त, आत्मन स्वस्य, सुखदुःखेच्छा सुखदुःखाभिलाष, त्यक्त्वा विहाय, परदुःखेन अन्यजनदुःखेन, अत्यन्तदुःखिन अतिशय दुःखिता, भवन्ति। इत १५१ श्लोकपर्य्यन्त पद्यावली उत्तम्॥ १५०॥

परहितव्रता एव साधव इति दर्शयति, परेति।—ये जना, स्वार्थसुखे स्वाय स्वप्रयोजनमेव सुख तस्मिन्, निजसुखार्थकर्म्मणि, निस्पृहा निष्कामा सन्त, परोप

एवं विचार्य्य स राजानमब्रवीत्,—"भो महापुरुष! त्वं सर्व्वस्यार्त्तिहरो गुरुः, यतः त्वं विश्वस्यार्त्तिं परिहरसि। परार्थं शरीरं प्रयच्छतस्तवैव एतच्छरीरं श्लाघ्यम् (ह)। कुतः,—

पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलं स्वोदरम्भराः।
तस्यैव जीवितं श्लाघ्यं यः परार्थे हि जीवति॥ १५२॥

भवादृशां परोपकारिणामेतच्चित्रं न भवति। तथा चोक्तम्,—

किमत्र चित्रम्? यत् सन्तः परानुग्रहतत्पराः।
न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः॥ १५३॥

भो महानुभाव! अनेनैव परोपकारेण त्वं सर्वाः सम्पदः प्राप्नोषि। यदुक्तम्,—

परोपकारव्यापारो पुरुषो यः प्रजायते।
सम्पदं स समाप्नोति परत्राऽपि परं पदम्"॥ १५४॥

कार्य्यनिरता परेषामुपकारपरायणा, भवन्तीति शेषः, ये च जगद्धिताय जगतां मङ्गलाय, जाताः उत्पन्नाः, ईदृशा एतादृशा जनाः, भुवि पृथिव्याम्, साधवः सज्जनाः, कथ्यन्ते इति शेषः॥ १५१॥

(ह) श्लाघ्यम्—प्रशंसनीयम्।

एवं भणित्वा पुनः राजानमब्रवीत्,—"भो महासत्त्व! तवाहं तुष्टोऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"भो राक्षस! त्वं यदि मम प्रसन्नोऽसि, तर्ह्यद्य प्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज। अन्यमपि मया अभिधीयमानमुपदेशं शृणु।—

यथाऽऽत्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा।
तस्मान्मृत्युभयात् तेऽपि त्रातव्याः प्राणिनो बुधैः ॥१५५॥

अन्यच्च,—

जन्म-मृत्यु-जरा-दुःखैर्नित्यं संसारसागरे।
क्लिश्यन्ति जन्तवो घोरे मर्त्यास्त्रस्यन्ति मृत्युतः ॥ १५६ ॥
मरिष्यामीति यद् दुःखं पुरुषस्योपजायते।
शक्यते नानुमानेन तद्वक्तुं केनचित् क्वचित् ॥ १५७ ॥

सम्पद् धनम्, इहलोके इति शेषः, समाप्नोति लभते, परत्र परलोकेऽपि, परं श्रेष्ठं, पदं स्थानं विष्णुलोकादिकं, समाप्नोति इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १५४ ॥

प्राणवता प्राणिवधः सर्व्वथा न विधेयः, इत्यर्थे उपदेशश्लोकमाह, यथेति।—आत्मनः स्वस्य, प्राणाः यथा यद्वत्, प्रियाः प्रेमास्पदानि, सर्वेषां सकलानां, प्राणिनां जीवानामपि, तथा तद्वत्, प्राणाः प्रियाः, तस्मात् कारणात्, बुधैः विद्वज्जनैः, तेऽपि अन्येऽपि, प्राणिनः जीवाः, मृत्युभयात् मरणभयात्, त्रातव्याः रक्षणीयाः ॥ १५५ ॥

दुःखैकफलेऽस्मिन् संसारे प्राणिनां मरणभयं सर्वेभ्योऽपि अधिकम्, अतो मृत्युभयात् सर्वेऽपि प्राणिनो यथाशक्ति त्रातव्या इति प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयमाह, जन्मेत्यादि।—घोरे भीषणे, संसारसागरे संसाररूपसमुद्रे, वर्त्तमानाः इति शेषः, मर्त्याः मरणधर्म्मिणः, जन्तवः प्राणिनः, नित्यं सततं, जन्ममृत्युजरादुःखैः गर्भक्लेशेन, मृत्युक्लेशेन, जराक्लेशेन च, क्लिश्यन्ति क्लेशं प्राप्नुवन्ति, तथापि मृत्युतः मरणात्, त्रस्यन्ति बिभ्यति, एवं विविधक्लेशभोगसत्त्वेऽपि जीवनमतिप्रियं मन्यन्ते इति भावः ॥ १५६ ॥

मरिष्यामीति।—पुरुषस्य जनस्य, मरिष्यामीति ज्ञानेन, यद्दुःखं यादृक् क्लेशः, उपजायते उत्पद्यते, तत् दुःखम्, अनुमानेन वक्तुम् अनुमानेनावधार्य्य कथयितुं, केनचित् केनापि, क्वचित् कुत्रापि, न शक्यते। तत्कथयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

तथा च,—

यथा भवेज्जीवितमात्मनः प्रिय
तथा परेषामपि जीवित प्रियम्।
निरीक्ष्यते जीवितमात्मनो यथा
तथा परेषामपि रक्ष जीवितम्" ॥ १५८ ॥

राज्ञा इति निरूपितः (क) राक्षसः तदाप्रभृति जीव-मारण तत्याज। राजा च स्वनगरीं प्रत्यगात्"।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराज प्रति अब्रवीत्,—"त्वयि एव परोपकार-दयादयः गुणाः विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनोपाख्याने अप्सरा-भोजसंवादे
रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम्] ॥ ११ ॥

अथ ब्राह्मणीशापमोचनं नाम द्वादशोपाख्यानम्।

अथ पुनस्तथैव प्रवर्त्तमाने भोजमन्या पुत्तलिकाऽवदत्,— "भो राजन्! श्रूयतां,—विक्रमादित्ये राज्यं कुर्व्वति सति, तस्य नगरे भद्रसेनो नाम कश्चिद् वणिगाऽऽसीत्। तस्य सम्पदां मर्य्यादा नाऽभूत्, परं स स्तोकोऽपि व्ययशीलो नाऽऽसीत्। ततः काले गच्छति भद्रसेनो मृतः। तस्य पुत्रः पुरन्दरः पितुः सर्व्वस्वं प्राप्य तस्य यथेच्छं त्यागं (ख) कर्त्तुमुपक्रान्तवान्।

ततः एकदा तस्य प्रियमित्रेण धनदेन भणितं,—"भोः पुरन्दर! त्वं वणिक्पुत्रो भूत्वाऽपि मत्सरक्षत्रियकुमार इव धनव्ययं करोषि, नैतत् वणिक्कुलसम्भवस्य लक्षणं भवति। वणिक्पुत्रेण येन केनापि उपायेन सङ्ग्रहः कर्त्तव्यः, वराटिकायाः (ग) अपि व्यये कुण्ठेन भवितव्यम्। उपार्ज्जितं द्रव्यं कदाचित् कस्याञ्चिदापदि पुरुषस्योपयोगं (घ) व्रजति। अतो बुद्धिमता आपदर्थे धनसङ्ग्रहः कर्त्तव्यः। उक्तञ्च,—

आपदर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि" ॥ १५८ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा पुरन्दरः प्राह,—"भो धनद! 'उपार्जित वित्त कदाचित् कस्याञ्चिदापदि उपयोगाय भवति' इति यो वदति, सः विचारशून्यः प्रतिभाति। यदा आपदः आयास्यन्ति, तदा उपार्ज्जितमपि धनं नङ्क्ष्यति। अतो बुद्धिमता पुरुषेण गतस्य शोकः, आगामिनोऽर्थस्य चिन्ता च न कार्य्या; परं वर्त्तमानमेव विचारणीयम्। उक्तञ्च,—

गतशोको न कर्त्तव्यो भाविनं नैव चिन्तयेत्।
वर्त्तमानेषु कार्य्येषु चिन्तयन्ति विचक्षणाः॥ १६० ॥

यद्भवितव्यं तदनायासेनाऽपि भविष्यति। यद्गन्तव्य तद्गमिष्यत्येव। तथा चोक्तम्,—

भवितव्य भवत्येव नारिकेलफलाम्बुवत्।
गन्तव्य गतमित्याहुर्गजभुक्तकपित्थवत्" ॥ १६१ ॥

एवं पुरन्दरवचनेन धनदो निरुत्तरोऽभूत्। ततः पुरन्दरः पितृद्रव्यस्य सर्व्वस्य व्ययमकरोत्। ततो निर्धनं पुरन्दरं बन्धु-

मित्रादयो न मानयन्ति। किं बहुना? तेन सह गोष्ठीम् (ङ) अपि न कुर्व्वन्ति। तदा पुरन्दरेण स्वमनसि चिन्तितं—"मम हस्ते यावत् धनमासीत्, तावदेते मित्रादयो मम सेवका इव आसन्, इदानीं मया सह वाक्याऽऽलापमपि न कुर्व्वन्ति। अथवा यस्यार्थोऽस्ति, तस्यैव मित्रादयः सन्ति। उक्तञ्च,—

यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थः स पुमान् लोके यस्यार्थः स च पण्डितः॥१६२॥

अपि च,—

पुंसि क्षीणधने न बान्धवजनः पूर्वं यथा वर्त्तते,
स्थित्या केवलयाऽऽश्रितः परिजनः स्वच्छन्दतां मुञ्चति।
लीनत्व सुहृदः प्रयान्ति, बहुशः किं चापरैर्भाषितैः,
भार्य्याया ह्यपि निश्चित गतधने वादो मुहुः स्याद्ध्रुवम्॥१६३॥

(ङ) गोष्ठीम—परस्परालापम।

किञ्च,—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ १६४ ॥

तथाच,—

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय, क्षीणे कस्यास्ति सौहृदम्? ॥१६५॥

अतो दारिद्र्यात् मरणमेव वरम्। उक्तञ्च,—

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह सखे। दारिद्र्यभारं मम
श्रान्तस्तावदहं चिरान्मरणज सेवे त्वदीय सुखम्।
इत्युक्त धनवर्जितस्य वचन श्रुत्वा श्मशाने शवः
दारिद्र्यान्मरण वर वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थित ॥१६६॥

तथा च,—

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम्।
मृतमश्रोत्रियं दानं मृतो यागस्त्वदक्षिणः॥ १६७॥

अपि च,—

माता निन्दति, नाभिनन्दति पिता, भ्राता न सम्भाषते,
भृत्यः कुप्यति, नानुगच्छति सुतः, कान्ता च नाऽऽलिङ्गते।
अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्याऽऽलापमात्रं सुहृत्,
तस्मादर्थमुपार्ज्जयस्व च सखे! ह्यर्थस्य सर्व्वे वशाः" ॥ १६८॥

इत्येव विचार्य्यासौ देशान्तरं गतः। ततो नानादेशं परिभ्रमन् हिमाचलसमीपस्थितं नगरमेकमगमत्। तस्य नातिदूरे

जनस्य, इति एवम्प्रकारम्, उक्तं कथितं, वचनं वाक्यं, श्रुत्वा आकर्ण्य, शव मृतदेह, दारिद्र्यात् मरणं वरं वरम् अतीवश्रेयः, (वरं वरमिति वीप्सा, मरणात् अपि दारिद्र्यस्य क्लेशभूयस्त्वज्ञापनाय इति ज्ञेयम्) इति ज्ञात्वैव एव विचार्य्यैव, तूष्णीम्भूत निरुत्तरं तिष्ठति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १६६॥

वेणूनां (च) वनमासीत्। तद् ग्रामाभ्यन्तरं गत्वा रात्रौ कस्य-चिद्गृहे वेदिकायां (छ) सुष्वाप। अत्रान्तरे अर्द्धरात्रसमये वेणुवनमध्ये रुदन्त्याः कस्याश्चित् स्त्रिया हाहारवेण जागरितः स एवं रोदनध्वनिमश्रौषीत्,—“भो महाजनाः। मा परित्रायध्वं परित्रायध्वं, कोऽपि राक्षसो मां मारयति” इति।

ततः प्रभातसमये ग्रामस्थान् जनान् अपृच्छत्,—“भो महोदयाः। किमेतदत्र वेणुवनमध्ये काचित् स्त्री रात्रौ रोदिति?” तैरुक्तम्,—“अत्र वेणुवनमध्ये प्रतिरात्रि रोदन-ध्वनिः श्रूयते, परं न कोऽपि तत्र भयाद्गच्छति, न विचारयति (ज) च”।

ततः पुरन्दरः कियत्कालानन्तरं स्वनगरमागत्य राजानम-द्राक्षीत्। ततो राज्ञा पृष्टः,—“भोः पुरन्दर। देशान्तरं गच्छता त्वया किं किमपि अपूर्व्वं दृष्टम्?” ततः पुरन्दरो वेणुवन-वृत्तान्तं राज्ञे समकथयत्।

तत् वार्त्तां श्रुत्वा राजा तेन सह तन्नगरं गत्वा, रात्रौ वेणुवनमध्ये स्त्रिया रोदनशब्दं श्रुत्वा यावद्वनमध्ये प्रविशति, तावदतिभयङ्कररूपं, रुदतीम् अनाथां स्त्रियं मारयन्तं, राक्षस-मपश्यत्, अब्रवीच्च, “रे पापिष्ठ। स्त्रियमनाथां किमर्थं [illegible]” राक्षसेनोक्तं,—“तव किमनेन विचारेण? त्वमात्म-[illegible] मम हस्तात् (झ) मरिष्यसि”।

तच्छ्रुत्वा राजा कुपित' तं खड्गेन अताडयत्, ततश्च उभयोर्युद्धं जातम्; राज्ञा स राक्षसो मारित।

ततः सा स्त्री समागत्य राज्ञः पादयो' पतित्वा भणति स्म,—"भोः राजन्! तव प्रसादान्मम शापावसानमभूत्। महतो दु'खसागरात् त्वयाऽहम् उद्धृता"। राज्ञा भणित,—"काऽसि त्वम्?" तयोक्तम्,—"अस्मिन्नेव नगरे महाधनसम्पन्नः कश्चित् ब्राह्मण' आसीत्, तस्य भार्य्याऽहम्, व्यभिचारिणीभूताया मम तस्योपरि कियत्यपि प्रीतिर्नाऽऽसीत्, परन्तु तस्य ममोपरि महाननुरागः अस्थात्। रूपादिगर्व्वयुताऽह तेन सम्भोगार्थमाहूताऽपि नाऽगमम्। अतो यावज्जीवं कामसन्तप्त' स मम पतिः देहावसानसमये (ञ) मामशपत्,—'किमिति (ट) रे दुराचारे! यथा यावज्जीव त्वया मम सुष्ठु महा मन सन्तापः उत्पादित, तथैव वेणुवनवासी कश्चिदतिभयङ्कररूपो राक्षसो रात्रौ त्वामनिच्छन्तीं सुरतार्थं प्रतिदिन ताडयतु'इति। एवमभिशप्तया मया पुन' शापावसानं याचित,—'किमिति (ठ) भो नाथ! शापस्यावसान देहि' इति। तेनोक्त,—'यदा परोपकारी महाधर्य्यसम्पन्नः पुरुष. कश्चित् समागत्य त राक्षस हनिष्यति, तदा त्व तत्पादौ नत्वा शापमुक्ता भविष्यसि। मदीयमिद धन तस्मै देहि' इति। मामिवमुक्त्वा स प्राणान् अत्यजत्। तदवधि अह राक्षसहस्तेन प्रतिरात्रि निग्रहीताऽभवम्, अधुना तव प्रसादात् मम शापावसान जात, तदिम गृहाण" इत्युक्त्वा सा धनपूर्णघट-

नेकं दत्तवती। राजा तु तं धनपूर्णघटं समादरात् स्वीकृत्य,(ड) पुरन्दरवणिजे दत्त्वा तेन सहोज्जयिनीमगात्; ब्राह्मणभार्य्याऽपि स्वभवनमयासीत्"।

पुत्तलिका इमां कथां कथयित्वा भोजमब्रवीत्,—"भो राजन्। त्वय्येवं धैर्य्यमौदार्य्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सराभोजसंवादे ब्राह्मणी-शापमोचनं नाम द्वादशोपाख्यानम्] ॥ १२ ॥

अथ ब्रह्मराक्षसोद्धारो नाम त्रयोदशोपाख्यानम्।

अथ पुनः समारोहणकामनया सिंहासनसमीपे विक्रममाणं भोजं सन्निरुध्य अन्या पुत्तलिका समवदत्,—"शृणु राजन्। एकदा विक्रमो राजा राज्यभारं मन्त्रिवर्गे निधाय, स्वयं योगिवेशेन पृथ्वीपर्य्यटनं कर्त्तुं प्रवृत्तः। ग्रामे एकरात्र (ढ) नयति, नगरे पञ्चरात्राणि गमयति। एवं परिभ्रमन्नेकदा नगरमेकमगमत्। तन्नगरसमीपस्थिते नदीतटे देवालय एकं आसीत्।

तस्मिन् देवालये सर्वे महाजनाः पौराणिकात् पुराण (ण) शृण्वन्ति। राजाऽपि नद्या स्नात्वा, देवालय गत्वा, देव नमस्कृत्य च महाजनसमीपे उपविष्टः। तस्मिन् समये पौराणिकः पुराण-वाक्यानि पठति। तद् यथा,—

"अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः।
नित्यं सन्निहितो मृत्यु' कर्त्तव्यो धर्म्मसङ्ग्रहः॥ १६९॥
श्रूयता धर्म्मसर्व्वस्व यदुक्त ग्रन्थकोटिभि.।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥ १७०॥
यो दुःखितानि भूतानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः।
सुखितानि सुखी वाऽपि स धर्म्मं वेद नैष्ठिकम्॥ १७१॥
जाने भूयास्ततो धर्म्मः कश्चिन्नान्योऽस्ति देहिनः।
प्राणिना भयभीतानामभय यः प्रयच्छति॥ १७२॥

(ण) पौराणिकात—पुराण वेत्ति अधीते वा इति, तस्मात पुराणविद सकाशात्। पुराण—"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितञ्चैव पुराण पञ्चलक्षणम्॥" इत्युक्तलक्षणव्यासादिप्रणीतशास्त्रविशेषम्।

सर्व्वभूतेषु दयामैत्राभयदानादय धर्म्मा प्राणिभिरवश्यमाचरणीया इति प्रति पादनपरान् पौराणिकश्लोकानाह, अनित्यानीत्यादिभि।—शरीराणि देहा, अनित्यानि नश्वराणि, विभव सम्पद, नैव शाश्वत न चिरस्थायी एव, मृत्यु मरण, नित्य सदा, सन्निहित निकटवर्त्ती भवति, अत धर्म्मसङ्ग्रह धर्म्मस्य सञ्चय, कर्त्तव्य विधेय। इत १७२ श्लोकपर्य्यन्त पथ्यावक्त्र नाम वृत्त ज्ञेयम्॥ १६९॥

श्रूयतामिति।—ग्रन्थकोटिभि बहुग्रन्थै, यत् धर्म्मसर्व्वस्व धर्म्मसार, उक्त कथित, तत् श्रूयताम् आकर्ण्यताम्, परोपकार पुण्याय धर्म्माय, परपीडनञ्च पापाय अधर्म्माय, भवति इति शेष॥ १७०॥

य इति।—यो जन, दुःखितानि क्लिष्टानि, भूतानि प्राणिन, दृष्ट्वा दुःखित क्लिष्ट भवति, सुखितानि हृष्टानि, अपि भूतानि दृष्ट्वा सुखी हृष्ट, वाथ चार्थे, तेन सुखी च भवति, स तादृश एव जन, नैष्ठिक शाश्वत धर्म, वेद जानाति॥ १७१॥

जाने इति।—य जन, भयभीताना भयार्त्ताना, प्राणिना जीवानाम्, अभय [illegible] ददाति, [illegible] तस्मा इति पदम् अध्याहार्य, [illegible]तदानीत्वसम्बन्धात, देहिन

वरमेकस्य त्रस्तस्य प्रदातुर्जीवितं फलम्।
न च विप्रसहस्रेभ्यो गोसहस्रं फलं भवेत्॥ १७३॥
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः।
तस्य पुण्यस्य कल्पान्ते क्षय एव न विद्यते॥ १७४॥
हेम धेनु धरादीनां दातारः सुलभा भुवि।
दुर्लभः पुरुषो लोके सर्व्वजीवे दयापरः॥ १७५॥
महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम्।
तच्चाभयप्रदानस्य कलां नार्हति षोडशीम्॥ १७६॥
चतुःसागरपर्य्यन्तां यो दद्याद्वसुधामिमाम्।
यश्चाभयञ्च भूतेभ्यस्तयोरभयदोऽधिकः॥ १७७॥

[illegible] तस्माद [illegible], भूयान् अधिक, कश्चित् धर्म्म नास्ति न विद्यते, इति [illegible]॥ १७२॥

[illegible]।—एकस्य [illegible] भीतजनस्य, जीवित जीवन, प्रदातु प्रयच्छत [illegible] वर [illegible], विप्रसहस्रेभ्य सहस्रब्राह्मणेभ्य, गोसहस्र धेनुसहस्र, प्रदातु [illegible] फल न च तादृश भवेत॥ १७३॥

अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणविनाशिना।
ध्रुवं यो नाऽर्ज्जयेत् धर्म्मं स शोच्यो मूढचेतनः ॥ १७८ ॥
यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते।
ततः किं पोषणं तस्य प्रत्यहं क्रियते नृभिः ?" ॥ १७९ ॥

एवं पुराणकथनसमये, कश्चिद् वृद्धो ब्राह्मणः पत्न्या सह नदीमुत्तरन्, महापूरेण (त) नीयमानो हाहाकारं कुर्व्वन्, नदीमध्ये महाजनान् प्रति (थ) वदति,—"भो भो महात्मानः! धावध्वं धावध्वं, (द) वृद्धः सपत्नीको ब्राह्मणोऽहं नदीप्रवाहेण बलात् नीयमानोऽस्मि। कोऽपि सत्त्वाधिको धार्मिकः मम सपत्नीकस्य जीवदानं करोतु"। जलेनोह्यमानस्य इत्थं दीनध्वनिं (ध) श्रुत्वा महाजनाः सर्व्वेऽपि सकौतुकं पश्यन्ति, परं न कोऽपि नदीमध्ये प्रविश्य प्रवाहाद् रक्षितुं तस्याभयं (न) प्रयच्छति।

ततो विक्रमो राजा "मा भैषीः" इति तस्याभयं दत्त्वा नदीमध्ये प्रविश्य, पत्न्या सह तं ब्राह्मणं महापूरादाकृष्य

अध्रुवेणेति।—यः जनः, अध्रुवेण अनिश्चितेन, प्रतिक्षणं सर्व्वदैव, विनाशिना विनाशशङ्काऽन्वितेन, शरीरेण देहेन, ध्रुवं निश्चितं, धर्मं नार्ज्जयेत् न सङ्गृह्णीयात्, स तादृशः, मूढचेतनः मूर्खजनः, शोच्यः अनुशोचनार्हो भवति ॥ १७८ ॥

यदीति।—यदि चेत्, अयं देहः शरीरमिदं, प्राण्युपकाराय जीवानाम् उपकारसाधनाय, नोपयुज्यते नोपयुक्तो भवति, ततः तर्हि, नृभिः मनुष्यैः, प्रत्यहं प्रतिदिनं, तस्य शरीरस्य, पोषणं पुष्ट्यादिसम्पादनं, किं कथं क्रियते? निरर्थकं तदित्यर्थः ॥ १७९ ॥

(त) महापूरेण—प्रवृद्धजलवेगेन, प्रखरजलस्रोतसा इत्यर्थः।

(थ) महाजनान् प्रति—सज्जनान् लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः।

(द) धावध्वं—त्वरितमागच्छत [सम्भ्रमे द्विरुक्तिः]।

(ध) उह्यमानस्य—नीयमानस्य। इत्थम्—एवम्भूतम्। दीनध्वनिं—आर्त्तनादम्।

(न) अभयम्—आश्वासमित्यर्थः।

तदमानीतवान्। ब्राह्मणोऽपि स्वस्थः सन् राजानमवदत्,—"भो महासत्त्व! ममैतच्छरीरं पूर्वं मातापितृभ्यामुत्पादितम्, इदानीं त्वत्सकाशात् द्वितीयं जन्म प्राप्तम्। अतः प्राणदानात् महोपकारिणस्तव किमपि प्रत्युपकारं न करिष्यामि चेत्, तर्हि मम जीवितं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् गोदावर्य्युदकमध्ये द्वादशवर्षपर्य्यन्त मन्त्रजपस्य मदीयं पुण्यं तुभ्यं दीयते। अन्यच्च,—मम यत् कृच्छ्रचान्द्रायणादिना किमपि सुकृतमुपार्जितमस्ति, तत् सर्वं गृहाण" इत्युक्त्वा स स्वपुण्यं राज्ञे समर्प्याऽऽशिषं दत्त्वा पत्न्या सह निजस्थानं गतः।

तस्मिन्नवसरे अतिभयङ्कररूपः कश्चित् ब्रह्मराक्षसः (प) राजसमीपमागतः। राजाऽपि तं दृष्ट्वा अवदत्,—"भो महासत्त्व! कोऽसि त्वम्?" तेनोक्तम्,—"अहमेतन्नगरवासी कश्चित् ब्राह्मणः सर्वदा ब्रह्मस्वापहारी दुष्प्रतिग्रहजीवी (फ) अयाज्ययाजकश्च आसम्, तथाविधश्च गुरून्, वृद्धान्, साधून्, महतश्च अदूषयम्। तस्मात् पातकवशात् अस्मिन् अश्वत्थपादपे ब्रह्मराक्षसो भूत्वा अत्यन्तदुःखितो दशवर्षसहस्र (ब) तिष्ठामि। भवान् परोपकारी सुकृतचरित, तवानुग्रहेण अहं पातकान्मुक्तो भविष्यामि' इति विश्वस्य त्वां शरणम् आश्रयामि" इति। [illegible] राजा तदैव ब्राह्मणादधिगतं तत् पुण्यं तस्मै

धरः (भ) सन्, राजानं स्तुत्वा स्वर्गं जगाम, राजाऽपि स्वनगरमगमत्”।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“त्वय्येवं चेत् परोपकारो धैर्य्यमौदार्य्यञ्च विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश”। राजाऽप्यधोमुखो बभूव।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे अग्न्य राक्षसीद्वारो नाम त्रयोदशोपाख्यानम्]॥ १३ ॥

अथ काश्मीरलिङ्गदानं नाम चतुर्द्दशो-पाख्यानम्।

पुनरपि राजा यदा सिंहासने समुपवेष्टुं गच्छति तदाऽन्या पुत्तलिका तं निवार्य्याऽब्रवीत्,—“एकदा विक्रमादित्यो राजा ‘पृथ्वीतले कस्मिन् स्थाने किमाश्चर्य्यं, के च सन्त, किं तीर्थं, का वा देवताऽस्ति ?’ इत्यादिकं विलोकयन् स्वयं योगिवेशेन परिभ्रमन् नगरमेकमगमत्। तन्नगरसमीपे तपोवनमेकम् अस्ति। तस्मिंस्तपोवने जगदम्बिकायाः (म) महान् प्रासाद आसीत्। तत्समीपे च काचित् नदी वहति। राजा नद्यां स्नात्वा देवतां नमस्कृत्य च तत्र देवालये उपविष्टो यावत् पश्यति, तावत् अवधूतसारो नाम कश्चित् योगी तत्र समागतः, “सुखी त्वम्” इत्युक्त्वा, तेन सह तत्र देवालये उपविष्टः।

(भ) दिव्यरूपधरः,—ज्योतिर्म्मयाऽऽकृतिविशिष्ट।

इति त्रयोदशोपाख्यानम्।

(म) जगदम्बिकायाः,—जगन्मातुः दुर्गाया इत्यर्थः।

योगिनोक्त—"कुतः समागतो भवान्?" राज्ञोक्तं,—"मार्गस्थोऽहं कोऽपि तीर्थयात्रिकः"। योगिनोक्त,—"त्वं विक्रमादित्यो राजा ननु, मया एकदा उज्जयिन्यां दृष्टोऽसि, अतोऽहं जानामि ; किमर्थम् आगतोऽसि?" राजाऽब्रवीत्,—"भो योगिराज। मम मनसि एवम् इच्छा वर्त्तते यत्,—पृथ्वीपर्य्यटनेन किमप्याश्चर्य्यं विलोकनीयमिति, तथा च सता सन्दर्शनमपि भविष्यति"। अवधूतसारोऽब्रवीत्,—"भो राजन्! त्व तादृशः विचक्षणोऽपि, प्रमत्त (य) इव देशान्तरम् आगतोऽसि॥ राज्यमध्ये कश्चित् विप्लवः (र) चेद्भविष्यति, तदा किं करिष्यसि?" राज्ञोक्तम्,—"अहं सर्वमपि राज्यभारं मन्त्रिहस्ते निधाय (ल) समागत"। योगिनोक्त,—"राजन्! तथाऽपि त्वया नीतिशास्त्रविरोधः कृतः। यतः,—

नियोगिहस्तार्पितराज्यभारा-
स्तिष्ठन्ति ये शैलविहारसाराः।
विडालवृन्दाङ्कितदुग्धशुभ्राः
स्वपन्ति ते मूढ़धियः क्षितीन्द्राः॥ १८०॥

अन्यच्च,—राज्यं स्ववशागतमिति नोपेक्षणीयम्; (व) अपि तु पुनः सुदृढञ्च कर्त्तव्यम्, उक्तञ्च,—

कृषिर्विद्या वणिग्भार्य्या स्वधनं राज्यसम्पदः।
सुदृढञ्चैव कर्त्तव्यं कृष्णसर्पमुखं यथा" ॥ १८१ ॥

तच्छ्रुत्वा राजा भणति,—"योगिन्! सर्वमेतदनर्थकम्, (श) अत्र दैवबलमेव बलवत्। सुदृढीकृते सर्वसामग्रीमण्डितेऽपि राज्ये पौरुषयुक्तोऽपि पुरुषो दैववैमुख्यात् पराभवं प्राप्नोति। तदुक्तम्,—

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावतो वाहनम्।
इत्यैश्वर्य्यसमन्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे
तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग् वृथा पौरुषम् ॥ १८२ ॥

(व) स्वेति।—स्वस्य निजस्य, वशात् कुलात्, आगतं प्राप्तं, कुलक्रमागतमिति यावत्। नोपेक्षणीयं—शिथिलतया न पालनीयमित्यर्थः।

सुरक्षितमपि राज्यं पुनः सुरक्षणीयमेव, नोपेक्षणीयमिति दर्शयति, कृषिरिति।—कृषिः कृषिकार्य्यं, विद्या ज्ञानसञ्चयः, वणिक् वैश्यः, लक्षणया तत्कर्म्म वाणिज्यमित्यर्थः, भार्य्या जाया, स्वधनं निजसम्पद्, राज्यसम्पदश्च राज्यरूपा सम्पत्, राज्यलक्ष्मीरित्यर्थः, एतत्सर्व्वं, कृष्णसर्पस्य मुखं यथा मुखमिव, सुदृढं सुरक्षितं, कार्य्यं कर्त्तव्यमेव, चकार एवार्थे, अन्यथा विपर्य्ययसम्भावना स्यात् इति भावः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १८१ ॥

(श) अनर्थकम्—निष्फलम्।

बलीयसा दैवेन पुरुषकारो व्याहन्यते इति प्रदर्शयितुमाह, नेतेति।—यस्य देवराजस्य, बृहस्पतिः देवगुरुः, नेता नायकः, अप्रतिमबुद्धिः मन्त्रीत्यर्थः, वज्रम् अशनिः, अस्त्रान्तरदुराधर्षम् अनन्यलभ्यञ्चेति भावः, प्रहरणम् अस्त्रं, सुराः देवाः, मरणरहिता इति भावः, सैनिकाः योद्धृपुरुषाः, स्वर्गः पुण्यवतामेव गमनीयमिति भावः, दुर्गं मनु-दुर्गमस्थानमित्यर्थः, हरेः विष्णोः, दुराराध्यस्य इति भावः, अनुग्रहः यं प्रति प्रसादः, पक्षपात इत्यर्थः, अनन्यसुलभ इति भावः, खलु अवश्यं, ऐरावतः हस्तिविशेषः, अर्णोनिधिसम्भूतत्वात् अप्रतिमगुणसम्पन्न इति भावः, यस्य वाहनं यानम्, इति इत्थम्, ऐश्वर्य्यसमन्वितोऽपि, बलभिद् इन्द्रः, सङ्गरे युद्धे, परैः शत्रुभिः, भग्नः पराजितो

तथा च,—

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्याऽपि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः॥ १८३॥

अपि च,—

यत्राखण्डलदन्तिदन्तमुसलान्याखण्डितान्याहवे
धारा यत्र पिनाकपाणिपरशोराकुण्ठतामागता।
तद्वक्षोऽपि नृसिंहपाणिकरजैर्दीर्णं हि यत् साम्प्रतं
दैवे दुर्बलता गते तृणमपि प्रायेण वज्रायते॥ १८४॥

भवेत्, तत् तस्मात्, दैवमेव अदृष्टमेव, शरणम् आश्रय, इति युक्तम् उचितं, ननु

किं न श्रुता भवता राजशेखरनृपतेः गाथा (घ) इयम् अपूर्व्वविश्वासमूला ?—

'वटवृक्षस्थिता यक्षा ददतीह हरन्ति च।

अक्षान् पातय कल्याणि। यद्भाव्यं तद्भविष्यति' ॥१८५॥ इति"।

योगिनोक्तं,—"कथमेतत् ?" राजाऽब्रवीत्,—"अस्ति उत्तरदेशे नदीपर्वतवर्द्धनं नाम नगरम्। तत्र राजशेखरो नाम राजा राज्यभारं वहति स्म। स देवद्विजपरायणोऽतीव धार्म्मिकः आसीत्।

एकदा तस्य दायादाः (ङ) सर्व्वे समागत्य तेन सह विगृह्य (च) बलात् राज्यं गृहीत्वा, सपत्नीकं तं नगरात् निरासिषुः। (छ) ततः स राजा पत्न्या पुत्रेण च सह नानादेशं पर्य्यटन्, कस्यचिन्नगरस्य समीपस्थे उपवने गतः। तदा सूर्य्योऽप्यस्तं गतः। स पत्न्या पुत्रेण च समन्वितः कस्मिंश्चित् वटवृक्षमूले गत्वोपविष्टः।

पाणिकरजे हन्तनखे, मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरे इति भाव, दीर्घ भग्न, दैवे अदृष्टे, दुर्बलता गते दुर्बले जाते सति, प्रायेण प्रायश, तृणमपि वज्रायते वज्रवदाचरति, वज्रवदतिकठिन भवतीत्यर्थ, हि निश्चये। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८४ ॥

(घ) गाथा—ऐतिह्यमूलको श्लोक इत्यर्थ।

भवितव्य भवत्येव इति प्रदर्शयितु प्रसिद्ध कथामवतारयति, वटेति।—वटवृक्ष स्थिता वटवृक्षवासिन, यक्षा देवयोनिविशेषा, ("पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय" इत्यमरोक्ते) इह जगति, ददति धनादिक प्रयच्छन्ति, हरन्ति त एव गृह्णन्ति च। हे कल्याणि! अक्षान् पाशकान्, पातय आसने प्रक्षिप, यद्भाव्य भवितव्य, तद्भविष्यति, तव चिन्ता नैवेत्यर्थ। पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥ १८५ ॥

(ङ) दायादा,—दाय पैतृकधनम्, आददते गृह्णन्ति इति दायादा, ज्ञातय इत्यर्थ।

(च) विगृह्य—युद्ध कृत्वा।

तस्मिंश्च वृक्षे पञ्च यक्षाः आसन् । ते परस्परं आलपन्ति स्म । तत्र एकेनोक्तम्,—"अस्मिन् नगरे राजा मृतः, तस्य च सन्ततिर्नास्ति , को वा राजा भविष्यति ?" । द्वितीयेनोक्तम्,—"तत्र का चिन्ता ? अत्र वटवृक्षमूले यो राजा तिष्ठति, तमेव अस्मिन् राज्ये अभिषिञ्चय" । अन्यैरुक्तं,—"तथाऽस्तु" । सपरिवारो राजाऽपि यक्षाणां तद्वाक्यान्यशृणोत् ।

ततः सूर्य्योदयो जातः । सर्व्वे जनाः स्वस्वकर्माणि कर्त्तुं प्रवृत्ताः । राजाऽपि सन्ध्यादिकं विधाय यावद्राजमार्गाभिमुखं निर्गतः, तावत्तद्राज्यराजनिर्वाचन निमित्त मन्त्रिभिर्मुक्ता धृतमाला काचित् करिणी राजानं विलोक्य, तस्य कण्ठे मालां निधाय तं स्वपृष्ठमारोप्य राजभवनं निनाय। ततः सर्व्वैर्मन्त्रिभिर्मिलित्वा अभिषेकं विधाय राजशेखरो राजा राज्ये स्थापितः ।

एकदा सर्व्वे प्रतिस्पर्द्धिनः (ख) नृपा राजशेखरस्य भूयो राज्यप्राप्तिमाकर्ण्य सन्धिबद्धा (ग) तद्राज्यात् तमुन्मूलयितं तन्नगरमवरुन्धन्त । तस्मिंश्च राजनि स्वदेव्या सह पाशकक्रीडां कुर्व्वति चारमुखात् सहसा तद्वृत्तान्तमाकर्ण्य स्वामिन तत्र

वटवृक्षस्थिता यक्षा ददतीह हरन्ति च ।

अक्षान् पातय कल्याणि ! यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥ इति ।

वृक्षमूले स्थितस्य मे येन राज्य दत्त, तस्यैव चिन्ताऽपि अधुना नूनम् आपतिता (ङ) भवति"।

एवं कथयतः देवे परमविश्वस्तस्य तस्य वाक्यमन्तर्यामितया (च) विज्ञाय, येन यक्षेणास्मै राज्यं दत्त, तेनैवं चिन्तितं,— "अहमेव असुं प्रतीत्य एतद्राज्यभारमस्मै समर्पितवान्, यदि इदानीं मयाऽस्य रक्षणे प्रयत्नो न क्रियते, तर्हि महत् अयशो मे भविष्यति" इति विचार्य्य, स भयङ्कररूप धृत्वा सर्वान् शत्रून् अभीषयत्। तच्चातिभीमाऽऽकृतिमालोक्य ते सर्वे प्रतिस्पर्द्धिनः पलायिता बभूवुः। ततोऽसौ राजशेखरो राजा निष्कण्टक (छ) राज्यमकरोत्। अतोऽहं ब्रवीमि 'वटवृक्षस्थिताः' इत्यादि"। एषा कथा विक्रमेण योगीन्द्र प्रति कथिता।

ततो योगीन्द्रः इमां कथां श्रुत्वा अतिसन्तुष्टः सन्, राज्ञे काश्मीरलिङ्गमेक (ज) दत्त्वा अभणत्,—"भो राजन्। एतत् काश्मीरलिङ्गं चिन्तामणिरिव (झ) चिन्तित वस्तु ददाति। तद् एन सम्यक् पूजय"। राजा "तथाऽस्तु" इत्युक्ता तं प्रणम्य यावन्नगरमार्गं आगच्छति, तावद्ब्राह्मणः कश्चित् समागत्य राज्ञः हस्ते तल्लिङ्ग दृष्ट्वा राजानमाशीर्वादपूर्वकमवदत्,—"भो राजन्।

(ङ) आपतिता—सञ्जाता।

(च) अन्तर्यामितया—हृदयस्थितपरिज्ञातृत्वेन।

(छ) निष्कण्टकं—निर्बाधम्।

(ज) काश्मीरलिङ्गं—काश्मीरदेशजातमिति लिङ्गमिव तत्।

(झ) चिन्तामणिरिव—चिन्तितार्थप्रदमणिरिव, 'भावयसम्पादितवाञ्छितार्थ चिन्तामणिं स्मरन् नर इन्दुमान' इति [illegible], यथा,—सर्वकामप्रदप्रकर्षोत्तम [illegible] "[illegible] ददाति ध्याता नित्य सर्वकामप्रदा इति।" [illegible] भगवतोऽपि तत्त्वात्।

प्रत्यहं मम शिवलिङ्गपूजने नियमोऽस्ति ; तदनभ्यर्च्य कदाऽपि पानीयमपि न पिबामि , किन्तु मम शिवलिङ्गं नष्टं, तेन दिनत्रयमुपोषितो(ऽ)ऽस्मि। ततः अद्य मे एतत् शिवलिङ्गं पूजार्थं त्वया दातव्यम्"। राजाऽपि तस्मै ब्राह्मणाय काश्मीरलिङ्गं दत्त्वा निजनगरमगमत्"। इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—"त्वयि एवमौदार्य्यादयो गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्ह्यत्र सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे काश्मीरलिङ्गदान नाम चतुर्दशोपाख्यानम्] ॥ १४ ॥

अथ मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम्।

अथ नित्यप्रतिहतसिंहासनाधिरोहणविलक्षमानमपि (ट) स्वाभीष्टपरवशं भोजदेवं प्रतिषिध्य पुनरन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्, "शृणु राजन्। विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, तस्य पुरोहितो वसुमित्रः अत्यन्तरूपवान्, सकलकलाऽभिज्ञः, राज्ञोऽत्यन्तप्रियतमः, परोपकारी सर्वलोकस्य, महाधनसम्पन्नश्च आसीत्। तेन एकदा विचारितं, "ननु उपार्जितानां (ठ) पापानां गङ्गास्नानादृते प्रक्षालनं नास्ति। उक्तञ्च।—

तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ।
गतिमप्राप्य वै जन्तुर्गङ्गा संसेव्य ता व्रजेत् ॥ १८६ ॥
स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैर्नियतात्मनाम् ।
शुद्धिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ १८७ ॥
अपहृत्य तमस्तीव्र यथा यात्युदय रविः ।
तथाऽपहाय पापानि भाति गङ्गाजलाप्लुतः ॥ १८८ ॥
अग्निं प्राप्य यथा सद्यस्तूलराशिर्विनश्यति ।
तथा गङ्गाप्रवाहेण सर्वं पापं विनश्यति ॥ १८९ ॥
यस्तु सूर्य्यांशुभिस्तप्त गाङ्गेय सलिल पिबेत् ।
पञ्चगव्यस्य पानाद्धि सोऽधिक फलमाप्नुयात् ॥ १९० ॥

गङ्गाया सर्वपापहन्तृत्व विवृणोति, तपसा इत्यादिभिरेकादशभि श्लोकै ।— जन्तु प्राणी, पुरुष इति यावत, तपसा तपस्यया, ब्रह्मचर्य्येण शमदमादिना, यज्ञै यागानुष्ठानै, दानेन वा धेन्वादिदानेन च, गति स्वर्गादिकम्, अप्राप्य अलब्ध्वा पुन किन्तु गङ्गा जाह्नवी, संसेव्य उपास्य, ता गति, स्वर्गादिकमित्यर्थ, व्रजेत् लभेत, इत १९६ श्लोकपर्य्यन्त पथ्यावक्त्र वृत्त ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

स्नातानामिति। शुचिभि परिशुद्धै, गाङ्गेयै तोयै गङ्गाजलै, स्नातानां कृत स्नानानां, नियतात्मनां संयतचित्तानां, पुंसां जनानां, या शुद्धि यादृक् विशुद्धता, भवति जायते, क्रतुशतै यज्ञशतानुष्ठानेनापि, सा तादृशी शुद्धि न भवति ॥ १८७ ॥

अपहृत्येति।—रवि सूर्य्य, यथा यद्वत्, तीव्र घोर, तम अन्धकारम्, अपहृत्य दूरीकृत्य, उदय याति, उदेतीत्यर्थ, तथा तद्वत, गङ्गाजलाप्लुत गङ्गाजलस्नातो जन इति शेष, पापानि दुष्कृतानि, अपहाय पापान्मुक्त इत्यर्थ, भाति शोभते ॥ १८८ ॥

अग्निमिति।—यथा तूलराशि तूलस्तूप, अग्नि वह्नि प्राप्य, सद्य झटिति, विन श्यति नष्टो भवतीत्यर्थ, तथा तद्वत् गङ्गाप्रवाहेण गङ्गाजलेन, सर्वं सकल, पाप कल्मष, विनश्यति विनाश प्राप्नोति ॥ १८९ ॥

यस्त्विति।—यस्तु योऽपि जन, सूर्य्यांशुभि सूर्य्यकिरणै, तप्तम् उष्णम्, उद्भासित निर्मल, गाङ्गेय सलिल गङ्गाजल, पिबेत पान कुर्य्यात, स जन, पञ्चगव्यस्य दधि दुग्धाज्यगोमूत्रगोमयरूपगव्यपञ्चकस्य, पानादपि, अधिकम् अतिशय, फल पुण्यादि

चान्द्रायणसहस्रेण य कुर्य्यात् कायशोधनम् ।
पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भ समो स्यातामुभावपि ॥ १९१ ॥
भूतानामपि सर्वेषा दुःखाभिहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणाना नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥ १९२ ॥
महद्भिः पातकैर्ग्रस्तान् अनेकान् हतमानसान् ।
पततो नरके घोरे गङ्गा रक्षति सेवनात् ॥ १९३ ॥
सप्ताऽवरान् सप्तपरान् पितॄंश्चापि हि वै ध्रुवम् ।
नरस्तारयते नित्य गङ्गातोयावगाहितः ॥ १९४ ॥
दर्शनात् स्पर्शनात् ध्यानात् तथा गङ्गेतिकीर्त्तनात् ।
पुनाति पुरुषान् पुण्यान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९५ ॥

स्यम्, आयुरादिकमित्यर्थः, सत्पुरुषसङ्गत्यादपि गङ्गाजलस्य पापनाशिनी शक्तिरधिका इति भावः ॥ १९० ॥

चान्द्रायणेति ।—य जन चान्द्रायणसहस्रेण सहस्रसङ्ख्यकचान्द्रायणव्रताचरणेन,

जात्यन्धा न हि तुल्यास्ते खगै पशुभिरेव च।
समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पापप्रणाशिनीम्" ॥ १८६ ॥

इत्येवं विचार्य्य वाराणसीं गतो विश्वेश्वरं दृष्ट्वा, प्रयागे पुनः माघस्नानं विधाय स्वनगराभिमुखमगच्छत्। प्रतिनिवृत्तस्य तस्य मार्गे नगरमेकमासीत्। तत्र नगरे शापभ्रष्टा सुराङ्गना काचित् राज्यं करोति। तस्याः भर्त्ता नास्ति। तत्र लक्ष्मीनारायणस्य महान् प्रासादो विद्यते। तत्समीपे विवाहमण्डपं सज्जितोऽस्ति, देवताप्रासादद्वारे च महति लोहपात्रे तैलं तप्यते। तत्र नियुक्ताः पुरुषाः देशान्तरादागतानेवं वदन्ति,—"यदि कश्चित् सत्त्वाधिकोऽस्मिन् सन्तप्ततैलमध्ये पतिष्यति, तस्य मन्मथसञ्जीवनी नाम्नी अप्सराः कण्ठे मालामर्पयिष्यति"।

वसुमित्रः सर्वमेतत् पश्यन् शृण्वंश्च स्वनगरं ययौ। सर्वैः बन्धुभिः सह सन्दर्शनं जातम्। असौ क्षेमेण (ड) आगत इति सर्वेषाम् आनन्दोऽभूत्। ततः परेद्युः प्रभाते राजमन्दिरं गतः, राजानं दृष्ट्वा राज्ञे गङ्गोदकं विश्वेश्वरप्रसादञ्च दत्त्वोपविष्टः। ततः राज्ञा पृष्टः,—"भो वसुमित्र! कुशलिना तीर्थयात्रा कृता?" तेनोक्तं,—"भोः स्वामिन्! तव प्रसादात् तीर्थयात्रां विधाय कुशली समागतोऽस्मि"। राज्ञोक्तं,—"तत्र देशान्तरं गतेन किमपूर्वं दृष्टम्?" राज्ञा एवं पृष्टेन वसुमित्रेण सुराङ्गनातप्ततैलवृत्तान्तं कथितः।

ततः राजा तेन सह तत्र स्थाने गतः, तत्र स्नानं विधाय

जात्यन्धा इति।—ये जनाः, समर्थाः सचलाः अपि, पापप्रणाशिनीं पापनाशकरीं गङ्गां न पश्यन्ति, ते तादृशाः जनाः, जात्यन्धाः चक्षुष्मन्तोऽपि जन्मान्धाः, खगैः पक्षिभिः तथा पशुभिरेव मृगादिभिरपि च तुल्याः, न हि भवन्ति, ततोऽपि दुरा भवन्तीत्यर्थः पशुपक्षिभ्योऽपि ते हीना इति भावः ॥ १८६ ॥

(ड) क्षेमेण—कुशलेन।

लक्ष्मीनारायणं नत्वा तप्ततैलमध्ये पपात। तद्दृष्ट्वा तत्रत्यैस्तैर्जनै-र्हाहाकारः कृतः। तदा राजशरीरं मांसपिण्डाऽऽकारमभूत्। तच्छ्रुत्वा मन्मथसञ्जीवनी अमृतम् (ढ) आनीय, मांसपिण्ड-स्याभिषेकमकरोत्। ततः स राजा दैवशक्त्या दिव्यरूपधरः पुरुषो जातः।

ततः सा सुप्रसन्नचित्ता यावद्राजकण्ठे मालामर्पयति, (ण) तावद्राज्ञा भणिता,—"भो मन्मथसञ्जीवनि! यदि त्वं मदीया भवसि, तर्हि मद्वचः शृणु"। तयोक्तं,—"भोः स्वामिन्! निरूप्य-ताम्, (त) सर्वथा भवद्वचनं प्रतिपालयिष्याम्येव"। राज्ञोक्तं,—"यदि मदुक्तं करिष्यसि, तर्हि मत्पुरोहितं वृणीष्व" (थ)। साऽपि "तथाऽस्तु" इत्युक्त्वा, पुरोहितकण्ठे मालां समर्प्य विवाह-मकरोत्। अथ राजा स्वनगरं गतः"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—"त्वय्येवं पथ्यं विद्यते चेत्, तदस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे मन्मथसञ्जीवनी-वृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम्] ॥ १५ ॥

अथ कन्यातुलितसुवर्णदानं नाम षोडशोपाख्यानम्।

सिंहासनमस्मदायत्तं कथमबलाप्रतिविधान्नोपवेष्टव्यम्? इति विचार्य्य सिंहासनमधिरोढुकामे राज्ञि तं निवार्य्य पुनरन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—"शृणु राजन्! विक्रमार्को राजा दिग्विजयार्थं (द) निर्गत्य पूर्व-दक्षिण-पश्चिमोत्तरदिशः विदिशश्च (ध) परिभ्रम्य, तत्रत्यान् नृपतीन् पादतलावनतान् विधाय, तैः समर्पितमन्यैरनास्वादितं वस्तुजातं (न) गृहीत्वा पुनस्तान् स्वपदे संस्थाप्य, निजनगरं प्रति समायातः।

अथ नगरप्रवेशसमये केनचित् दैवज्ञेनोक्तं,—"भो देव! दिनचतुष्टयं नगरप्रवेशे मुहूर्तः (प) नास्ति"। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा ग्रामाद्बहिः उपवने पटमण्डपान् (फ) कारयित्वा, तत्रैव दिनचतुष्टयं नेतुमुपक्रान्तवान् (ब)। तस्मिन् समये ऋतुराजो वसन्तः समागतः।

(द) दिग्विजयार्थं—सर्वभूपपराजयाय इत्यर्थः।

(ध) पूर्वेति।—पूर्वा च दक्षिणा च पश्चिमा च उत्तरा च ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तराः, ताश्च ता दिशश्चेति पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिशः ["सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति भाष्यवचनात् पूर्वादिशब्दानां पुंवद्भावः]। विदिशः,—विगता दिशः दिगन्तरालानि वायव्यैशानाग्नेयनैर्ऋतकोणरूपाणि। ("दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्" इत्यमरः)।

(न) अनास्वादितं वस्तुजातम्—अननुभूतं दुष्प्रापद्रव्यसमूहम्।

(प) मुहूर्तः,—शुभक्षणः।

(फ) पटमण्डपान्—वस्त्रनिर्म्मिताऽऽवासस्थानानि 'ताँबू' इति प्रसिद्धान्।

(ब) नेतुम्—अतिवाहयितुम्। उपक्रान्तवान्—उद्युङ्क्त।

अथ वसन्तविलासं (भ) दृष्ट्वा सुमन्त्रः मन्त्री राजसमीपमागत्योक्तवान्,—"भो राजन्! ऋतुराजो वसन्तः समायातः, अद्य वसन्तपूजा कर्त्तव्या। तस्मिन् पूजिते सर्वेऽपि देवाः त्वयि प्रसन्ना भविष्यन्ति, सर्वोऽपि लोकः सुखी भविष्यति, सर्वस्याप्यरिष्टस्य शान्तिः (म) भविष्यति"। तस्य मन्त्रिणः तद्वचनं श्रुत्वा राजा "तथाऽस्तु" इत्यङ्गीकृत्य, वसन्तपूजासम्पादने तमेव समादिदेश।

तदनन्तर स मन्त्री सुमनोहरं सभामण्डपं (य) कारयित्वा, वेदशास्त्रसम्पन्नान् ब्राह्मणान्, गीतवाद्याभिज्ञान् भरतान्, (र) इतरकलाकुशलाः नर्त्तकीश्च समाह्वयत्; दीनान्ध-बधिर-पङ्गु कुब्जादयस्तु स्वयमेवागताः। तत्र सभामण्डपे तेन नवरत्नखचित (ल) सिंहासनं संस्थाप्य तत्र लक्ष्मीनारायणप्रतिमाद्वयं प्रतिष्ठापितम्। पूजार्थं कुङ्कुम-कर्पूर-कस्तूरिका-चन्दनाऽगुरुप्रभृतीनि सुगन्धिद्रव्याणि, पुष्पाणि जाती यूथिका मल्लिका-कुन्द-शतपत्र मदनचम्पक केतकीप्रभृतीनि च समानीतानि।

एवं यथाविधानं राजा स्वयं लक्ष्मीनारायणौ स्नपनादिषोडशोपचारैः पूजयित्वा, ब्राह्मणादीन् कला-(व)-कुशलजनान्

वस्त्राऽऽदिना सम्भावितवान्। तदनन्तर गायकाः वसन्तरागालाप कृत्वा वसन्तं जगुः। ततो राजा तेषां वीटिकां (घ) ददौ।

अत्रान्तरे कश्चिद्ब्राह्मणः सकन्यकः समागत्य,—

"कल्याणदायि भवतोऽस्तु पिनाकपाणेः
पाणिग्रहे भुजगकङ्कणभूषितस्य।
सम्भ्रान्तदृष्टि सहसैव नमः शिवायै-
त्यर्द्धोक्तिलज्जितनतं मुखमम्बिकायाः" ॥ १८७ ॥

---

१५ माल्यग्रथनविकल्पा, १६ केशशेखरापीडयोजनम्, १७ नेपथ्ययोगा, १८ कर्णपत्रभङ्गा, १९ गन्धयुक्ति, २० भूषणयोजनम्, २१ इन्द्रजालम्, २२ कौचुमारयोगा, २३ हस्तलाघवम्, २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया, २५ पानकरसरागासवयोजनम्, २६ सूचीवापकर्म्म, २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा, २८ प्रहेलिका, २९ प्रतिमा, ३० दुर्वचकयोगा, ३१ पुस्तकवाचनम्, ३२ नाटिकाऽऽख्यायिकादर्शनम, ३३ काव्यसमस्यापूरणम्, ३४ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पा, ३५ तर्कूकर्म्माणि, ३६ तक्षणम, ३७ वास्तुविद्या, ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा, ३९ धातुवाद, ४० मणिरागज्ञानम्, ४१ आकरज्ञानम्, ४२ वृक्षाऽऽयुर्वेदयोगा, ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधि, ४४ शुकसारिकाप्रलापनम, ४५ उत्सादनम्, ४६ केशमार्ज्जनकौशलम, ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनम्, ४८ म्लेच्छितकविकल्पा, ४९ देशभाषाज्ञानम्, ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ("निमित्तज्ञानम्" इति पृथक् केचित् पठन्ति), ५१ यन्त्रमातृका, ५२ धारणमातृका, ५३ सम्पाठ्यम्, ५४ मानसी काव्यक्रिया, ५५ क्रियाविकल्पा, ५६ छलितकयोगा, ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम, ५८ वस्त्रगोपनानि, ५९ द्यूतविशेष, ६० आकर्षणक्रीडा, ६१ बालकक्रीडनकानि, ६२ वैनायिकीना विद्याना ज्ञानम्, ६३ वैजयिकीना विद्याना ज्ञानम्, ६४ वैतालिकीना विद्याना ज्ञानम् [इति भाग० १०।४५ अध्या० ३८ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामिलिखिता। क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्म सूत्रक्रीडेत्येक पद, तदुत्तर वीणाडमरुकवाद्यानीति, 'वैतालिकीनाम्" इत्यत्र 'वैयासिकीनाम्" इति च पाठो दृश्यते। खिलशुक्रनीतिशास्त्रे तु द्वितीयाध्याये अन्यविधा उक्ता, सा तु तत्र मृग्या]।

(घ) वीटिका—सन्निततताम्बूलम्, तत्तु विदायप्रदाने प्रसिद्धम्।

हरपार्वत्यो विवाहवर्णनमूलकम् आशी श्लोकमाह, कल्याणेति।—भुजगकङ्कणभूषितस्य सर्पवलयालङ्कृतस्य, पिनाकपाणे शिवस्य, पाणिग्रहे विवाहकार्य्ये,

इत्याशिषं प्रयुज्य चावदत्,—"भो राजन्! विज्ञप्तिरेकाऽस्ति"। राज्ञोक्तं,—"निवेदय"। ब्राह्मणेनोक्तम्,—"अहं नन्दिवर्द्धननगरवासी ब्राह्मणः। ममाऽष्टौ पुत्रा एव जाताः, परं नैकापि दुहिता सम्भूता। ततः अतिदुःखितेन सभार्य्येण मया जगदम्बिकायाः पुरतः एव सङ्कल्पः (प) कृतः, यत्—"मातः अम्बिके! मम कन्या यदि भविष्यति, तदा तां तव नाम धारयिष्यामि। अन्यच्च,—तत्कन्यया तुलितं (स) सुवर्णं तुभ्यं दास्यामि, कन्याञ्च तां कस्मैचिद् वैदिकवराय वराय (ह) सम्प्रदास्यामि" इति। कालेन जगदम्बिकाप्रसादात् मम इयं सुलक्षणा दुहिता समजायत। इदानीम् अस्याः विवाहकालः समायातः, सम्प्रति च अस्याः एकादशस्थाने गुरुर्वर्त्तते इति कथमपि अयं कालो नोपेक्षणीयः इति सम्मन्त्र्यैव त्वस्या विवाहं दातुमुद्युक्तः। अतोऽहं पूर्व्वप्रतिश्रुतं कन्यया तुलितं सुवर्णं देव्यै दातुम् इच्छामि। 'अन्यः कोऽपि विक्रमं विना राजा भूमण्डले नास्ति, यः एतत् कन्यातुलितं सुवर्णं दातुं प्रभवति' (क) इति त्वदन्तिके समागतोऽस्मि"।

राजोक्तं,—"भो ब्राह्मण! साधु समनुष्ठितं त्वया, तव यावता धनेन कार्य्यं भवति, तावत् धनं गृहाण" इति। ततः राजा भाण्डा-

कन्यातुलित सुवर्णं देहि, पुनरप्यष्टवर्गार्द्धमष्टकोटिसुवर्णं (ख) पृथग्दीयताम्"। ततस्तेन आज्ञप्तो भाण्डारिकस्तस्मै ब्राह्मणाय तावत् सुवर्णं ददौ। ब्राह्मणोऽप्यतिसन्तुष्टः सन् कन्यया सह निजस्थानमगात्। राजाऽपि शुभे मुहूर्त्ते पुरं प्रविवेश"।

अथ पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—"देव। त्वयि औदार्य्यम् एव विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीम् आसीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरोभोजसंवादे कन्यातुलित सुवर्णदान नाम षोडशोपाख्यानम्] ॥ १६ ॥

अथ परोपकाराय स्वदेहाऽऽहुतिदानं नाम सप्तदशोपाख्यानम्।

अथ तदेव सिंहासनं समारुरुक्षमाणं राजानं पुनरन्या पुत्तलिकाऽवदत्,—"शृणु राजन्। औदार्य्ये विक्रमसदृशोऽन्यो नाऽऽसीत्, निर्मलेन औदार्य्यगुणेन त्रिभुवने तस्य कीर्त्तिः विस्तारं गता। सर्व्वेऽर्थिजनास्तमेव राजानं स्तुवन्ति। सर्व्वदा स्वस्तिवचनं दातृणामेव प्रोत्यै भवति। उक्तञ्च,—

(ख) अष्टवर्गार्द्धमष्टकोटिसुवर्णम्—अष्टानां वर्गाः समूहाः, अष्टगुणिताष्टसंख्याः, चतुःषष्टिरित्यर्थः, तेषां अर्द्धं द्वात्रिंशदित्यर्थः, तथाविधम् अष्टकोटिसुवर्णं द्वात्रिंशद्गुणिताष्टकोटिसुवर्णं, षट्पञ्चाशदधिकद्विशतकोटिसंख्यका सुवर्णमुद्रा इत्यर्थः।

इति षोडशोपाख्यानम्।

दातृणामेव सम्प्रीत्यै स्वस्तिवाचो धनार्थिनाम्।
शूराणां हि प्रहाराय रसितं रणदुन्दुभेः॥ १९८ ॥

वीर्य्य-धैर्य्य-ज्ञानानुष्ठानादयो गुणाः सर्व्वेषामेव भवितुमर्हन्ति, न तु त्यागगुणः। उक्तञ्च,—

दुह्यन्ति पशवः सर्व्वे पठन्ति च शुकादयः।
ददाति कोऽपि दानं यः स शूरः स च पण्डितः ॥१९९॥
केचित् स्वभाववीरा हि दयावीराश्च केचन।
ते सर्व्वे दानवीरस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥ २०० ॥

यदीदमुर्वीशचरितं वर्णयिष्यामि दातार याचकान् प्रीणन्ति न तथा अन्ये, इति दर्शयितुं प्रमाणभूतं श्लोकमाह, दातृणामिति।—धनार्थिनां याचकानां, स्वस्तिवाचः "स्वस्ति" इति स्वीकारात्मिकमङ्गलवचनानि, दातृणां दानकारिणामेव, सम्प्रीत्यै सन्तोषाय भवन्तीति शेषः। अत्र दृष्टान्तमाह,—रणदुन्दुभेः युद्धकालीनढक्कायाः, रसितं शब्दः, शूराणां हि वीराणामेव [अत्र हिशब्दो निश्चयार्थकः] प्रहाराय युद्धाय, युद्धोत्साहसम्पादनार्थम् इति यावत्, सम्प्रीत्यै भवतीति शेषः। इतः २०१ श्लोकपर्यन्तं पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १९८ ॥

दातृत्वं शौर्यं पाण्डित्यञ्च इति प्रतिपादयितुमाह, दुह्यन्तीति।—सर्व्वे पशवः दुह्यन्ते, शुकादयः पठन्ति, न च तेन ते शूरपदवाच्या भवन्तीति भावः,

त्याग एको गुणः श्लाघ्यः किमन्यैर्गुणराशिभिः।
त्यागादेव हि पूज्यन्ते पशुपाषाणपादपाः ॥ २०१ ॥

त्यागो गुणो गुणशतादधिको मतो मे
विद्याऽपि भूषयति तं यदि किं ब्रवीमि ?
शौर्य्यञ्च नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै
तच्च त्रयं न च मदोऽप्यति विक्रमे यत् ॥ २०२ ॥

एतच्चतुष्टयं (ग) तस्मिन् विक्रमार्के सदैवासीत्।
एकदा परममण्डलस्थस्य (घ) कस्यचिद्राज्ञः पुरतः केनचित्

सर्व्वगुणेषु दानरूपगुणस्य प्राधान्यं प्रदर्शयितुमाह, त्याग इति।—एकः केवलः, त्यागः दानं, श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, गुणः कथ्यते लोकैरिति शेषः, अन्यैः अपरैः, गुणराशिभिः बहुभिः गुणैः किं, किं फलम्? न किमपि इति भावः, पशुपाषाणपादपाः पशवः, प्रस्तराः, वृक्षाश्चापि, त्यागादेव स्वायत्तीकरणाभावादेव, पूज्यन्ते गौः शालग्रामादिशिला चैत्यवृक्षाश्च पूजिता भवन्ति, हि निश्चये ॥ २०१ ॥

दातुः शूरत्वविद्वत्त्वादिगुणसद्भावे तु सर्वथाप्रशंसनीयत्वमाह, त्याग इति।—त्यागः गुणः दानगुणः, गुणशतात् अन्यनिखिलगुणात्, अधिकः श्रेष्ठः, इति मे मतः मम सम्मतः, यदि चेत्, तं त्यागशीलं जनं, विद्याऽपि भूषयति अलङ्करोति, तर्हि किं ब्रवीमि? अनिर्वचनीयः स भवतीत्यर्थः, तत्र तादृशजने, यदि नाम सम्भावनायां, शौर्य्यं वीरत्वञ्च, स्यात् इति शेषः, तर्हि तस्मै, नमोऽस्तु तदानीं सर्वेषामेव स नमस्य इत्यर्थः, तत् पूर्वोक्तं, त्रयं गुणत्रयञ्च, विक्रमे राजनि विद्यते इति शेषः, अपि मदः अत्र अपि सम्भावनायां तेन सम्भावितो गर्व्वश्च इत्यर्थः, न—तस्मिन् न विद्यते इत्यर्थः, इति यत् तदेव अति तस्य आधिक्यम्। [ननु अत्र अतिशब्दस्य उपसर्गत्वेन वाचकत्वाभावात् कथं तस्य आधिक्यवाचकत्वमिति चेन्न, "स्वजनेन च सन्त्यजतेषु ह्रादौ तथाप्यति" इति दैत्यानामाख्यातवचनबलेन उपसर्गभिन्नस्य अव्ययस्यापि अतिशब्दस्य प्रमाणत्वादिति न कोऽप्यनुपपत्तिलेशः] अतोऽनन्यसाधारणः स इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २०२ ॥

(ग) एतच्चतुष्टयं—दान, विद्या, शौर्य्य, मदराहित्यमित्यर्थः।

(घ) परममण्डलस्थस्य—परमः श्रेष्ठः उभयतो विंशतियोजनमितदेशान्तरविशिष्टः मण्डलः तस्य, चतुःशतयोजनमितदेशविशिष्टाधिपस्य इत्यर्थः, परममण्डले राष्ट्रान्तरे अन्यत्र वा तिष्ठतीति तस्य, राष्ट्रान्तराधिपस्य इति भावः।

स्तुतिपाठकेन विक्रमार्कस्य गुणावली पठिता। तेन राज्ञा ता श्रुत्वा मनसि स्पर्द्धां विधाय, स्तुतिपाठकं प्रति उक्तं,—"भो वन्दिन्। किमर्थमेते सर्वे स्तुतिपाठकाः विक्रममेव राजानं स्तुवन्ति? किमन्यो राजा त्रिभुवने नास्ति?" वन्दिनोक्तं,—"भो राजन्! त्यागे, उपकारे, साहसे, शौर्य्ये, धैर्य्ये च तेन सदृशो राजा त्रिभुवनेऽपि नास्ति। परोपकारकरणे तस्य स्वदेहेऽपि ममत्वं नाऽऽसीत्"।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स राजा, "अहमपि परोपकारं करिष्यामि" इति मनसि विचार्य्य, कञ्चन योगिनमाहूय अवादीत्,—"भो योगिन्! परोपकारकरणार्थं प्रतिदिनं नवं नवं द्रव्य यथा भवति, तथा कश्चिदुपायोऽस्ति न वा?" योगिनोक्तं,—"भो राजन्! किमिति नास्ति?" राज्ञोक्तम्,—"अस्ति चेत्, तमुपायं ममाग्रे निवेदय, अहं तं साधयामि"। योगिनोक्तं,—"कृष्णचतुर्दशीदिवसे चतुःषष्टियोगिनीचक्रं (ङ) पूजनीयम्। तत्पुरतो मन्त्रपुरश्चरणं (च) विधाय तद्दशांशहोमः (छ) कर्तव्यः, होमावसाने पूर्णाऽऽहुतिनिमित्तं (ज) स्वशरीरमग्नौ होतव्यम्"।

ततो राज्ञा तथाऽनुष्ठिते योगिनीचक्रं तस्य मांसं भक्षयित्वा अतीव प्रसन्नं भूत्वा अमृतेनाभिषिच्य च राज्ञे नवं शरीरं दत्त्वा अभाषत, "भो राजन्! वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"भो योगिन्यः! यदि प्रसन्नाः सन्ति भवत्यः, तर्हि मम गृहे ये सप्त

महाघटाः सन्ति, तान् प्रतिदिनं सुवर्णपूर्णान् कुर्वन्तु"। ताभिरेवमुक्तं,—"त्वम् एव मासत्रयं प्रतिदिनं स्वशरीरमग्नौ होष्यसि चेत्, तर्हि तथा वयं करिष्यामः"। राजाऽपि "तथाऽस्तु" इत्युक्त्वा प्रतिदिनं स्वशरीरमग्नौ जुहोति; योगिनीचक्रमपि प्रतिदिनं तथैव करोति।

एकदा विक्रमार्को राजा कथाप्रसङ्गेन इमां वार्त्तां श्रुत्वा तत् स्थानं समागत्य, तत्रत्यनृपतेः आगमनात् प्रागेव पूजादिकं विधाय पूर्णाऽऽहुतिसमये होमाग्नौ स्वदेहं पातयामास। ततो भक्षणसमये योगिनीभिः परस्परं भणितम्,—"अद्य तन्वन्तर-मांसम् (झ) अतीव स्वादुतरं विद्यते, अस्य हृदयं महा-सारम् (ञ) अस्ति, इत्यसाधारणसत्त्वसारो न भक्षणीयः" इत्युक्त्वा पुनस्तमुज्जीव्य भणितं,—"भो महासत्त्व! (ट) को भवान्? तव शरीरत्यागे किं वा प्रयोजनम्?" तेनोक्तं,—"मया परोपकारार्थं शरीरमग्नौ हुतम्"। योगिनीभिर्भणितं,—"तर्हि वयं प्रसन्नाः स्मः, वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"यदि मयि प्रसन्नाः सन्ति भवत्यः, तर्हि अयं राजा मरणात् प्रतिदिनं महत् कष्टम् अनुभवति, तत् निवारणीयम्, विनैव देह-पातम् अस्य सप्त महाघटाः नित्यं सुवर्णेन पूरणीयाः"। योगि-नीभिर्भणितं,—"भवतु, तथा करिष्यामः" इति अङ्गीकृत्य ताभिः राज्ञः मरणं निवारितं, घटाश्च प्रत्यहं सुवर्णेन पूरिताः। अथ राजा निजनगरं प्रत्यागतः"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—"भो

(झ) तन्वन्तरेति।—तन्वन्तरस्य शवदेहस्य मांसम्।

(ञ) महासारं—सारवत्तया अतीवपुष्टम्, अतिसुमिष्टमित्यर्थः।

(ट) महासत्त्व—महाप्राण, महात्मन् इति वा।

इति अष्टादशोपाख्यानम्।

राजन्! त्वयि एव परोपकार, धैर्य्य, दया च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे परोपकाराय स्वदेहाऽऽहुतिदानं नाम सप्तदशोपाख्यानम्] ॥ १७ ॥

अथ सूर्य्यलोकगमनं नाम अष्टादशोपाख्यानम्।

पुनरपि भोजो यावत् सिंहासने समुपवेष्टुकामो याति, तावदन्या पुत्तलिका तं निवारयन्ती भणति,—"भो राजन्! नीतिकुशलो विक्रमो राजा सुनयेन प्रजाः पालयन् औदार्य्यादिगुणैः सर्व्वलोकानां वरणीयोऽभवत्। तस्येदं सिंहासनं, तदनुरूपा नीतिकुशलता औदार्य्यादयो गुणाश्च त्वयि सन्ति चेत्, तर्हि एतत् सिंहासनम् अध्यासितव्यम्"। राज्ञोक्तं,—"नीतिमार्गः (ठ) कीदृशः कथ्यताम्"। पुत्तलिकयोक्तं,—"भो राजन्! श्रूयतां,—मणिपुरे गोविन्दशर्मा ब्राह्मणः सकलनीतिशास्त्रज्ञः स्वपुत्राय नीतिशास्त्रं कथयति, तदा मयाऽपि नीतिशास्त्रं श्रुतम्, तत् तुभ्यं निवेदयामि"। राज्ञोक्तं,—"निरूपय" (ड)। पुत्तलिकयोक्तं,—"श्रूयतां राजन्! बुद्धिमता पुरुषेण दुर्जनेन सह सङ्गो न कर्त्तव्यः, यतः स एव अनर्थपरम्पराया हेतुर्भवति। उक्तञ्च,—

[illegible]परम्परायाः
[illegible] किं [illegible]॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] —दुर्जनेन दुर्जनैन ७४,

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं
प्राप्नोति बन्धमथ दक्षिणसिन्धुराजः ॥ २०३ ॥

अपि च ।—

अपनयति विनयमनयं घटयति नाशयति च यशांसि ।
निरयं रचयति तरसा पुंसामसतः समागमो जगति ॥२०४॥

सज्जनानां सङ्गो विधेयः । लोके सत्सङ्गात् परो लाभो नास्ति, यतो महाऽऽनन्दादयो गुणा जायन्ते । उक्तञ्च ।—

कन्दलयत्यानन्दं निन्दति यो मन्दानिलेन्दुचन्दनम् ।
दमयति च मन्दभावं सन्धत्ते सम्पदोऽपि सत्सङ्गः ॥२०५॥

अन्यच्च ।—केनापि वैरं न कर्त्तव्यं, परेषां सन्तापो न

सङ्गति सङ्गः, सतां सज्जनानाम्, अनर्थपरम्परायाः अनिष्टधारायाः, हेतुः कारणम् भवति, अत्र अस्मिन् विषये, किं वचनीयं वक्तव्यम् अस्तीति शेषः, न किमपि इत्यर्थः अत्र दृष्टान्तमाह,—लङ्केश्वरः रावणः, दाशरथेः रामचन्द्रस्य, कलत्रं पत्नीं, हरति जहारेत्यर्थः, अथ तस्य दोषेण, प्रतिवासी दक्षिणसिन्धुराजः दक्षिणसागरः, बन्धं बन्धनं प्राप्नोति प्राप्तवानित्यर्थः । सिन्धुतीरे एव लङ्कायाः अवस्थानात् सागरस्य दुर्वृत्तलङ्काऽधिपतिसंसर्गः सदैव अपरिहार्य आसीत्, अतस्तस्य दुर्वृत्तसङ्गतेः सिन्धुबन्धप्राप्तिरूपानर्थस्य कारणत्वं युज्यते एवेति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २०३ ॥

अपनयतीति ।—असतः दुर्जनस्य, समागमः सङ्गः, पुंसां जनानां, विनयं नम्रतागुणम्, अपनयति विनाशयति, अनयं दुर्नीतिं, घटयति जनयति, यशांसि कीर्तीः नाशयति विलोपयति, तरसा बलेन, निरयं नरकञ्च, रचयति निर्माति नरकगमनं करोतीत्यर्थः । उद्गीतिनामा आर्याभेदश्छन्दः ॥ २०४ ॥

सत्सङ्गे जायमानान् गुणानाह, कन्दलयतीति ।—सत्सङ्गः सज्जनसमागमः आनन्दं सन्तोषसुखं, कन्दलयति उद्गमयति, वर्धयतीत्यर्थः, यः सत्सङ्गजनितः आनन्दः मन्दानिलं मन्दवायुम्, इन्दुं चन्द्रं, चन्दनञ्च निन्दति, [मन्दानिलश्च इन्दुश्च तौ मन्दानिलेन्दू ताभ्यां सहितं चन्दनम् इति मन्दानिलेन्दुचन्दनम् इति विग्रहः] एतेभ्योऽपि सत्सङ्गजानन्दः अधिकप्रीतिप्रद इति भावः । मन्दभावं मन्दतां, जडतामित्यर्थः, दमयति नाशयति, सम्पदोऽपि धनानि च, सन्धत्ते प्रापयतीत्यर्थः । आर्या वृत्तम् ॥ २०५ ॥

करणीय, अनपराधतो भृत्या न दण्डनीयाः, महादोषं विना स्त्री न त्याज्या, यतो नरकभाग् (ढ) भवति। उक्तञ्च।—

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां सुरूपां शीलमण्डनाम्।
योऽदृष्टदोषां त्यजति सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥ २०६॥

लक्ष्मीः स्थिरेति न मन्तव्या, परं पद्मपत्रस्थवारि इव चञ्चला। उक्तञ्च,—

अनुभव ददत वित्तं मान्यान् मानयत सज्जनान् भजत।
अतिपरुषपवनविलुलितदीपशिखेव चञ्चला लक्ष्मीः॥ २०७॥

न स्त्रियै गुह्यं वचनं निवेदनीयं, भविष्यचिन्ता न कार्य्या, वैरिणामपि हितमेव कथनीयं, नित्यं दानाध्ययनादिकं विना दिवसं न यापयेत्, पित्रोः सेवा कर्त्तव्या, चौरैः सह सम्भाषणं न कार्य्यं, सर्वदा निष्ठुरमुत्तरं न वाच्यम्, अल्पनिमित्तं न बहु करणीयम्। (ण) उक्तञ्च।—

(ढ) नरकभाग्—पापानुष्ठानोत्पादितनरकयातनाभोगी।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं
प्राप्नोति बन्धमथ दक्षिणसिन्धुराजः॥ २०३॥

अपि च।—

अपनयति विनयमनयं घटयति नाशयति च यशांसि।
निरयं रचयति तरसा पुंसामसतः समागमो जगति॥२०४॥

सज्जनानां सङ्गो विधेयः। लोके सत्सङ्गात् परो लाभो नास्ति, यतो महाऽऽनन्दादयो गुणा जायन्ते। उक्तञ्च।—

कन्दलयत्यानन्दं निन्दति यो मन्दानिलेन्दुचन्दनम्।
दमयति च मन्दभावं सन्धत्ते सम्पदोऽपि सत्सङ्गः॥२०५॥

अन्यच्च।—केनापि वैरं न कर्त्तव्यं, परेषां सन्तापो न

सङ्गति सङ्गः, सतां सज्जनानाम्, अनर्थपरम्परायाः अनिष्टधारायाः, हेतुः कारणम्, भवति, अत्र अस्मिन् विषये, किं वचनीयं वक्तव्यम् अस्तीति शेषः, न किमपि इत्यर्थः, अत्र दृष्टान्तमाह,—लङ्केश्वरः रावणः, दाशरथेः, रामचन्द्रस्य, कलत्रं पत्नीं, हरति जहारेत्यर्थः, अथ तस्य दोषेण, प्रतिवासी दक्षिणसिन्धुराजः दक्षिणसागरः, बन्धं बन्धनं, प्राप्नोति प्राप्तवानित्यर्थः। सिन्धुतीरे एव लङ्कायाः अवस्थानात् सागरस्य दुर्वृत्तलङ्काऽधिपतिसंसर्गः सदैव अपरिहार्य्य आसीत्, अतस्तस्य दुर्वृत्तसङ्गतः सिन्धुबन्धप्राप्तिरूपानर्थस्य कारणत्वं युज्यते एवेति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २०३॥

अपनयतीति।—असतः दुर्जनस्य, समागमः सङ्गः, पुंसां जनानां, विनयं नम्रतागुणम्, अपनयति विनाशयति, अनयं दुर्नीतिं, घटयति जनयति, यशांसि कीर्त्तीः, नाशयति विलोपयति, तरसा बलेन, निरयं नरकञ्च, रचयति निर्म्माति च नरकगमनमूलमित्यर्थः। उद्गीतिनामा आर्य्याभेदश्छन्दः॥ २०४॥

सत्सङ्गे जायमानान् गुणानाह, कन्दलयतीति।—सत्सङ्गः सज्जनसमागमः, आनन्दं सन्तोषसुखं, कन्दलयति उद्गमयति, वर्द्धयतीत्यर्थः, यः सत्सङ्गजनित आनन्दः, मन्दानिलं मन्दवायुम्, इन्दुं चन्द्रं, चन्दनञ्च निन्दति, [मन्दानिलश्च इन्दुश्च तौ मन्दानिलेन्दू ताभ्यां सहितं चन्दनम् इति मन्दानिलेन्दुचन्दनम् इति विग्रहः] एतेभ्योऽपि सत्सङ्गजानन्दः अधिकप्रीतिप्रद इति भावः। मन्दभावं मन्दतां, जड़तामित्यर्थः, दमयति नाशयति, सम्पदोऽपि धनानि च, सन्धत्ते प्रापयतीत्यर्थः। आर्य्या वृत्तम्॥ २०५॥

करणीय, अनपराधतो भृत्या न दण्डनीयाः, महादोषं विना स्त्री न त्याज्या, यतो नरकभाग् (ढ) भवति। उक्तञ्च।—

आज्ञासम्पादिनी दक्षा सुरूपा शीलमण्डनाम्।
योऽदृष्टदोषां त्यजति सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥ २०६॥

लक्ष्मीः स्थिरेति न मन्तव्या, परं पद्मपत्रस्थवारि इव चञ्चला। उक्तञ्च,—

अनुभव दरट वित्त मान्यान् मानय सज्जनान् भजत।
अतिपरुषपवनविलुलितदीपशिखेव चञ्चला लक्ष्मीः॥ २०७॥

न स्त्रियै गुह्य वचन निवेदनीयं, भविष्यच्चिन्ता न कार्य्या, वैरिणामपि हितमेव कथनीय, नित्य दानाध्ययनादिकं विना दिवस न यापयेत्, पितुः सेवा कर्त्तव्या, चौरैः सह सम्भाषणं न कर्त्तव्यं, सर्वदा निष्ठुरमुत्तरं न वाच्यम्, अल्पनिमित्तं न बहु कारणीयम्। (ण) उक्तञ्च।—

(ढ) नरकभाग—पापान्तपरौरवादियन्त्रणाभोगी।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान् नरः।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद्भूरिरक्षणम्॥ २०८॥

आर्त्ताय दानं दातव्यं, धर्मज्ञानेन, मनसा, कर्मणा, वाचा परोपकारः कर्त्तव्यः। एतत् सामान्यपुरुषाणां (त) नीतिशास्त्रमुपदिष्टम्। स विक्रमो राजा स्वभावत एव नीतिशास्त्रज्ञः।

एवं काले गच्छति, एकदा कश्चित् वैदेशिकः समागत्य राजानं दृष्ट्वा उपविष्टः। ततो राज्ञा भणितं,—"भो महात्मन्! तव निवासः कुत्र?" तेनोक्तं,—"भो राजन्! अहं वैदेशिकः, मम कोऽपि निवासो नास्ति, सर्वदा परिभ्रमणमेव करोमि"। राज्ञोक्तं,—"पृथिवीं भ्रमता त्वया किं किम् अपूर्वं दृष्टम्?" तेनोक्तं,—"भो राजन्! महदेकम् आश्चर्यं दृष्टम्"। राज्ञोक्तं,—"किं तत्?" तेनोक्तम्,—"उदयाचले (थ) आदित्यस्य महान् प्रासादोऽस्ति, तत्र गङ्गा वहति, गङ्गातटे पापविनाशनो नाम शिवालयोऽस्ति। तत्र गङ्गाप्रवाहात् कश्चित् सुवर्णस्तम्भो निर्गच्छति, तस्य उपरि नवरत्नखचितं सिंहासनमस्ति। स सुवर्णस्तम्भः सूर्य्योदयादुपरि (द)

स्वल्पकर्म्मणा स्वल्पेन सम्पादनं पाण्डित्यलक्षणमिति वक्तुं शिष्टोक्तिं दर्शयति, नेति।—मतिमान् बुद्धिमान्, नरः लोकः, स्वल्पस्य अत्यल्पवस्तुनः, कृते निमित्तं, भूरि प्रभूतं द्रव्यं, न नाशयेत स्वल्पार्थं प्रभूतव्ययो न कार्य्य इत्यर्थः, स्वल्पात् स्वल्पापेक्षया, यत् भूरिरक्षणं प्रभूतवस्तुरक्षा, एतदेव पाण्डित्यं विज्ञस्य कार्य्यमित्यर्थः, हि निश्चये। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २०८॥

(त) सामान्यपुरुषाणां—साधारणजनानां, सर्व्वेषामेव पुंसामित्यर्थः।

(थ) उदयाचले—उदयगिरौ, सूर्य्यादुदयस्थाने, पर्व्वतवत् आच्छादके भूभागे इति यावत्।

(द) सूर्य्योदयादुपरि—सूर्य्योदयात् पश्चात्काले, सूर्य्योदयानन्तरमित्यर्थः।

पूर्णवृद्धिं लब्ध्वा मध्याह्ने सूर्य्यमण्डलं (ध) प्राप्नोति। ततः सूर्य्यो यावदस्तं गच्छति, तावत् स्वयमेव प्रत्यावृत्य गङ्गाप्रवाहे मज्जति। प्रतिदिनमेवं तत्र भवति। एतन्महदाश्चर्य्यं मया दृष्टम्"।

राजा विक्रमोऽपि तच्छ्रुत्वा, तेन सह तत् स्थानं गतो रात्रौ निद्रां गतः। प्रभातसमये सूर्य्यस्य यावदुदयो भवति, तावत् गङ्गाप्रवाहात् रत्नसिंहासनयुक्तो हेमस्तम्भः (न) निर्गतः। तस्मिन् समये स्तम्भे राजा स्वयमुपविष्टः। स्तम्भोऽपि सूर्य्यमण्डलं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः यावत् सूर्य्यसमीपं गच्छति, तावदग्निकणासदृशैः सूर्य्यकिरणैः राजशरीरं मांसपिण्डाऽऽकारमभूत्। ततः पिण्डरूपेण सूर्य्यमण्डलं प्राप्य,—

"नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने" ॥ २०९ ॥

इत्येव नमश्चकार। सूर्य्यः स्तम्भम् अमृतेनाऽभ्यषिञ्चत्। तेन राजा दिव्यशरीरो जातः। सूर्य्येणोक्तं,—"भो राजन्! त्व

महासत्त्वाधिकोऽसि। (प) यदेतन्मण्डलं कस्यापि (फ) अगम्यं, तत्र त्वं प्राप्तोऽसि। तदहं प्रसन्नोऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राजा वदति,—"किं मत्तोऽधिकः परोऽस्ति? यन्मुनीनामप्यगम्यं तव स्थानं, तदहं प्राप्तः। तव प्रसादात् सर्वमप्यर्थजातं (ब) मम सञ्जातम्"। तद्वचनेनाऽतिसन्तुष्टः सूर्य्यो नवरत्नखचिते स्वकीय-कुण्डले (भ) दत्त्वा भणति,—"भो राजन्! एतत् कुण्डलद्वयं प्रतिदिनमेकं सुवर्णभारं (म) प्रयच्छति"। ततो राजा कुण्डल-द्वयं गृहीत्वा, पुनः सूर्य्यं नमस्कृत्य प्रत्यावृत्तः। तस्मात् स्तम्भादुत्तीर्य्य यावदुज्जयिनीं प्रति आगच्छति, तावत् कश्चित् ब्राह्मणो मार्गे समागत्य,—

"वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायाऽस्तु वः" ॥२१०॥

(प) महेति।—महत् सत्त्वं येषां ते महासत्त्वाः, महात्मानः, महाबला वा, तेषु अधिकः श्रेष्ठः, असि भवसि।

(फ) कस्यापि—केनापीत्यर्थः, [कृद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी]।

(ब) अर्थजातं—भोग्यवस्तुसमूहः।

(भ) स्वकीयकुण्डले—स्वीयकर्णाभरणे।

(म) सुवर्णभारम्—अष्टसहस्रतोलकपरिमितं स्वर्णम्।

भगवतः महेश्वरस्य कल्याणजननसामर्थ्यं प्रतिपादयन् आशीःश्लोकमाह, वेदान्तेष्विति।—वेदान्तेषु उपनिषच्छास्त्रेषु, यं स्थाणुं, रोदसी द्यावापृथिव्यौ, ("—रोदसी रोदसीति च। दिवि भूमौ पृथक् च स्यात् सहोक्त्यापि तयोस्तथा" ॥ इति मेदिनी) व्याप्य स्थितं सर्वव्यापिनमित्यर्थः, एकपुरुषम् अद्वितीयम्, आहुः कथयन्ति, (अत्र श्रुतिप्रमाणं यथा,— यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानीथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः" इति) यस्मिन् स्थाणौ, अनन्यविषयः नास्ति अन्यः तद्भिन्नः विषयः प्रतिपाद्यः यस्य तादृशः, ईश्वर इति शब्दः

इत्याशीर्वादमुच्चार्य्य भणति,—"भो यजमान। (य) अहं कुटुम्बी, (र) ब्राह्मणः, परं दरिद्रः; सर्वत्र भिक्षाऽटनं (ल) करोमि, तथाऽपि उदरं न पूर्य्यते"। तच्छ्रुत्वा राजा कुण्डलद्वयं तस्मै दत्त्वा भणति,—"भो ब्राह्मण। एतत् कुण्डल-युगलं नित्यं सुवर्णभारमेकं तुभ्यं दास्यति"। तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽतिसन्तुष्टो राजानं सविशेषं सम्मान्य, निजस्थानं जगाम; राजाऽप्युज्जयिनीमगात्"।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका अब्रवीत्,—"भो राजन्। त्वयि एवम् औदार्य्यं धैर्य्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहा-सने समुपविश"। राजा तूष्णीं बभूव।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे सूर्य्य-लोकगमनं नाम अष्टादशोपाख्यानम्] ॥ १८ ॥

यथायथं सात्त्विकं अणिमाद्यष्टैश्वर्य्यसद्भावात् इति भावः, यस्य स्थाणुः, नियमिता संयमिता, प्राणादयः प्राणाऽपानसमानोदानव्यानाख्याः पञ्च शरीरवायवः ये तादृशैः, मुमुक्षुभिः मोक्षार्थिभिः योगिभिः, अन्तः आत्मनि, मृग्यते चिन्त्यते, ("एको वशी

अथ वलिसन्दर्शनं नाम एकोनविंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनम् अधितिष्ठासुर्य्याति ताव-दन्या पुत्तलिका तं निवार्य्याऽवदत्,—"भो राजन्! तव विक्रम-स्येव औदार्य्यादिगुणाः सन्ति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राज्ञोक्तं,—"भोः पुत्तलिके! कथय, तस्य विक्रम-स्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्"। सा कथयति,—"श्रूयतां राजन्! विक्रमे सुमहद्भूमण्डलं (ख) शासति, सर्व्वेऽपि लोकाः आनन्दपरिपूर्णहृदयाः आसन्। ब्राह्मणाः षट्कर्म्मनिरताः, (ग) स्त्रियः पतिव्रताः, शतायुषः पुरुषाः, सदाफलाः (घ) वृक्षाः, कामवर्षी पर्ज्जन्यः, (ङ) मही सर्व्वदा सम्पूर्णशस्यशालिनी, सर्व्वेषां लोकानां पापाद् भयम्, अतिथीनां पूजा, जीवेषु दया, गुरूणां सेवा, सर्व्वदा दीनेभ्यो दानञ्च, एवं प्रजासु वृत्तिः (च) आसीत्।

अथ एकदा विक्रमः सिंहासने उपविष्टः आसीत्। तत्र सभायामुपविष्टाः नानादेशीयाः सामन्तराजकुमाराः (छ)

(ख) भूमण्डलं—पृथ्वीवलयम्।

(ग) षडिति।—यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपे षड्विधे कर्म्मणि, निरता प्रवृत्ता।

(घ) सदेति।—सदा नित्यं फलं येषां ते सदाफला नित्यफलवन्त इत्यर्थः।

(ङ) कामेति।—कामं यथेष्टं वर्षति इति कामवर्षी, प्रयोजनानुरूपवर्षणशीलः। पर्ज्जन्यः,—मेघः।

(च) वृत्तिः,—व्यवहारः।

(छ) सामन्तेति।—सामन्ता महादेशान्तर्गतक्षुद्रदेशाधिपा ये राजानः तेषां कुमाराः।

आसन्। तेषु केचित् स्तुतिपाठकैः स्ववंशावलीः पाठयन्ति, केचनोद्धता स्वभुजबलं स्वयमेव स्तुवन्ति, केचन षड्विध-दण्डायुधसाधनाभिज्ञाः श्मश्रुलाः (ख) युवानः अन्योऽन्यम् उपहसन्ति, केचन शरणाऽऽगतपरिपालनप्रवणाः, एके च परत्र विषये ससाधना, (ग) केचन च धर्म्मसङ्ग्रहकारिणः, इति।

अत्रान्तरे कश्चित् पापर्द्धिः (घ) व्याधः तत्र समागत्य राजान प्रणम्याऽवदत्,—"भो देव। अरण्यमध्ये अञ्जनपर्व्वताकारः (ङ) महान् वराहः समागतोऽस्ति, तं देवः समागत्य पश्यतु"।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा तैरेव राजकुमारैः सह वनं गत्वा नदीतटस्थितनिकुञ्जान्तर्गत (च) वराहमेकमपश्यत्। ततोऽसौ वराहोऽपि वाराणां कोलाहल श्रुत्वा तस्मान्निकुञ्जात् वहिर्निर्गतः। तदनन्तर सर्व्वं राजकुमारैः सह महत् स्वहस्त-

(ख) [illegible]।—षड्विधेत्यादीनां विवृति प्राक् भानुमतीकथाया २९ पृष्ठ द्रष्टव्या। [illegible]विध" इत्यत्र 'षड्विंशति" इति पाठे तु,—षड्विंशतिप्रकाराणि यानि दण्डाध [illegible], आयुधानि, (तच्च [illegible] वक्ष्यते) तेषु तत्प्रयोगेषु, तथा साधनेषु [illegible]। [illegible]श्रुला,—श्मश्रूणि विद्यन्ते एषामिति श्मश्रुला [illegible]।

(ग) [illegible]।—[illegible]तानाम् [illegible]तानां, परिपालने रक्षणे, प्रवणा [illegible], [illegible] इत्यर्थः। एके—अन्ये केचन। परत्र विषये—[illegible] [illegible]—[illegible] चेष्टावन्त इत्यर्थः।

(घ) [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] इति यावत्, तस्य [illegible]

[illegible]—[illegible] [illegible], [illegible]वत् [illegible]।

[illegible]

कौशलं (छ) दर्शयतः विक्रमस्य षड्विंशत्याऽऽयुधानि (ज) तस्योपरि निपेतुः। वराहस्तु तान्यायुधानि अगणयन्, पर्व्वतान्तर्गतं कञ्चित् कन्दरं विवेश (झ)। राजाऽपि तस्य पृष्ठतो लग्नः (ञ) पर्व्वतमगमत्। तत्र काञ्चन बिलद्वारं (ट) दृष्ट्वा, स्वयमेव तत्र प्रविष्टो महत्यन्धकारे कियद्दूरं गतः; उत्तरत्र महान् प्रकाशः (ठ) अभूत्।

ततः कियद्दूरे सुवर्णमयप्राकारं शुभ्राऽभ्रलिहप्रासाद-विशिष्टं (ड) नगरमेकम् अपश्यत्। तत्र च देवालयोपवनादिभिरलङ्कृते समस्तवस्तुपरिपूर्णविपणिभूषिते धनिकलोकसमाकीर्णे नानाविलासिजनसेव्यमानं विलासिनीजनम्(ढ)

(छ) स्वहस्तकौशलं—स्वहस्तयोः निजभुजयोः कौशलं पाटवं, शरक्षेपनैपुण्यमित्यर्थः।

(ज) षड्विंशत्यायुधानि—चाप चक्र चर्म्म कृपाण-खड्ग शक्ति तोमर परशु गदा शूल भिन्दिपाल मुद्गर कुन्त प्रास शेल नाराच क्षुरप्र पट्टिश हल मुषल भल्ल वज्र पाश दण्ड खन-अङ्कुशप्रभृतीनि षड्विंशतिप्रकाराणि अस्त्राणि।

(झ) कन्दरं—गृहाकारपर्व्वतमध्यस्थगुहाम्। विवेश—अन्तर्जगाम।

(ञ) पृष्ठतः,—पश्चात्। लग्नः,—अनुसृतः, क्षणमपि तं दृष्टेरन्तरालं न कृत्वेति शेषः।

(ट) काञ्चन—कामपि, एकामित्यर्थः। बिलद्वारं—गुहाविवरनिर्गमप्रवेशपथमुखम्।

(ठ) उत्तरत्र—अग्रे। महान्—अतीव। प्रकाशः,—आतपः, आलोक इति यावत्।

(ड) सुवर्णेति।—सुवर्णमयः स्वर्णनिर्म्मितः, प्राकारः प्राचीरः, यत्र तम्। शुभ्रेति।—शुभ्रं धवलम्, अभ्रं मेघम्, लिहन्ति स्पृशन्ति, इति अभ्रलिहाः गगनस्पर्शिनः, ["वहाभ्रे लिहः" (३।२।३२ पा०) इति सूत्रात् खश्] तादृशैः प्रासादैः सौधैः, विशिष्टं समन्वितम्।

(ढ) समस्तेति।—समस्तानि वस्तूनि द्रव्यसमूहैः, परिपूर्णेन समृद्धेन, विपणिना आपणिकस्थानेन, भूषिते अलङ्कृते। धनिकेति।—धनिकैः धनवद्भिः, लोकैः जनैः,

अतिमनोहरमपश्यत्। तत्र प्रविश्य विपणिमध्ये यावत् प्रविशति, तावदतीवमनोहरमण्डपयुतं राजभवनमेकमपश्यत्।

तत्र विरोचनसुतो बलिः राज्य करोति। राजा राजभवने प्रविष्ट एव बलिना झटिति समागत्य आलिङ्गितः, अतिरमणीये सिंहासने च समुपवेशितः, पृष्टश्च,—"भोः स्वामिन्! कुतोऽत्र भवतः समागतिः?" विक्रमेणोक्तम्,—"अहं भवत्सन्दर्शनार्थमत्र समागतोऽस्मि"। तच्छ्रुत्वा बलिः राजानमवदत्,—"अद्य मम सन्ततिः (ण) पवित्रीभूता, सफला च जाता। बहुना पुण्योदयेन भवतोऽस्माकं गृहे समागतिः (त) संवृत्ता"।

विक्रमेणोक्तं,—"भो राजन्! त्वं पवित्रीभूतान्तःकरणः; तवैव जन्म श्लाघ्यं, यतः साक्षाद्वैकुण्ठाधिपो नारायणस्तव मन्दिरे सदा विराजते"। अथ बलिनोक्तं,—"स्वामिन्! भवतः किमागमनकारणम् अन्यत्?" विक्रमेणोक्तं,—"भो दानवेन्द्र! अहं भवद्दर्शनार्थमेव समागतोऽस्मि, अत्र नान्यत् किमपि कारणम्"। अथ बलिनोक्तं,—"यदि मां प्रियसुहृदं मन्यमानेन स्वामिना समागतं, तर्हि मयि कृपापरवशेन किमपि वस्तु भवता याचनीयम्"। ततो विक्रमेणोक्तं,—"मम किमपि न्यूनं नास्ति, तव प्रसादात् सर्व्वत्र सम्पूर्णोऽस्मि"। बलिनोक्तं,—"भो स्वामिन्! भवतः किमपि न्यूनमिति न मयोच्यते, किन्तु मैत्रीम् उद्दिश्य किञ्चिद् दित्सामि (थ)। उक्तञ्च,—

[illegible] नानेति।—नाना बहुविधेन, विलासिजनेन शोभनवस्त्रालङ्कारादि- [illegible] दारयन्तीत्यर्थः। विलासिनीजन—वेश्याजनम्।
[illegible]—[illegible]म्।

नोपकारं विना प्रीतिः कदाचित् कस्य जायते।
उपयाचितदानेन पश्य देवा ह्यभीष्टदाः ॥ २११ ॥

अन्यच्च,—पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं
मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य।
दत्ते खले नु निखिलं खलु येन दुग्धं
नित्यं ददाति महिषी ससुताऽपि पश्य ॥ २१२ ॥

एवं भणित्वा, तेन विक्रमाय राज्ञे रसायनं रमत्न(द) दत्तः। ततः राजा तस्मादनुज्ञां प्राप्य बिलात् निर्गतोऽश्वमारुह्य यावद्राजमार्गं समायाति, तावत् महादैन्ययुतः, पीडितः, सपुत्रः, कश्चित् वृद्धब्राह्मणः समागत्य,—

अहैतुकी प्रीतिर्नोत्पद्यते इत्याह, नेति।—उपकारं विना सन्तोषसाधनादृते, कदाचित् कदाऽपि, कस्यापि जनस्य, प्रीतिः स्नेहः, अनुरागो वा, न जायते न भवति। हि यतः, देवाः सुराः, [अपिरत्राध्याहार्य्यः] उपयाचितस्य दिव्यदोहदस्य ('मानसिक" इति बङ्गभाषा,—"यद्दीयते देवताभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये। उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥" इत्युक्तेः) दानेन प्रदानेन, अभीष्टदाः अभिलषितफलसम्पादकाः, भवन्तीति शेषः, पश्य इति दृष्टान्तमवलोकयेत्यर्थः। देवानामपि दानसापेक्षा प्रीतिः, मनुष्याणान्तु सुतरामेवेति भावः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २११ ॥

पशूनामपि दानवश्यत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तश्लोकमाह, पुत्रादिति।—तेन वक्ष्यमाणेन हेतुना, वशीकरणरूपेणेति भावः, दानम् अभीष्टवस्तुनोऽर्पणं, विवेकविवर्जितस्य सदसद्विवेकविहीनस्य, पशोरपि पशुजातेरपि, पुत्रादपि परमस्नेहनिलयात् सुतादपि, प्रियतरम् अतिशयेन प्रियं, मन्ये सम्भावयामि, खलु निश्चये, येन हेतुना ससुता सवत्सा अपि, महिषी महिषस्य स्त्री, खले तिलकल्के, दत्ते भक्षणार्थमर्पिते सति, खलु नु निश्चितं, नु भोः, निखिलं सकलं, स्ववत्सार्थं किञ्चिदरक्षित्वैवेत्यर्थः, दुग्धं क्षीरं, नित्यं प्रत्यहं, ददाति प्रयच्छति, इति पश्य दृष्टान्तमवलोकय। अविवेकिनः पशवोऽपि सामान्येन दानेन एव वशीभूताः, का कथा ज्ञानवतां मानवानाम् ? इति भावः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २१२ ॥

(द) रसायनं—जराव्याधिनाशनौषधविशेषचूर्णम्। रत्नः,—स्वर्णतरधातुना सुवर्णकारणरत्नकरं विशेषः।

"कठिनतरदामवेष्टनरेखासन्देहदायिनो यस्य।
विलसन्ति बलिविभागाः स पातु दामोदरो विष्णुः" ॥ २१३॥

इत्याशिषमुक्त्वा राजानमकथयत्,—"भो यजमान! अहम् अत्यन्त-दारिद्र्य-पीडितः, बहुकुटुम्बी ब्राह्मणः। अद्य सकुटुम्बस्य मम किमपि भोजनपर्य्याप्त(ध) धनं देहि, महत्या क्षुधा पीडिता(न) वयम्"। तदाकर्ण्य राज्ञा भणितं,—"भो ब्राह्मण! इदानीं मम हस्ते किमपि धनं नास्ति, परं रसञ्च रसायनञ्चेति वस्तुद्वयमस्ति, अस्य रसस्य सम्पर्केण (प) सप्त धातवः सुवर्णानि भवन्ति, तथा इदं रसायनं यस्तु सेवते, स जरामरणरहितो भवति त्वमेतयोरुभयोर्मध्ये एकं गृहाण"। तदा पित्रा उक्तं,—"यस्य रसायनस्य सेवनेन जरामरणरहितो भविष्यामि, तद्दीयताम्"।

अनशनक्लिष्टो ब्राह्मणः नन्दनन्दन नवनीतहरणकृतबन्धन बुभुक्षाजनितयातनाञ्च सधारयन् कदाचित् स्वयमनुभततादृशदुःखात्मत्वात् स्वाभीष्ट लब्धुकाम आशी श्लोक माह, कठिनेति।—कठिनतरेण सुदृढेन दाम्ना रज्ज्वा, वेष्टनात् बन्धनात्, जाता या

एवमात्मनोऽनभिप्रेत पितुः प्रार्थनमाकर्ण्य पुत्रेणोक्त,—"किं क्रियते रसायनेन? तेन जरामरणरहितेनाऽपि पुनर्दारिद्र्यमेवानुभवितव्यम् (फ)। यस्य रसस्य सम्पर्के सति रजतादि सुवर्णं भवति, स एव ग्राह्यः" इत्युभयोर्विवादो जात.। ततः राजा उभयोर्विवादं श्रुत्वा रस रसायनञ्चेत्युभयमेव ताभ्या ददौ। ततो ब्राह्मणः सपुत्रो हृष्टः राजान वर्णयन् निजनिलयं गतः। राजाऽपि निजभवनमगमत्"।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका पुनरब्रवीत्,—"भो राजन्! त्वयि एव धैर्य्यम् औदार्य्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने उपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा-भोजमादि बलिसन्दर्शन नाम एकोनविंशोपाख्यानम्] ॥ १९ ॥

अथ योगिसन्दर्शनं नाम विंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टुम् उपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—"भो राजन्। यदि त्वयि विक्रमस्येव औदार्य्यादयः गुणाः सन्ति, तदा सिंहासने समुपविश"। राजा अवदत्,—"भो. पुत्तलिके। कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यादीन् गुणान्"।

(फ) अनुभवितव्य—भोक्तव्यानवश्य।

पुत्तलिका अवदत्,—"श्रूयतां राजन्। विक्रमो राजा षण्मासान् राज्यं करोति, षण्मासान् देशान्तरेषु भ्रमति। एकदा देशान्तरगतो नानादेशान् परिभ्रमन्, पद्मालयं नाम नगरमगमत्। तत्र सुमनोहरे वहिरुद्याने अतिविमलोदकं कञ्चित् सरोवरं दृष्ट्वा, तत्रोदकपानं कृत्वा उपविष्टः। ततोऽन्यतः अन्येऽपि केचन वैदेशिकाः समागत्य, जलपानं विधाय तत्र उपविष्टाः, परस्परं गोष्ठीरकुर्वन्,—"अहो! अस्माभिरनेके देशाः दृष्टाः, बहूनि तीर्थस्थानानि पर्य्यटितानि, अतिदुर्गमा कैरप्यनधिगम्याः (ब) पर्वताश्च आरूढाः, परमेकत्रापि महापुरुषदर्शनं नाभूत्"इति। तत्र एकेन भणितं,—"कथं महापुरुषदर्शनं भविष्यति? यत्र महासिद्धोऽस्ति तत्र गन्तुं न शक्यते, यतः तत्रत्यो मार्गोऽतिदुर्गमः, मध्ये च अनेके विघ्नाः सम्भवन्ति, देहस्य नाशः सम्भाव्यते। येनोद्यमेन प्रथममात्मविनाशशङ्का सञ्जायते, तस्य फलं को वा अनुभवितुमिच्छति? यतः बुद्धिमता सर्वथा आत्मैव प्रयत्नं रक्षणीयः। उक्तञ्च,—

> पुनर्दाराः पुनर्वित्तं पुनः क्षेत्रं तथैव च।
> पुनः शुभाशुभं कर्म्म शरीरं न पुनः पुनः॥ २१४॥

(ब) अनधिगम्याः —अधिगन्तुमशक्याः, आरोहणानर्हाः इत्यर्थः।

तस्मात् विवेकिना (भ) पुरुषेण आत्माऽहितकराणि (म) कार्य्याणि न कर्त्तव्यानि। तथा चोक्तम्,—

व्यसनानि दुरन्तानि सम्यग्व्ययफलानि च।
अशक्यानि च कार्य्याणि नारभेत विचक्षणः॥ २१५॥

तथा च,—

पर्वतं विषमं घोरं बहुव्यालसमाकुलम्।
नाऽऽरोहेन्मानवः प्राज्ञः संशये हि कदाचन"॥ २१६॥

अथ राजा तेषामेव वचनं समाकर्ण्य भणति,—"अहो वैदेशिक। किमेवमुच्यते॥ यदा पुरुषेण पौरुषं साहसञ्च क्रियते, तदा तस्य किमपि कार्य्यं दुष्करं न भवति। उक्तञ्च,—

दुष्प्राप्याणि च वस्तूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि च।
पुरुषैः समयाऽऽरूढैरलसैर्न कदाचन॥ २१७॥

(भ) विवेकिना—सदसद्विचारवता।

(म) अहितकराणि—अनिष्टजनकानि।

'बुद्धिमद्भिरात्माऽहितकराणि कार्य्याणि नानुष्ठेयानि' इति यदुक्तं, तदेव विशदयति, व्यसनानीति।—विचक्षणः विवेचको जनः, दुरन्तानि दुः दुष्टः अन्तः परिणामः येषां तानि मन्दफलानीत्यर्थः, सम्यक् अतिरिक्तः, व्ययः धननाशः फलं येषां तानि अचलव्ययसाध्यानि चेत्यर्थः, व्यसनानि पाशकक्रीडागीतवाद्यादीनि, तथा अशक्यानि असाध्यानि, कार्य्याणि च, नारभेत न कुर्य्यात्॥ २१५॥

विचक्षणेन प्राणनाशसन्दिग्धे कर्म्मणि न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थे श्लोकमाह, पर्वतमिति।—प्राज्ञः विवेचकः, मानवः जनः, संशये प्राणनाशस्य सन्देहे, हि निश्चये, सति, विषमम् उच्चावचं, घोरं भयावहं, बहुभिः अनेकैः, व्यालैः हिंस्रजन्तुभिः, समाकुलं व्याप्तं, पर्वतं गिरिं, कदाचन कदाऽपि, नारोहेत तत्र न गच्छेदित्यर्थः॥ २१६॥

पौरुषेणैव दुष्करकर्म्मनिर्वाहः नाऽन्यथेति प्रदर्शयितुं महाजनोक्तिमाह, दुष्प्राप्याणीति।—पुरुषैः पौरुषसमन्वितैः, पुरुषपदवाच्यैरित्यर्थः, कार्य्यसिद्धावपि दृढप्रयत्नयुक्तैः अनलसैः इति भावः, दुष्प्राप्याणि अन्यैः दुर्लभान्यपि, वस्तूनि द्रव्याणि, तथा वाञ्छितानि मनोऽभिलषितद्रव्याणि च, लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, 'कार्य्यं साधयाम्येव' इति निश्चित्य पौरुषमाचरति, उद्योगिनस्तस्य सिद्धिः निश्चिता एव इत्यर्थः। समयाऽऽरूढै

तथा च,—

पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति।
दैवमचिन्त्यं बलवत् बलवान् ननु साहसी यस्य ॥ २१८ ॥
क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते।
मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ २१९ ॥
तस्य कथं न चला स्यात् पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ?।
मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ २२० ॥

समयप्राप्ते, 'सिद्धिर्भवति वा न वा' इत्येवंरूपमचलचित्ते, अत एव अलसे आलस्यपरे जने, न कदाचन न कदापि, लभ्यन्ते इति शेषः। यद्वा,—समयाऽऽगते जीवनसंशये प्राप्ते साहसिकोऽप्यथ, पुरुषे जने, दुष्प्राप्याणि दुर्लभान्यपि, वस्तूनि द्रव्याणि, तथा वाञ्छितानि अभिलषितवस्तूनि च, लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, अलसे आलस्यपरे जने, कदाचन कदाऽपि, न लभ्यन्ते। साहसोत्साहाभ्यामेव सकलकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ २१७॥

पौरुषस्य कार्यसाधकत्वं कदाचिदित्यादिभिः चतुर्भिः श्लोकैः प्रकारान्तरेणाह,—नभसः आकाशात्, कदाचित् न सर्वदेत्यर्थः, जलं पतति आगच्छति, खाते पृथिव्यादौ, पातालतः पातालात्, पुरुषकारेण खनितात् भूगर्भात् अपि भूगर्भात् पुनः, सर्वदैवेति शेषः, जलम् एति उत्तिष्ठति, दैवम् अदृष्टम्, अचिन्त्यम् अभावनीयं, बलवत् अनादिदृष्टशक्तिसम्पन्नं भवति, ननु भोः, यस्य यो हि, साहसी पौरुषपरायणः,

दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण पौरुषं न कृतम्।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि" ॥ २२१ ॥

एतद्राजवचनं श्रुत्वा, तैः उक्तं,—"महासत्त्व! किं कार्य्यं, तत् कथय"। राज्ञोक्तम्—"अस्मात् स्थानात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तं यदि गम्यते, तर्हि तत्र महाऽरण्यमध्ये विषमः (य) कश्चित् पर्वतोऽस्ति, तदुपरि त्रिकालनाथो नाम योगीश्वरो (र) विद्यते। यदि तस्य दर्शनं क्रियते, तर्हि स सर्वं वाञ्छितमर्थं दास्यति; अहं तत्र गच्छामि"। तैरुक्तं,—"वयमप्यागमिष्यामः"। राज्ञोक्तं,—"सुखेन आगच्छत"।

ततस्ते राज्ञा सह निर्गताः, महाऽरण्ये मार्गमतिविषमं दृष्ट्वा राजानं प्रोचुः,—"भो महासत्त्व! कियद्दूरे पर्वतोऽस्ति?" राज्ञोक्तम्,—"इतः (ल) अष्टयोजनदूरे विद्यते"। तैरुक्तं,—"यद्यपि महद्दूरमेतत्, मार्गोऽप्यतिविषमः, तथाऽपि वयं गमिष्यामः" इति ब्रुवन्तः षड्योजनानि अतिक्रम्य पुरतो यावत् गच्छन्ति, तावन्महाकालवदनः विषाग्निमुद्वमन् (व) अति-

---

निरनाथं नरनिरमूर्त तस्य त्रिशीरपि लक्ष्मीरस्थिरा, कथं चला चपलेयाऽन्यथासत्ववती न स्यात्? पुरुषकारविहीनस्य लक्ष्मीर्न तिष्ठतीति भावः ॥ २२० ॥

दुरधिगम इति।—पुरुषेण जनेन, यावत् यत्पर्य्यन्तं, पौरुषं पुरुषकारः, न कृतं नाऽवलम्बितं, तावत् परभागः परमभाग्यम्, उत्कर्षः इत्यर्थः, दुरधिगमः दुष्प्रापः, लभ्यते इति शेषः, पराक्रमं विना महत्त्वं न जायते इति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह,—भास्वान् सूर्य्यः, तुलां तुलाराशिम्, अधिरूढः आक्रान्तः सन्, जलदपटलानि मेघजालानि, जयति, तुलाराशौ रविर्मेघैर्नाच्छाद्यते इति भावः। तेजस्वी सूर्य्योऽपि पराक्रमं विना वैरिनिपातनं कर्त्तुमक्षमः, का कथाऽन्येषाम्? इति तात्पर्य्यम् ॥ २२१ ॥

(य) विषमः,—दुर्गमः।

(र) योगीश्वरः,—तापसश्रेष्ठः।

(ल) इतः,—अस्मात् स्थानात्।

भयङ्करः कश्चित् सर्पो मार्गमावृत्य (श) तिष्ठति, इति दृष्ट्वा ते सभयाः पलायाञ्चक्रिरे।

राजा तथाऽपि मार्गे गन्तुं प्रवृत्तः। अथ सर्पः समागत्य राजानं वेष्टयित्वा समदशत्। ततः स विषवत् (ष) दष्टस्थानं वस्त्रखण्डेन बद्धा, विषज्वालासमन्वितोऽपि ससर्पः दुर्गमं पर्वतमारुह्य त्रिकालनाथ योगिनं दृष्ट्वा नमश्चकार। योगिसन्दर्शनमात्रेण स सर्पस्तं त्यक्त्वा गतः, राजाऽपि सत्वरं निर्विषो बभूव। ततो योगिनोक्तं,—"भो महासत्त्व! महाप्रमादभूयिष्ठम् (स) एवममानुष (ह) स्थानम् अतिकष्टेन किमर्थमागतोऽसि?" राज्ञोक्तं,—"भोः स्वामिन्! अहं तव सन्दर्शनार्थम् आगतोऽस्मि"। योगिनोक्तं,—"महत् कष्टम् अनुभूत खलु त्वया"। राज्ञोक्तं,—"किमपि कष्टं नास्ति, भवत्सन्दर्शनमात्रेण सकलमपि पातकं गतम्। ईदृक् क्लेशं स्वीकृत्य अद्याऽहं धन्योऽस्मि, यतो महान्तो हि अतीव दुर्लभदर्शनाः, सकृदपि ते सङ्गति आत्मोन्नतिजननी, महताऽपि विकारहेतुना (क) ते खलु नान्यथाप्रकृतयः (ख)। तथा चोक्तम्,—

वदनं मुखं यस्य सः, आतमापयनुखं इत्यर्थः। विषात।—विषन् अग्निरिव तम् उपमन्, दृष्या निश्वासेन वा ओदरन्, ... मार्वपान्तु पाडश्यास्या, तद्वथा भाव प्रकाश,— दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च। शुक्र लालानुखन्दर्श सदश आवर्णादितम्। गुदास्थापत्तशूकानि दशषट् च नाद्यया॥ तत्र दृष्टिनिश्वासविषा

घृष्टं घृष्ट पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं
छिन्न छिन्न पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम्।
दग्ध दग्ध पुनरपि पुनः काञ्चन कान्तवर्णं
प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम्"॥२२२॥

ततः प्रसन्नेन योगिना कठिनी, (ग) योगदण्डः, कन्था च दत्ता। उक्तञ्च,—"भो राजन्! अनया कठिन्या भूमौ यावत्यः रेखा लिख्यन्ते, तावन्ति योजनानि एकस्मिन् दिने गन्तुं शक्यन्ते; एष योगदण्डः दक्षिणहस्तेन स्पृश्यते यदि, तर्हि मृतसैन्यं सञ्जीव्य(घ) उत्तिष्ठति, वामहस्तेन स्पृश्यते यदि, तदा सर्वस्यापि विपक्षस्य सैन्यनाशो भवति, इयं कन्थाऽपि यच्छकाशे वर्त्तते तस्मै ईप्सितवस्तूनि (ङ) प्रयच्छति"।

राज्ञाऽपि तत्त्रयं गृहीत्वा योगिनं नमस्कृत्य, अनुज्ञां लब्ध्वा यावद् गम्यते, तावद्राजमार्गे कश्चिद्राजकुमारः सम्मुखे अग्निं संस्थाप्य काष्ठानि सञ्चिनोति इति अदृश्यत। ततः राजा तम-

---

विद्यमानेऽपि महति विकृतिनिदाने साधूनां स्वभावो न विपर्य्येतीति प्रदर्शयितुं महाजनोक्तिमुपन्यस्यति, घृष्टमिति।—चन्दनं चन्दनकाष्ठं, पुनः पुनरपि प्रसकृदपि, घृष्टं घृष्टम् अतिनिष्पिष्टम्, [आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः] चारुगन्धं मनोज्ञगन्धम्, इक्षुकाण्डम् इक्षुदण्डः, पुनः पुनरपि असकृदपि, छिन्नं छिन्नम् अतिखण्डितमपि, स्वादु मधुरम्, काञ्चनं स्वर्णं, पुनः पुनः मुहुर्मुहुः, दग्धं वह्निसात्कृतमपि, कान्तवर्णं कान्तः मनोज्ञः वर्णः सौन्दर्य्यं यस्य तथाभूतं (सर्वत्र भवति इति शेषः इत्यनुसरणीयं), एवं श्रेष्ठतमाः प्रकृष्टपीडिता अपि स्वरूपं न त्यजन्तीति भावः। तदेव समर्थयते, प्राणेति।—उत्तमानां श्रेष्ठानां, महत्तमानामिति यावत्, प्राणान्तेऽपि जीवनविनाशेऽपि, प्रकृतेः स्वभावस्य, विकृतिः अन्यथाभावः, न जायते न भवति। 'सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता" इति भावः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥२२२॥

(ग) कठिनी—खटिका।

(घ) सञ्जीव्य—जीवित्वा।

(ङ) ईप्सितवस्तूनि—अभिलषितद्रव्याणि।

पृच्छत्,—"भो सौम्य ।(च) किमिव क्रियते ?" तेनोक्तम्,—"अहं कश्चिद्राजकुमारः, मम राज्य दायादैरपहृतं, (छ) दरिद्रोऽहं जीवन धारयितुमक्षमः (ज) सन् अग्नौ प्रवेश कर्त्तुं काष्ठानि सञ्चिनोमि" (झ)। ततो राजा तस्मै अभय दत्त्वा ता कठिनीं योगदण्ड कन्याञ्च ददौ, तेषां गुणानपि अकथयत्। तदनन्तरम् अतिसन्तुष्टो राजकुमारो राजान प्रणम्य स्वदेशमगमत्; विक्रमोऽपि उज्जयिनीमगात्"।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—"भो राजन्। त्वयि यदि एवम् औदार्य्यादयो गुणा विद्यन्ते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीं स्थितः।

[इति विक्रमार्कचरित सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवाद योगिसन्दर्शन नाम विंशोपाख्यानम्] ॥ २० ॥

अथ अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टुमुपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिका त निवार्य्य भणति,—"तेनात्र सिंहासने उपवेष्टव्य, यस्य विक्रमस्येव औदार्य्य विद्यते"। राजा अवदत्,—

"कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यवृत्तान्तम्"। सा अब्रवीत्,— "श्रूयतां राजन्। विक्रमे राज्यं शासति बुद्धिसिन्धुनामा कश्चित् मन्त्री आसीत्। तस्य च अनर्गलो नाम पुत्रः बभूव। स घृतौदनं (ञ) भुक्त्वा कुमारवृत्त्या (ट) तिष्ठति, किमपि विद्याऽभ्यसनं न करोति। एकदा पित्रा भणितं,—"भो अनर्गल। त्वं ममौरसाज्जातोऽपि अतीव दुर्विदग्धः, (ठ) विद्याऽभ्यसनं न करोषि, हृदयशून्यो मूर्खः सन् तिष्ठसि !! यस्तु हृदयशून्यः, स मूर्ख एव। उक्तञ्च,—

अपुत्रस्य गृहं शून्यं शून्यदेशो ह्यबान्धवः।
मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता॥ २२३॥

मम त्वया कोऽप्यर्थो नास्ति। तथाहि,—

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः।
किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा?॥ २२४॥

(ञ) घृतौदनं—घृतमिश्रितम् ओदनम् अन्नम्।

(ट) कुमारेति।—कुमारस्य शिशोः, वृत्त्या व्यवहारेण, शिशुवत् क्रीडामात्राऽऽचरणेन इत्यर्थः।

(ठ) दुर्विदग्धः,—अनिपुणः, मूर्खः इति यावत्।

मूर्खस्य हृदयशून्यत्वे प्रमाणभूतां शिष्टोक्तिमाह, अपुत्रस्येति।—अपुत्रस्य पुत्रहीनस्य जनस्य, गृहं शून्यं निर्जनवनवत् प्रतिभाति इत्यर्थः, अबान्धवः बान्धवहीनो जनः, शून्यदेशः शून्यः अभावपूर्णः देशो यस्य तादृशः, बान्धवहीनस्य समग्रदेश एव शून्यवत् भवतीत्यर्थः, मूर्खस्य विद्याहीनस्य, हृदयं चित्तं, शून्यं रिक्तमिव भवतीति भावः, दरिद्रता दारिद्र्यं, निर्धनता इति यावत्, सर्वशून्या सर्वं शून्यं यस्याः सा, सर्वनाशकर्त्री एव। दरिद्रस्य सर्वमेव शून्यवत् प्रतिभातीत्यर्थः। इतः २२७ संख्याकपर्यन्तं पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २२३॥

मूर्खपुत्रेण न किमपि प्रयोजनं सम्पद्यते इति वक्तुं श्लोकमाह, क इति।—यः पुत्रः, न विद्वान् न पण्डितः, न धार्मिकः धर्मनिरतश्च न भवति, तेन पुत्रेण, [पुत्रेण [illegible] करणे तृतीया] जातेन उत्पन्नेन सता, कोऽर्थः कि

अन्यच्च,—

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम् ।
यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जड़ो दहेत् ॥ २२५ ॥

किञ्च,—

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा" ॥ २२६ ॥

एतत् पितृवचनं श्रुत्वा पश्चात्तापयुक्तः(ड) अनर्गलः वैराग्यम् अवलम्ब्य देशान्तरं जगाम । तत्र एकस्मिन् नगरे, कस्यचित् उपाध्यायस्य सकाशात् सकलं नीतिशास्त्रं पठित्वा निजनगरं प्रति गन्तुं प्राक्रमत । मार्गे च अरण्यमध्ये देवालयमेकमपश्यत् । तद्देवालयसमीपे पद्मिनीषण्डमण्डितं चक्रवाकयुगयुतम् (ढ)

प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः, या धेनुः न सूते सन्तानप्रसवं न करोति, न दुग्धदा न च पयस्विनी, तया धेन्वा गवा, किं क्रियते किं साध्यते ? न किमपि इत्यर्थः ॥२२४॥

मूर्खपुत्रापेक्षया अपुत्रकत्वस्यापि श्रेष्ठत्वं प्रदर्शयति, अजातेत्यादिना ।—अजातमृतमूर्खेभ्य अनुत्पन्नमृतापण्डितेभ्य इत्यर्थः, [अत्र 'पञ्चमी विभक्ते" (२।३।४२ पा०) इति पञ्चमी] मृताजातौ मृतानुत्पन्नौ सुतौ पुत्रौ, वरं मनाक्प्रियौ, यतः यस्मात्, तौ मृताजातपुत्रौ, स्वल्पदुःखाय अल्पाल्पदुःखजनकावित्यर्थः भवतः, जडः मूर्खपुत्रस्तु,

अतिविमलोदकं सरः आसीत्। तस्य च सरोवरस्य एकदेशे अतिसन्तप्तमुदकम् (ग) अस्ति। एतत् सर्व्वं दृष्ट्वा अनर्गले तत्रोपविष्टे सूर्य्योऽस्तं गतः।

तदनन्तरं मध्यरात्रसमये तस्मात् सन्तप्तोदकमध्यात् अष्टौ दिव्याः स्त्रियः निर्गताः देवालयं गत्वा, देवस्याभिषेकादि-षोडशोपचारं कृत्वा च नृत्यगीतादिकलया देवं तोषयामासुः। ततो देवः प्रसन्नः समर्च्चयित्रीभ्यः ताभ्यः प्रसादमदात्। एतत् सर्व्वमनर्गलोऽपि अपश्यत्।

अथ प्रभाते निर्गमनसमये ताभिरनर्गलो दृष्टः। ततश्च तासां मध्ये एकया दिव्याङ्गनया भणितं,—"भोः सौम्य! एहि (त) अस्माकं नगरं प्रति"। इत्युक्त्वा सा सहचरीभिः सह सन्तप्तोदक-मध्ये प्रविष्टा। सोऽपि तया सह गन्तुम् इयेष, (थ) परं तत्र तस्यां प्रविष्टायाम् अनर्गलो भयान्न प्रवेष्टुं शशाक।

अथ स्वनगरमागत्य पित्रादिसर्व्वबन्धुजनान् अपश्यत्। तेन तेषां महानुत्सवो जातः। अथ स द्वितीयदिवसे राजसन्दर्शनार्थं राजसभां गत्वा, राजानमभिवाद्य (द) उपविष्टः। राज्ञा कुशलं पृष्टोक्तः,—"भो अनर्गल! एतावन्ति दिनानि (ध) कुत्र स्थितोऽसि?" तेनोक्तं,—"विद्याऽभ्यासं कर्त्तुं देशान्तरं गतो-

यदुक्तम् अमरे,—"अजादिकद्वन्द्वे पण्डमस्त्रियाम्" इति। चक्रेति।—चक्रवाकाना [illegible], युगं युगलं, चक्रवाकमिथुनमित्यर्थः, तं युतम् अधिष्ठितमित्यर्थः।

(ग) सन्तप्तोदकम—अत्युष्णजलम्।

(त) एहि—आगच्छ [आङ्‌ - इण् - लोट् हि]।

(थ) इयेष—अभिलषितवान [इष्—लिट्]।

(द) अभिवाद्य—अभिनुत्य। "आयुष्मान् भव सौम्य।" इत्युक्त्वा राजानं [illegible]।

(ध) दिनानि इति।—[अत्र च [illegible]संयोगे द्वितीया]।

ऽस्मि"। राज्ञोक्तं,—"तव देशान्तरे किं किमपूर्व्वं दृष्टम्?" अनर्गनेन च राज्ञे सन्तप्तोदकवृत्तान्तः कथितः।

तत् श्रुत्वा राजा तेन सह तत् स्थानं यदा गतः, तदा दिवाकरोऽप्यस्तं गतः। मध्यरात्रसमये पुनः ताः दिव्यस्त्रियः समागत्य, पूर्व्ववत् षोडशोपचारान् विधाय नृत्यादिना देवम् उपस्थाय(न) प्रभाते यदा अगच्छन्, तदा तासां मध्ये काचिदेका राजानं दृष्ट्वा अवदत्,—"भोः सौम्य! एहि अस्माकं नगरं प्रति"।

तत् श्रुत्वा राजा तया सह निर्गतः। ततः सर्व्वाः स्त्रियः तप्तोदकमध्ये प्रविष्टाः पाताले (प) निजनगरे गताः। राजाऽपि तप्तोदकमध्ये निमग्नस्ताभिः सह गतः। ततः सर्व्वाः स्त्रियः तस्य नागराजनाद्युपचारं (फ) कृत्वा प्रोचुः,—"भो महासत्त्व! तव सदृशः शौर्य्यादिगुणसम्पन्नः कश्चिदपि नास्ति, अतः त्वमेव अस्य राज्यस्याधिपतिर्भव। वयं सर्व्वाः स्त्रियस्तव सेवां करिष्यामः"। राज्ञोक्तं,—"देव्यः! मम अनेन राज्येन प्रयोजनं नास्ति। अहं केवलमेतत् कौतूहलं द्रष्टुं समागतोऽस्मि। ममापि राज्यमस्ति"। ताभिरुक्तं,—"भो महापुरुष! वयं प्रसन्नाः स्म, वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"भवत्यः काः?" ताभिरुक्तं,—"वयमष्टौ महासिद्धयः"। राज्ञोक्तं,—"तर्हि मह्यम् अष्ट महासिद्धयो (ब) दातव्याः"। तत् श्रुत्वा ताः स्त्रियः राज्ञे अष्टौ रत्नानि ददुः। तान्येव अणिमाद्यष्टगुणयुक्तानि।

(न) उपस्थाय—उप [illegible] पूजयित्वा [illegible]।

(प) पाताल— [illegible]

[illegible]

[illegible]

(फ) [illegible]

(ब) [illegible]

ततो राजा तानि रत्नानि गृहीत्वा यावदागच्छति, तावन्मार्गे कश्चित् वृद्धो ब्राह्मणः समागत्य,—

"उषितो नाभिकमले हरेर्यश्चतुराननः।
स पातु सततं युष्मान् वेदानामादिपाठकः॥" ॥ २२७ ॥

इत्याशिषं प्रयुक्तवान्। ततो राज्ञा पृष्टः,—"भो ब्राह्मण! कुतः समागम्यते?" तेन ब्राह्मणेनोक्तम्,—"अहं चम्पापुरनिवासी ब्राह्मणः, बहुकुटुम्बी, परम् अत्यन्तदरिद्रः। भार्य्यया निर्भर्त्सितो देशान्तरमागतः। भो राजन्! लोकोक्तौ, नीतौ च एषा प्रसिद्धिः, यत् निर्द्धनं नरं भार्य्यादयः अपि परित्यजन्तीति। उक्तञ्च,—

स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या साधु सुवंशजाऽपि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्धनम् ॥२२८॥

आशीः श्लोकमाह, उषित इति।—यः चतुराननः चतुर्मुखः ब्रह्मा, हरेः विष्णोः, नाभिकमले नाभिपद्मे, उषितः निवसति, [वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः] वेदानां श्रुतीनाम्, आदिपाठकः प्रथमवक्ता, स ब्रह्मा, सततं सदा, युष्मान् भवतः, पातु रक्षतु ॥ २२७ ॥

स्वजनादिभिरपि निर्धनः परिभूयते, इति यदुक्तं तत्र श्लोकोक्तिं प्रदर्शयति, स्वामीति।—येषां हि नृणां धनं न स्यात् तान्—सुसेवितोऽपि सम्यग् आराधितोऽपि, स्वामी प्रभुः, द्वेष्टि नाद्रियते इत्यर्थः, धनवति भृत्ये धर्मगौरवं सम्माननं च दृश्यते, अन्यथा स्वयं त्यक्ष्यतीति भिया धनवत्तमः आद्रियते, निर्धनस्तु सततप्रार्थनापूरणात् विरक्तत्वात् नाद्रियते इति भावः, तथा अपि बान्धवाः सहसा प्रोज्झन्ति त्यजन्ति, नाद्रियन्ते इति भावः, गुणाः दयादाक्षिण्यादयः, न राजन्ते न भान्ति, [illegible] तनुजाः पुत्राश्च, त्यजन्ति ताडयन्ति अपि, आपदः स्फारीभवन्ति विस्तारं गच्छन्ति, [स्फारीभवन्ति स्फुरन्तीति "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि" (६।१।४७ पा०) इति एच आत्वम्] वर्धन्ते इति भावः, सुवंशजा सत्कुलोत्पन्ना, अपि साध्वी भार्य्या तथा नो भजते न सेवते, ताडयतीति भावः, न्यायेन नीतिमार्गेण, आरोपिताः नर्त्तिताः, विक्रमाः पुरुषकाराः, ये तादृशा न भाग्यवन्ति इति यावत्, मित्राण्यपि

गुरुः सुरूपः सुभगस्तु वाग्मी
शास्त्रेषु चास्त्रेषु विदांवरस्तु ।
अर्थं विना नैव कलाकलापं
प्राप्नोति मर्त्यो हि मनुष्यलोके ॥ २२९ ॥

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २३० ॥

त्र चकारात् 'नो' इति पदमनुवर्त्तनीयं, तेन न यान्ति अपसरन्ति, तेभ्य इति
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२८ ॥

नस्य रूपवर्योविद्यावत्त्वादिकं सर्व्वमेव निरर्थकमिति वक्तुमाह, गुरुरिति ।—
के जगति, मर्त्त्यः मानवः, अर्थं विना धनादृते, कलानां चतुःषष्टिविद्यानां,
समूहं, नैव प्राप्नोति हि, न लभते एव, [यस्यार्थोऽस्तीति वाक्यमत्राध्याहार्य्यं]
रुः मान्यः, सुरूपः रूपवान्, सुभगः पत्नीप्रियः, वाग्मी वाक्पटुः, शास्त्रेषु
अस्त्रेषु धनुर्वेदादिषु च, विदां ज्ञानिनां, वरः श्रेष्ठस्तु भवतीति शेषः ।
पि धनवन्तं सर्वे आद्रियन्ते इति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥ २२९ ॥

द्यापि दरिद्रः विकलेन्द्रिय एव इति वक्तुमाह, तानीति ।—अर्थहीनस्य
त सर्व्वत्र अध्याहृत्यान्वयः कार्य्यः । आढ्यावस्थायां यानीन्द्रियाणि यादृशानि
दरिद्रावस्थायामप्यासन् । तानि पूर्व्ववर्त्तीन्येव, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि,
ानि अविकलानि, अपरिवर्त्तितानि इत्यर्थः, सन्तीति शेषः, तदेव नाम नाम
परिवर्त्तितमित्यर्थः, सा तादृशी, अप्रतिहता अव्याहता, बुद्धिः ज्ञानं, बुद्धिरपि
ित्यर्थः, वचनं वाक्यं, तदेव वाक्यमपि तदेवास्तीत्यर्थः, तथाऽपि स एव
धनवदवस्थायामिन्द्रियादियुत एव मानवः, अर्थोष्मणा धनगर्व्वेण, विरहितः हीनः
, क्षणेन मुहूर्त्तादेव, अन्य एव अपराध एव, भवतीति एतत् विचित्रम्
विस्मयकरमिति यावत् । धनहीनस्य सर्व्वेऽपि गुणा निरर्थका इति भावः ।

अपि च,—

> उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः।
>
> बालवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचाविव" ॥ २३१ ॥

राजा तस्य द्रव्य वचनं श्रुत्वा अतिसन्तुष्टः अष्टौ रत्नानि ददौ। स च राजानं स्तुत्वा निजनगरं जगाम। राजाऽप्युज्जयिनीं प्रति समागतः"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—"भो राजन्! तवेदृशं धैर्य्यशौर्य्यादिकम् अस्ति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। तत् श्रुत्वा राजा तूष्णीं स्थितः।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्] ॥ २१ ॥

अथ कामाक्षीप्रसादलाभो नाम द्वाविंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा सिंहासने यदा समुपवेष्टुं याति, तावदन्यया पुत्तलिकया तं निवार्य्य उक्तं,—"भो राजन्! अस्मिन्

दरिद्राणां हि मनसि जायमाना नाना अभिलाषा एव नश्यन्ति, इति प्रतिपादयितुमाह, उत्थायेति।—दरिद्राणां हीनधनानां, मन एव रथः वाहनं येषां ते मनोरथाः अभिलाषाः, हृदि हृदये, उत्थाय [illegible], लीयन्ते [illegible], इति शेषः, तेषाम् अपूर्यमाणत्वात् इति भावः, [[illegible]]। तत्र उपमा यथा,—बालवैधव्येन बाल्यकाले पतिवियोगेन, दग्धानाम् [illegible], कुलस्त्रीणां [illegible], कुचौ इव [illegible], [[illegible]]॥ [illegible] ॥ २३१ ॥

इति एकविंशोपाख्यानम्।

सिंहासने तेनोपवेष्टव्यं, यस्य विक्रमस्येव औदार्य्यादयो गुणाः सन्ति"। राज्ञोक्त,—"भोः पुत्तलिके। मम त्वयोक्त सर्व्वमौदार्य्यादिक विद्यते, किं न्यूनमस्ति? मयाऽपि किं सर्वेषाम् अर्थिना कालोचितं न दत्तम्? तच्छ्रुत्वा पुत्तलिकाऽवदत्,—"भोः राजन्! पुनः स्वमुखेनैव आत्मानं कीर्त्तयसि? किं न श्रुतं भवता,—

न सुख न च सौभाग्यं स्वयं स्वगुणवर्णने।
यथैव च पुरन्ध्रीणां स्वहस्तकुचमर्द्दनम्" ॥ २३२ ॥

इति पुत्तलिकयोक्तं श्रुत्वा सलज्जो भोजराजः अवदत्,—सत्यमुक्त त्वया, इदानीं कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यवृत्तान्तम्"।

सा अब्रवीत्,—"भो राजन्। शृणु,—विक्रमादित्यो राजा राज्यं प्रतिपालयन् एकदा पृथिवीपर्य्यटनार्थं निर्गत्य, नानातीर्थयात्राः (भ) देवालय पुरपर्वतादिकञ्च दृष्ट्वा, कदाचिन्महारत्नप्राकारपरिवृतम् (म) अभ्रलिहप्रासादोपशोभितम्, अनेकशिवालय हरिमन्दिरसहितमेक नगरमपश्यत्। तत्र नगरवहिःस्थितं विष्णुगृह गत्वा, तत्र स्थिते सरोवरे स्नात्वा विष्णुं नमस्कृत्य,—

स्वमुखेन आत्मप्रशंसा हि सर्व्वथैव विडम्बना, इति प्रकटयितुमाह, न सुखमित्यु।—पुरन्ध्रीणा कुलयुवतीनामिव, स्वहस्तेन निजकरेण, कुचमर्द्दनं यथा स्वकीयकुच [illegible]निव, स्वयम् आत्मना, स्वगुणवर्णने निजगुणप्रख्यापने, सुखम् आह्लाद, न भवति, सौभाग्य भाग्यवत्ता च न प्रकाशते। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २३२ ॥

(भ) तीर्थेति।—तीर्थेषु काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, यात्रा, देवोद्देशेनोत्सव-[illegible]।

(म) महेति।—महच्च तत् रत्नञ्चेति महारत्न, तन्मयेन तद्रचितेन, प्राकारेण

"मया किं ज्ञायते नाथ ! माहात्म्यं परमं तव ? ।
ब्रह्माऽपि त्वां न जानाति परो वाचामगोचरम् ॥ २३३ ॥
नान्यं भजामि न वदामि न चाश्रयामि
नान्यं शृणोमि न पठामि न चिन्तयामि ।
भक्त्या त्वदीयचरणाम्बुजमादरेण
श्रीश्रीनिवास ! पुरुषोत्तम ! देहि दास्यम्" ॥ २३४ ॥

इत्यादिवाक्यैः स्तुत्वा, रङ्गमण्डपे उपविष्टं ब्राह्मणं राजा अवदत्,—"भो ब्राह्मण ! कुतः समागतोऽसि ?" ब्राह्मणोऽवदत्,—"अहं कश्चित् तीर्थयात्रिकः, पृथ्वीपर्यटनं करोमि । भवान् कुतः समागतः ?" राज्ञा भणितम्,—"अहमपि भवादृशः कश्चित् तीर्थयात्रिकः" । ब्राह्मणेन सम्यक् विलोक्य भणितं,—"भोः ! नैव, त्वम् अतीव तेजस्वी दृश्यसे, राजलक्षणानि सर्वाण्येव त्वयि

प्रणामोत्तरं [illegible] भक्तिभावेन [illegible] ब्राह्मणः, मयेत्यादि श्लोकद्वयेन।—हे नाथ ! प्रभो ! मया अज्ञानेन अभक्तेन चेत्यर्थः, तव देवदेवस्येत्यर्थः, परमम् उत्तमं, माहात्म्यं महिमा, किं कथं, केन प्रकारेण इत्यर्थः, ज्ञायते ? न कदाचिदपि ज्ञातुं शक्यते इति भावः, परो ब्रह्मा सृष्टिकर्ता चतुराननोऽपि, वाचामगोचरं वाक्येन वक्तुमशक्यं, त्वां विष्णुं, न जानाति, तव स्वरूपं न बुध्यते इत्यर्थः, [illegible] इति भावः ॥ २३३ ॥

नेति,—हे श्रीश्रीनिवास ! लक्ष्म्या आश्रयभूत ! हे पुरुषोत्तम ! अहम् अन्यं [illegible] न भजामि न सेवे, न वदामि न कथयामि, तव गुणानुवादं विना न किमपि वदामि इत्यर्थः, न चाश्रयामि [illegible] न शृणोमि [illegible], न पठामि न च चिन्तयामि [illegible] इति तात्पर्यम् । भक्त्या [illegible] आदरेण [illegible] त्वदीयचरणाम्बुजं तव पादपद्मं, [illegible] दास्यं देहि, [illegible] ।

दृश्यन्ते। त्वं राजराजसिंहासनयोग्य, (य) पृथिवीपर्य्यटनं किमर्थं करोषि? अथवा शिरसि लिखितं को वा लङ्घयति? तथा हि,—

हरिणाऽपि हरेणापि ब्रह्मणा त्रिदशैरपि।
ललाटलिखिता रेखा न शक्या परिमार्जितुम्" ॥ २३५ ॥

तस्य वचनं राज्ञाऽप्यङ्गीकृत्य भणितं,—"भो ब्राह्मण! किमर्थम् हताश इव दृश्यसे?" तेनोक्तं,—"नैराश्यकारणं किं कथयामि?" राजा अवदत्—"कथ्यतां स्वानुभूतकष्टस्य कारणम्"।

ब्राह्मणः कथयति,—"श्रूयतां भोः। अत्र समीपे नीलो नाम पर्वतोऽस्ति, तत्र कामाक्षी नाम देवताऽस्ति, तस्याः समीपे पातालविवरद्वारं पिनद्धम् (र) वर्त्तते, तत् कामाक्षीमन्त्रजपेन समुद्घाट्यते। तन्मध्ये रसस्य कुण्डम् (ल) एकम् अस्ति, तेन रसेन अष्टौ धातवः सुवर्णानि भवन्ति। मया द्वादशवर्षपर्य्यन्तं कामाक्षीमन्त्रजपः कृतः, परं विवरद्वारं नोद्घाटयितुं शक्यते" इति।

तावदेव तद्वचनं श्रुत्वा राजा तदैव तत्र गत्वा देवीं षोडशोपचारेण सम्पूज्य नत्वा च यावत् स्वकण्ठे खड्गं निक्षिपति,

(य) राजेति।—राज्ञामपि राजा इति राजराजः प्रबलपराक्रमत्वात्, तस्य राजराजस्य सार्वभौमनृपस्य, सिंहासनयोग्य सिंहासनाधिरोहणोचित।

अदृष्टनिमित्तशुभाशुभकर्म इत्यत्र दृष्टान्तश्लोकमाह, हरिणेति।—हरिणा विष्णुना, हरेण शिवेन, ब्रह्मणा विधात्रा, तथा त्रिदशैः अन्यैः देवैरपि, ललाटे भाले, लिखिता रेखा ललाटलिपिरित्यर्थः, परिमार्ज्जितुम् अन्यथा कर्त्तुं, न शक्या। पूर्वकृतकर्म्मफल- [illegible] इति भावः। [illegible] ॥ २३५ ॥

(र) पिनद्धम्—आवद्धम् आच्छादितमित्यर्थः, [पिनद्धमिति अपिपूर्वात् नहेः क्तप्रत्यये सिद्धम्]।

[illegible]

"मया किं ज्ञायते नाथ! माहात्म्यं परमं तव?।
ब्रह्माऽपि त्वां न जानाति परो वाचामगोचरम् ॥ २३३ ॥
नान्यं भजामि न वदामि न चाश्रयामि
नान्यं शृणोमि न पठामि न चिन्तयामि।
भक्त्या त्वदीयचरणाम्बुजमादरेण
श्रीश्रीनिवास! पुरुषोत्तम! देहि दास्यम्" ॥ २३४ ॥

इत्यादिवाक्यैः स्तुत्वा, रङ्गमण्डपे उपविष्टं ब्राह्मणं राजा अवदत्,—"भो ब्राह्मण! कुतः समागतोऽसि?" ब्राह्मणोऽवदत्,—"अहं कश्चित् तीर्थयात्रिकः, पृथ्वीपर्य्यटनं करोमि। भवान् कुतः समागतः?" राज्ञा भणितम्,—"अहमपि भवादृशः कश्चित् तीर्थयात्रिकः"। ब्राह्मणेन सम्यक् विलोक्य भणितं,—"भोः! नैव, त्वम् अतीव तेजस्वी दृश्यसे, राजलक्षणानि सर्वाण्येव त्वयि

प्रणामोत्तरं सम्प्रति भक्तिभावेन सर्व्वशक्तिमतः श्रीविष्णोः स्तवमाह, मयेत्यादि-श्लोकद्वयेन।—हे नाथ! प्रभो! मया अज्ञानेन अभक्तेन चेत्यर्थः, तव ईश्वरस्येत्यर्थः, परमम् उत्तमं, माहात्म्यं महिमा, किं कथं, केन प्रकारेण इत्यर्थः, ज्ञायते? न कथञ्चिदपि ज्ञातुं शक्यते इति भावः, परः ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता चतुराननोऽपि, वाचामगोचरं वाक्येन बोधयितुमशक्यं, त्वां विष्णुं, न जानाति, तव स्वरूपं न बुध्यते इत्यर्थः, दैवेनापि अबुद्धस्य मानवेन बोधः असम्भव एव इति भावः ॥ २३३ ॥

नेति।—हे श्रीश्रीनिवास! लक्ष्म्याः आश्रयभूत! हे पुरुषोत्तम! अहम् अन्यं त्वद्भिन्नं, न भजामि न सेवे, न वदामि न कथयामि, तव गुणानुवादं विना न किमपि वदामि इत्यर्थः, न चाश्रयामि नापि त्वदन्यं शरणं गच्छामि, न अन्यं कमपि विषयमिति शेषः, शृणोमि आकर्णयामि, न पठामि न च चिन्तयामि, त्वदन्यस्य चित्तादिभिः नालोचये, त्वमेव मम सकलेन्द्रियविषयः इति तात्पर्यम्। भक्त्या अनुरागेण, आदरेण आग्रहेण च, त्वदीयचरणाम्बुजं तव पादपद्ममेव, भजामीति शेषः, अतः दास्यं त्वदीयदासभावं देहि, मह्यमिति शेषः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३४ ॥

दृश्यन्ते। त्वं राजराजसिंहासनयोग्यः, (य) पृथिवीपर्य्यटनं किमर्थं करोषि? अथवा शिरसि लिखितं को वा लङ्घयति? तथा हि,—

हरिणाऽपि हरेणापि ब्रह्मणा त्रिदशैरपि।
ललाटलिखिता रेखा न शक्या परिमार्जितुम्" ॥ २३५ ॥

तस्य वचनं राज्ञाऽप्यङ्गीकृत्य भणितं,—"भो ब्राह्मण! किमर्थम् हताश इव दृश्यसे?" तेनोक्तं,—"नैराश्यकारणं किं कथयामि?" राजा अवदत्—"कथ्यतां स्वानुभूतकष्टस्य कारणम्"।

ब्राह्मणः कथयति,—"श्रूयतां भोः! अत्र समीपे नीलो नाम पर्वतोऽस्ति, तत्र कामाक्षी नाम देवताऽस्ति, तस्याः समीपे पातालविवरद्वारं पिनद्धम् (र) वर्त्तते, तत् कामाक्षीमन्त्रजपेन समुद्घाट्यते। तन्मध्ये रसस्य कुण्डम् (ल) एकम् अस्ति, तेन रसेन अष्टौ धातवः सुवर्णानि भवन्ति। मया द्वादशवर्षपर्य्यन्तं कामाक्षीमन्त्रजपः कृतः, परं विवरद्वारं नोद्घाटयितुं शक्यते" इति।

तावदेव तद्वचनं श्रुत्वा राजा तदैव तत्र गत्वा देवीं षोडशोपचारेण सम्पूज्य नत्वा च यावत् स्वकण्ठे खड्गं निक्षिपति,

(य) राजेति।—राज्ञामपि राजा इति राजराजः प्रबलपराक्रमत्वात्, तस्य राजराजस्य सार्वभौमनृपस्य, सिंहासनयोग्यः सिंहासनाधिरोहणोचितः।

अदृष्टं निरसितुं नायं [illegible] दृष्टान्तश्लोकमाह, हरिणेति।—हरिणा विष्णुना, हरेण शिवेन, ब्रह्मणा विधात्रा, तथा त्रिदशैः अन्यैः देवैरपि, ललाटे भाले, लिखिता रेखा ललाटलिपिरित्यर्थः, परिमार्जितुम् अन्यथा कर्तुं, न शक्या। पूर्वकृतकर्मफलं [illegible] प्रकारेण [illegible] इति भावः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २३५ ॥

(र) पिनद्धम्—आवद्धम्, आच्छादितमित्यर्थः, [पिनद्धमिति अपिपूर्वात् [illegible] सिद्धम्]।

तावद् देवतयोक्तं,—"तवाऽहं प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"भो देवि! यदि प्रसन्नाऽसि, तर्हि अस्मै ब्राह्मणाय रसं प्रयच्छ"। देवताऽपि "तथास्तु" इत्युक्त्वा बिलद्वारं (व) समुद्घाट्य ब्राह्मणाय रसं ददौ। सोऽपि ब्राह्मणो राजानं स्तुत्वा निजनगरं जगाम। राजा च निजनगरीमगात्"।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—"भो राजन्! त्वयि एवम् औदार्य्यं विद्यते यदि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीं स्थितः।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे कामाक्षी-प्रसादलाभो नाम द्वाविंशोपाख्यानम्] ॥ २२ ॥

अथ दुःस्वप्नदर्शनं नाम त्रयोविंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा सिंहासने यावत् उपवेष्टुं प्रयतते, तावत् तं निवार्य्य अन्या पुत्तलिका भणति,—"भो राजन्! एतत् सिंहासनमधिरोढुं स एव योग्यो भवति, यस्य विक्रमौदार्य्यवदौदार्य्यम् अस्ति"। राज्ञोक्तं,—"भोः पुत्तलिके! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यवृत्तान्तम्"। पुत्तलिका कथयति,—"श्रूयतां राजन्! एकदा राजा विक्रमार्को महीं परिभ्रम्य निजनगरं समागतः। तेन नगरवासिनां सर्वेषां जनानां महान् आनन्दोऽभूत्। राजा स्वभवनं प्रविश्य मध्याह्नसमये अभ्यङ्गस्नानादिकं कृत्वा चन्दनवस्त्रादिभिरलङ्कृतः सन् देवभवनं प्रविष्ट, देवस्य षोडशोपचारं विधाय स्तुतिपाठमकरोत्।—

(व) बिलद्वार—गह्वरमुखम्।

इति द्वाविंशोपाख्यानम्।

“त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव।” ॥ २३६ ॥

इति देवं स्तुत्वा नमस्कृत्य, ब्राह्मणेभ्यः कपिला-भू-तिलादि-दानानि (अ) दत्त्वा, तदनन्तरं दीनान्ध-बधिर-कुब्ज-पङ्गु-नाथादिभ्यो भूरि दानं दत्त्वा, भोजनगृहं प्रविष्टो बाल-सुवा-

तामेव देवस्तुतिमाह, त्वमिति।—हे देवदेव! सर्व्वदेवश्रेष्ठ! त्वमेव माता सर्व्वस्य जननी, त्वमेव पिता जनकश्च, त्वमेव बन्धुः भ्रात्रादिस्वजनः, त्वमेव सखा मित्रञ्च, त्वमेव विद्या ज्ञानं, त्वमेव द्रविणं धनं, त्वमेव मम सर्व्वं सर्व्ववस्तुस्वरूपं, त्वां विना मम किमपि नास्तीत्यर्थः। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २३६ ॥

(अ) कपिला—स्वर्णवर्णा गौः। अथ प्रसङ्गतः कपिलादिषु कीदृशाय ब्राह्मणाय किं देयं किं वा फलम्? तत् लिख्यते, यथा भविष्यपुराणे,—“[illegible] गोदानञ्च कुटुम्बिनाम्। तथा प्रतिष्ठाहीनानां वस्त्रदानं प्रशस्यते” ॥ अथ कपिलादानफलं हेमाद्रौ—“कपिलां पाटलवर्णां यस्तु [illegible] प्रयच्छति। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्य-दोहां पयस्विनीम् ॥ यावद्रोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सत्तम!। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ यत्रासौ लभते जन्म सा गौस्तत्राभिजायते। न च पश्यति स घोरं नरकं तेन कर्म्मणा ॥ उत्तरान् स कुरून् प्राप्य मोदते कालमक्षयम्। गवां

सिनी-वृद्धादीन् (प) सम्भोज्य, स्वयमन्यैर्बन्धुभिः सह भुक्तवान्।
तथा च उच्यते,—

"बाल-सुवासिनी-वृद्धान् गर्भिण्यातुर-कन्यकाः।
सम्भोज्यातिथि-भृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्॥ २३७॥
एक एव न भुञ्जीत य इच्छेत् सिद्धिमात्मनः।
द्वाभ्यां त्रिभिर्बहुभिः सार्द्धं भोजनं कारयेन्नरः॥ २३८॥
अभीष्टफलसंसिद्धिस्तुष्टिः काम्य सुसम्पदः।
द्वात्रिभिर्बहुभिः सार्द्धं भोजने तु प्रजायते"॥ २३९॥

ततो भोजनानन्तरं कञ्चित् कालं विश्रम्य समुपविष्टः।
तथा च,—

भुक्तोपविशतो ह्येवं भुक्त्वा स्वपिशतः सुखम्।
आयुष्यं क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः॥ २४०॥

(प) बालेत्यादि।—सुवासिनी सुखेन पित्रादिवियोगेन वसति या सा, चिरं पितृकुलवासिनी, बालश्च सुवासिनी च वृद्धश्च ते आदयो येषां तान्।

प्रथमं बालादीन् भोजयित्वा पश्चात् स्वयं भोजने प्रमाणमाह, बालेति।—बालाः शिशवः, सुवासिनी चिरं पितृकुलवासिनी स्त्री, वृद्धाः स्थविराः एतान्, तथा गर्भिणी गर्भवती, आतुरः पीडितजनः, कन्यका कुमारी, एताः तथा अतिथयः अभ्यागताः, भृत्याः सेवकाः, एतांश्चेत्यर्थः, सम्भोज्य भोजयित्वा, दम्पत्योः गृहस्थयोः स्त्रीपुरुषयोः, शेषभोजनं सर्वशेषे भोजनं, निर्दिष्टं शास्त्रकारैरिति शेषः। इतः १४० सङ्ख्यकश्लोकपर्यन्तं पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २३७॥

बहुभिः सार्द्धं भोजनस्य उत्कर्षतां प्रतिपादयितुं प्रमाणश्लोकद्वयमाह, एकेति।—यः जनः, आत्मनः स्वस्य, सिद्धिं शुभम्, इच्छेद् अभिलषेत्, स एकः एकाकी एव, न भुञ्जीत भोजनं न कुर्य्यात्। नरः मनुष्यः, द्वाभ्यां बहुभिः द्वाभ्यां, त्रिभिः, बहुभिर्वा जनैः, सार्द्धं सह, भोजनं कारयेत्॥ २३८॥

अभीष्टेति।—द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभिर्वा, तथा बहुभिः अनेकैर्वा सार्द्धं भोजने कृते सति, अभीष्टफलस्य अभिलषितविषयस्य, संसिद्धिर्निष्पत्तिः, तुष्टिः सन्तोषः, काम्य कमनीयस्य, प्रजायते भवति, सुसम्पदः सम्पत्तयश्च भवन्तीति शेषः॥ २३९॥

भोजनानन्तरं विश्रामस्य आयुर्वर्द्धकत्वं श्रमकरणस्य हानिकारकतां प्रतिपादयितुं प्रमाण

अन्यच्च,—

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च दिवाशयाज्जागरणाच्च रात्रौ।
सरोधनान्मूत्रपुरीषयोश्च षड्विप्रकारेण भवन्ति रोगाः॥२४१॥

तदनन्तरं सन्ध्याकाले तात्कालिकं कर्म्म विधाय, भोजनं कृत्वा शयनस्थानमगात्। तत्र शशिकरनिकरशुक्लप्रभप्रच्छद-परिस्तीर्णे(ख) कुन्द मल्लिका-शतपत्रादिकुसुमावकीर्णे मञ्चके(ह) स्थित्वा सुप्तः।

अथ राजा प्रभातसमये स्वप्ने स्वयमात्मानं महिषारूढं दक्षिणां दिशं गच्छन्तं दृष्ट्वा, सहसा जागरितः विष्णुं स्मरन् शयने समुपविष्टः। तत प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा सन्ध्याकर्म्म समनुष्ठाय च सिंहासने समुपविष्टः, ब्राह्मणानां पुरतः स्वप्नवृत्तान्तम् अकथयत्। तत् श्रुत्वा सर्वज्ञेन (क) केनचिद् उक्तं,—"भो राजन्।

श्लोकमाह, भुक्तेति।—भुक्त्वा भोजनं कृत्वा, उपविशतः समासीनस्य, एवं अथवा, भुक्त्वा संविशतः शयानस्य, हि निश्चितं, सुखं भवतीति शेषः, क्रममाणस्य भोजनानन्तरं विचरणं कुर्व्वतः जनस्य, आयुष्यम् आयुषो हितं पथ्यमित्यर्थः, भवतीति शेषः, धावतः भोजनानन्तरं सत्वरगामिनः जनस्य, मृत्युः मरणं, धावति तमनुसरति, सन्निहितो भवतीत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥२४०॥

प्रसङ्गादन्यान्यपि आयुःक्षयकराणि रोगादीनि आह, अत्यम्बु इति।— अत्यम्बुपानात् अधिकजलपानेन, विषमाशनात् अनियतभोजनात्,—"बहु स्तोकं ह्यकाले च ज्ञेयं तद्विषमाशनम्" इत्युक्तलक्षणात्, कदाचिदिह कदाचिदन्यत्र तथा कालातीते च भोजनादित्यर्थः, दिवाशयात् दिवानिद्रया, रात्रौ रजन्यां, जागरणात् निद्राभावेन च, मूत्रपुरीषयोः मलमूत्रयोः, सरोधनात् वेगरोधाच्च, इत्येवं षड्विप्रकारेण षट्प्रकारेण विकारेण, विकृत्या इत्यर्थः, रोगाः भवन्ति जायन्ते। वृत्तमुपजातिः॥२४१॥

(ख) शशिकरेति।—शशिकराणां चन्द्रकिरणानां, निकरः समूहः तद्वत् शुक्ला शुभ्रा, प्रभा दीप्तिः यस्य तेन तथाविधेन, एकत्रपुञ्जीभूतचन्द्रकिरणवत् अतिशुभ्रेणेत्यर्थः, प्रच्छदेन आवरणवस्त्रेण, परितः सर्व्वतोभावेन आच्छादिते इत्यर्थः।

(ह) मञ्चके—खट्वायाम्।

(क) सर्वज्ञेन—सर्व्वशास्त्रविदा पण्डितेन, दैवज्ञेन वा।

स्वप्नास्तु द्विविधाः सन्ति,—केचन शुभाः शुभफलं प्रयच्छन्ति, केचन अशुभाः अरिष्टं (ख) सूचयन्ति। तत्र शुभाः स्वप्नाः,—गजाऽऽरोहणं, प्रासादारोहणं, रोदनं, मरणम्, अगम्यागमनं, छत्र-चामर-समुद्र-ब्राह्मण गङ्गा पतिव्रता-शङ्ख सुवर्ण-सन्दर्शनादयश्च।

उक्तञ्च,—

आरोहणं गो-वृष-कुञ्जराणां
प्रासाद-शैलाग्र-वनस्पतीनाम्।
विष्ठाऽनुलेपो रुदितं मृतञ्च
स्वप्ने ह्यगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥ २४२ ॥

अशुभाश्च स्वप्नाः,—महिषारोहणं, खरारोहणं, (ग) कण्टक-वृक्षारोहणं, भस्म-कार्पास धूम्र-व्याघ्र-सर्प-वराह-वानरसन्दर्शनादयश्च। तथा चोक्तम्,—

खरोष्ट्र महिष-व्याघ्रान् स्वप्ने यस्त्वधिरोहति।
षण्मासाभ्यन्तरे तस्य मृत्युर्भवति निश्चितम् ॥ २४३ ॥

(ख) अरिष्टम्—अमङ्गलम्।

सुस्वप्नान् विवृण्वन्नाह, आरोहणमिति।—गोवृषकुञ्जराणाम् आरोहणं गोपृष्ठे वृषपृष्ठे गजपृष्ठे च अधिरोहणं, तथा प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनां प्रासादोपरि, शैलाग्रे, वृक्षोपरि च आरोहणं, विष्ठानुलेपः विष्ठया गात्रलेपनं, रुदितं रोदनं, मृतं मरणं, [मृधातोर्भावे क्त] स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम्, एतत् सर्वं, तथा अगम्यागमनञ्च अगम्या स्त्रीसम्भोगश्च, धन्यं शुभप्रदं भवतीति शेषः, हि निश्चये। वृत्तमुपजातिः ॥ २४२ ॥

(ग) खरारोहणं—गर्द्दभारोहणम्।

दुःस्वप्नान् विवृण्वन्नाह, खरेति।—यस्तु जनः, स्वप्ने स्वप्नावस्थायां, खरं गर्द्दभं, उष्ट्रं, महिषं, व्याघ्रञ्च एतान् अधिरोहति आरोहति, तस्य जनस्य, षण्मासाभ्यन्तरे षण्मासमध्ये, मृत्युः मरणं, भवति जायते, एतत् निश्चितम् अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २४३ ॥

अन्यच्च,—

स्वप्नेषु प्रथमे यामे संवत्सर-विपाकभाक्।
द्वितीये चाष्टभिर्मासैः तृतीये च त्रिमासकैः।
गोविसर्ज्जनवेलायां सद्यस्तु फलमिष्यते ॥ २४४ ॥

किं बहुना ? भो राजन्। अयं स्वप्नः तवारिष्टसूचकः”। राज्ञोक्तं,—“भो ब्राह्मण। अस्य दुःस्वप्नस्य अरिष्टोपशमनार्थं किं करणीयम् ?” सर्वज्ञभट्टेनोक्तं,—“त्वं स्नानं विधाय इज्यावेक्षणं कृत्वा, सर्वमलङ्कारजातं वस्त्रादियुतं (घ) ब्राह्मणाय देहि। पुनः वस्त्रान्तरं परिधाय देवस्याभिषेकं कारयित्वा नवरत्नैः (ङ) पूजां विधेहि, ब्राह्मणेभ्यो गवादिदशधान्यानि (च) देहि,

दृष्टस्य स्वप्नस्य यामभेदेन शुभाशुभफलं विवक्षन्नाह, स्वप्नेष्विति।—प्रथमे यामे रात्रे प्रथमप्रहरे, स्वप्नेषु जातेषु, संवत्सरविपाकभाक् संवत्सरमध्ये फलभोगो भवति, द्वितीये द्वितीयप्रहरे च जाते स्वप्ने अष्टभिः मासैः अष्टमासमध्ये, फलभोगः भवतीति शेषः, तृतीये च तृतीयप्रहरे च जाते स्वप्ने, त्रिमासकैः त्रिमासमध्ये, फलभोगो भवतीति शेषः, गोविसर्जनवेलायां गवां विसर्जनकाले, प्रभातकाले इत्यर्थः, स्वप्ने दृष्टे इति शेषः, सद्यः झटिति, फलं स्वप्नफलं, इष्यते प्राप्यते इत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २४४ ॥

(घ) इज्यावेक्षणम्—इज्यस्य पूज्यस्य, नारायणस्य इत्यर्थः, अवेक्षणं दर्शनम्। कृत्वा—विधाय। सर्वमिति।—परिधेयादिसहितं भूषणसमूहमिति समुदितार्थः।

(ङ) नवरत्नैः,—“मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ। पद्मरागं मरकतं नीलञ्च—” इत्युक्तैः नवरत्नाकरैः।

(च) गवादीति।—गवादीनि गोप्रभृतीनि दशविधानि धान्यानि धान्याचलादीनि। तानि चोक्तानि रत्नाद्रौ, यथा—‘प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः। गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः ॥ पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः। सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः। राजतो नवमस्तद्वत् दशमः शर्कराचलः ”॥ आदौ गोदानं कृत्वा पश्चात् धान्याचलादीनि दशविधानि दद्यात्। दशधान्यानि इत्यत्र “अष्टादश धान्यानि” इति पाठे तु—अष्टादशप्रकाराणि धान्यानि, अष्टादशधान्यानि यथा—“यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः। माषाः मुद्गा मसूराश्च निष्पावा

अन्ध-बधिर-पङ्गु-कुब्जाऽनाथादींश्च भूरिदानेन सम्भावय (छ)। अनेनानुष्ठानेन ब्राह्मणाऽऽशीर्वचनेन च तव दुःस्वप्नजारिष्टफल-नाशात् स्वस्ति (ज) भविष्यति" इति।

राजा एतत्सर्वं भट्टवचन (झ) श्रुत्वा यथोक्तम् अनुष्ठाय, दिनत्रय भूरिदानार्थं भाण्डारिकमाहूय समादिदेश। ततो यस्य यावता धनेन तृप्तिरभवत्, तेन तावद्धन नीतम्"।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—"भो राजन्। त्वयि एवमौदार्य्यं धैर्य्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे दुःस्वप्नदर्शन नाम त्रयोविंशोपाख्यानम्]॥ २३॥

श्यामसर्षपा॥ गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनका। चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु॥" इति हेमा० दा० खण्ड० स्क० पु०। "गुडादिदशधेनूर्देहि" इति पाठे तु—गुडधेन्वादिदशविधधेनुदानानि कुरु इत्यर्थः। अयमेव पाठः समीचीनतया प्रतिभाति। गुडधेन्वादिर्यथा हेमाद्रौ दा० ख०,—"प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथाऽपरा। तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता॥ क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथाऽपरा। सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी। रसधेनुर्नवमी स्यात् दशमी स्यात् स्वरूपतः॥" इति।

(छ) भूरिदानेन—प्रचुरार्थवितरणेन। सम्भावय—सन्तोषय।

(ज) दुःस्वप्नेति।—दुःस्वप्नात् दुष्टस्वप्नदर्शनात जायते इति दुःस्वप्नजं, तथा विधस्य अरिष्टस्य अमङ्गलस्य यत् फलं तन्नाशात् निवारणात्। स्वस्ति—क्षेमं, मङ्गलमिति यावत्।

(झ) भट्टवचन—भट्टः वेदज्ञपण्डितः, तस्य वाक्यमित्यर्थः।

इति त्रयोविंशोपाख्यानम्।

अथ शालिवाहनयुद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनम् आक्रमितुमुपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिका तमपवार्य्य समवदत्,—"भो राजन् ! यस्य विक्रमस्येवौदार्य्यादयो गुणाः सन्ति, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं क्षमः" (ञ)। भोजराजेनोक्तं,—"भोः पुत्तलिके ! वर्णय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्"। सा अब्रवीत्,—"श्रूयतां राजन् ! आसीद् विक्रमादित्यस्य विषये (ट) पुरन्दरपुरी नाम नगरी। तत्र महाधनिकः कश्चिद्वणिगवसत्। तस्य च चत्वारः पुत्राः आसन्। अथाऽसौ एकदा तान् आहूयाऽवादीत्,—"भोः पुत्राः ! मयि मृते, युष्माकं चतुर्णामेकत्रावस्थानं यदि न सम्भवेत्, तदा पश्चाद्विवादो भविष्यति, तस्मात् जीवन्नेव भवतां चतुर्णां ज्येष्ठानुक्रमेण भागमकार्षम् (ठ)। मञ्चाधस्ताच्चत्वारस्ते भागा निक्षिप्ताः सन्ति, ज्येष्ठकनिष्ठभागक्रमेण गृह्णीत"; तदा च तैरङ्गीकृतम् (ड)।

ततस्तस्मिन् परलोकं गते, चत्वारो भ्रातरो मासमेकत्र स्थिताः। ततः तेषां स्त्रीणां परस्परं कलहो जातः। तदनन्तरं तैर्विचारितं,—"किमर्थं कलहः क्रियते ? पिता जीवन्नेव

(ञ) क्षम,—योग्य।

(ट) विषय—प्रान्तभागे, राज्ये इत्यर्थः, ("देशविषयौ तूपवर्तनम्" इत्यमरः)।

(ठ) ज्येष्ठानुक्रमेण—वयोधिकपौर्वापर्येण। भागम्—अंशम्। अकार्षम्—कृतवान् अस्मि।

(ड) अङ्गीकृतम्—स्वीकृतम्।

पूर्व्वं चतुर्णां विभागः कृतोऽस्ति, तत् मञ्चाधःस्थित विभाग-क्रम (ढ) गृहीत्वा विभक्ता सन्त वय सुखेन तिष्ठामः" इत्युक्त्वा यावन्मञ्चाधः खनन्ति, तावच्चतुर्णां पादानाम् अधश्चत्वारि सम्पुटानि (ण) दृष्टानि। तेषा मध्ये एकत्र सम्पुटे मृत्तिकाऽवर्त्तत, अन्यत्र अङ्गारा आसन्, अपरस्मिन् अस्थानि स्थितानि, चतुर्थे च पलालपुञ्ज (त) स्थितः।

एवमेतत् सम्पुटचतुष्टय दृष्ट्वा ते चत्वारः भ्रातरः विस्मय गताः परस्पर प्रोचुः,—"अहो! अस्मात् पितृकृतसम्यग्विभाग-क्रमात् अर्थविभागक्रमः केन ज्ञायते?" इत्युक्त्वा ते राजसभा गत्वा तस्याः (थ) पुरतः सर्वो वृत्तान्त निवेदितः। सभ्यैरपि विभागक्रमो न अबुध्यत। पुनश्चत्वारः भ्रातरो यत्र यत्र ज्ञातारः (द) सन्ति, तत्र तेषा पुरतः अमुं वृत्तान्त निवेदयन्ति स्म, परं कोऽपि निर्णयं कर्त्तुं न शशाक।

अथ एकदा उज्जयिनीं समागतास्ते राजसभामागत्य राज्ञः सभायाश्च पुरतो विभागवृत्तान्तमामूलमकथयन्। राज्ञा सभया चाऽपि विभागक्रमो न ज्ञातः। तदनन्तरम् एकदा ते प्रति-ष्ठानाभिधेय नगरान्तर गत्वा तत्रत्याना महाजनाना पुरतो तद्वृत्तान्तं भणितुमारब्धम्, तेऽपि निर्णेतुं न शेकुः (ध)।

तस्मिंश्च नगरे कुम्भकारगृहे (न) स्थितः शालिवाहनो नाम कश्चिद् अमु वृत्तान्तमाकर्ण्य तत्र गतान् महाजनान् अकथयत्,

(ढ) विभागक्रम—विभागस्य वण्टनस्य, क्रम पूर्व्वापरभावरूप विधानम्।

(ण) सम्पुटानि—मञ्जूषा, 'पेटकानि' इति यावत्।

(त) पलालपुञ्ज,—पलाल शस्यशून्यधान्यकाण्ड, तेषा पुञ्ज राशिः।

(थ) तस्याः,—सभायाः, जनगणाः सभास्थजनानामित्यर्थः।

(द) ज्ञातारः,—विद्वांस, बोद्धार इति यावत्।

(ध) शेकुः,—समर्था बभूवुः [शक् + लिट्—उस्]।

(न) कुम्भकारगृहे—कुलालभवने।

—"भोः सभ्याः। किमत्र दुर्बोधमस्ति? किमाश्चर्य्यञ्च तत्कथय"। तदाकर्ण्य तेषामेकोऽवदत्,—"एते चत्वारः एकस्य धनिकस्य पुत्राः। जीवता एतेषां पित्रा एव ज्येष्ठकनिष्ठानुक्रमो विभागः कृतः। तद्यथा,—एकत्र सम्पुटे मृत्तिका, अन्यत्र अङ्गाराः, अपरस्मिन् अस्थीनि, अन्यस्मिन् पलालपुञ्जश्च इति। एवंविभागस्य निर्णयं कर्त्तुं कोऽपि न शशाक"।

तच्छ्रुत्वा शालिवाहन उवाच,—"ज्येष्ठस्य मृत्तिका दत्ता, तेन या समुपार्जिता भूमिः, सा सर्वा तस्मै दत्ता। द्वितीयस्य अङ्गारो दत्त, तेन सकलमपि सुवर्णं तस्मै दत्तम् (प)। तृतीयस्य अस्थीनि दत्तानि, तेन सर्वेऽपि पशवः तस्मै दत्ताः। चतुर्थस्य पलालपुञ्जो दत्तः, तेन सर्वविधधान्यादीनि तस्मै दत्तानि"। एवं शालिवाहनेन तेषां पितृकृतविभागस्य तात्पर्य्यं वर्णितम्। तदाकर्ण्य तेऽपि धनिककुमाराः कृतार्थाः सुखिनो भूत्वा स्वनगरं जग्मुः।

अथ राजा विक्रमः तेभ्यः एवं विभागनिर्णयवृत्तान्तं श्रुत्वा विस्मयं गतः, प्रतिष्ठाननगरीं प्रति काञ्चित् पत्रिकां प्रेषयामास, यथा,—"स्वस्ति श्रीयजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपषट्कर्मनिष्ठान् यमनियमादिगुणयुक्तान् (फ) प्रतिष्ठाननगरी-

वासिनो महाजनान् कुशलप्रश्नपूर्वकं (ब) राजा विक्रमः विज्ञापयति,—भवतां ग्रामे यः तेषां चतुर्णां धनिकतनयानां विभागनिर्णयकारी वर्त्तते, स मदन्तिकं (भ) प्रेषयितव्य" इति। तत्रत्याश्च महाजनाः राज्ञा प्रेषितां तां पत्रिकां वाचयित्वा (म) शालिवाहनमाहूय कथयामासुः,—"भोः शालिवाहन! त्वां राजाधिराजः परमेश्वरः आसमुद्रपृथिवीपतिः (य) उज्जयिनीनाथः सकलकलाऽर्थश्लोककल्पद्रुमः (र) विक्रमो नाम राजा

निष्पापत्वम्। स्तेयम्—अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं, तत् प्रतिषेधः। नियमः,—योगाङ्गभेदः शौचादिः। तद्यथा,—"शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" तत्र शौचं,—मज्जनादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च वाह्यमाभ्यन्तरं चित्तमलानामाचालनम्। सन्तोषः,—सन्निहितसाधनात् अधिकस्य अनुपादित्सा। तपः,—द्वन्द्वसहनं, द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे, शीतोष्णे, स्थानासने, काष्ठमौनाकारमौने च, व्रतानि चैव यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि। स्वाध्यायः,—मोक्षशास्त्राणामध्ययनं, प्रणवजपो वा। ईश्वरप्रणिधानं—तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्म्मार्पणम्। इत्युक्तलक्षणौ यमनियमौ तदादिषु गुणेषु यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपेषु योगसाधनेषु अष्टाङ्गेषु इत्यर्थः, युक्तान् निरतान्।

(ब) महाजनान्—धीवियान् इत्यर्थः। कुशलप्रश्नपूर्व्वकं—श्रेयोजिज्ञासापुरःसरम्,—"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्" इत्युक्तेः।

(भ) मदन्तिकं—मत्सकाशे।

(म) वाचयित्वा—पठित्वा।

(य) राजेति।—राज्ञां मध्ये अधिकः श्रेष्ठः राजा, इति राजाधिराजः,—सार्व्वभौम इति यावत्। परमेश्वरः,—परमैश्वर्य्यशाली, महाधनीति यावत्। आसमुद्रपृथिवीपतिः,—आसमुद्रं समुद्रपर्य्यन्तायाः, पृथिव्याः पतिः अधीश्वरः।

(र) सकलेति।—सकलानां समस्तानां चतुःषष्टिविधानां मतिः यावत्, कलानां शिल्पादिविद्यानाम्, अर्थानाम् इन्द्रियार्थानां रूपरसादिभोग्यवस्तूनामित्यर्थः, अथवा,—चतुर्णां पुरुषार्थानां धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गाणां, श्लोकानां यशसां, शौर्य्यदयादाक्षिण्यपरोपकारादिप्रभवानामिति भावः, कल्पद्रुमः कल्पतरुरिव। कल्पतरौ यथा यावन्ति द्रव्याणि, यावन्तो गुणाश्च एकीभूय तिष्ठन्ति तथा विक्रमेऽपि सन्ति इति भावः।

समाह्वयति (ल), तत् त्व तत्र गच्छ"। तेनोक्त,—"कोऽसौ विक्रमो नाम राजा ? तेनाहूतो न गच्छामि। यदि तस्य प्रयोजनमस्ति, तदा स स्वयमेव मम समीपे आगच्छतु, तेन मम किमपि प्रयोजनं नास्ति"। तस्य तद् वचनं श्रुत्वा महाजनैः "स न याति, श्रीमदागमनमत्रैव वाञ्छति" इति पुनःपत्रिका (व) राजानं प्रति प्रेषिता।

ततः राजा तत्पत्रिकालिखितार्थं श्रुत्वा क्रोधाग्निना देदीप्यमानविग्रहोऽष्टादशाक्षौहिणीवलैः (श) सह निर्गत्य, प्रतिष्ठाननगरीमागत्य शालिवाहनं प्रति दूतं प्रेषितवान्। ततस्तेन प्रेषितेन दूतेन तत्र गत्वा शालिवाहनो भणित,—भोः शालिवाहन ! राजाऽधिराजो विक्रमः त्वामाह्वयति, तस्मात् त्वं तस्य दर्शनार्थमागच्छ"। शालिवाहनेनोक्तं,—"भो दूत। अहम् एकाकी सन् राजान न द्रक्ष्यामि, षडङ्गवलोपेत' समराङ्गणे (ष) विक्रमस्य दर्शनं करिष्यामि, तद् गत्वा एव राज्ञे निवेदय"।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा दूत. राज्ञे सर्व तथैवाऽऽचख्यौ। तत् श्रुत्वा च राजा विक्रमः सवलः समरभूमिमागतः। शालिवाहनोऽपि कुम्भकारगृहे मृत्तिकया कृतानि हस्त्यश्व-रथ पदातिवलानि मन्त्रेण समुज्जीव्य, तेन षडङ्गवलेन नगरात् निर्गत्य समराङ्गणं प्रति समागतः। तदा उभयदलनिर्गमसमये,—

दिक्चक्रं चलितं तथा जलनिधिर्जातो भृशं व्याकुलः
पाताले चकितो भुजङ्गमपतिः पृथ्वीधरः कम्पितः।
सोत्कम्पा पृथिवी महाविषभृतः क्रोडं नमत्युत्कटं
वृत्तं सर्वमनेकधा दलपतेरेव चमूनिर्गतौ ॥ २४५ ॥

पवनगतिसमानैरश्वयूथैरनन्तै-
र्मदधरगजयूथै राजते सैन्यलक्ष्मीः।
ध्वज-चमर-वरास्त्रैरावृतं खं समस्तं
पटुपटहमृदङ्गैर्भेरिनादैस्त्रिलोकम् ॥ २४६ ॥

ततः उभयदलं मिलितम्। तस्मिन् समये,—

अश्वादेः खुररेणुभिर्बहुतरैर्व्याप्तं ह्यशेषं नभः
छत्रैरावृतमन्तरालमनिशं पूर्णञ्च भेरीरवैः।

सैन्यनिर्य्याणसमये दिगादीनामवस्था वर्णयति, दिगिति।—दलपतेः लोकनायकस्य राज्ञः, चमूनिर्गतौ सेनानिर्गमनकाले, दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं, चलितं चञ्चलमिव अभवदिति शेषः, तथा तद्वत्, जलनिधिः समुद्रः, भृशम् अत्यन्तं, व्याकुलः उद्वेलः, जातः अभूत्, इवेति शेषः, पाताले रसातले, भुजङ्गमपतिः सर्पराजः वासुकिः, चकितः भीतः, पृथ्वीधरः पर्व्वतः, कम्पितः कम्पवान् जातः, पृथिवी धरणी, सोत्कम्पा सभया सती, महाविषभृतः महासर्पस्य वासुकेः, क्रोडं नमति पृथ्वी सन्नता जातेत्यर्थः। एवम् ईदृक्, सर्वं सकलम्, अनेकधा बहुप्रकारेण, उत्कटं भीषणं, वृत्तं जातम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४५ ॥

उभयोः चतुरङ्गबलाधिपत्यं प्रकटयितुं सैन्यशोभां निरूपयति, पवनेति।—पवनगतिसमानैः वायुवेगसदृशवेगशालिभिः, अनन्तैः असंख्यैः, अश्वयूथैः घोटकसमूहैः, मदधरगजयूथैः मदशालिकरिसमूहैश्च, सैन्यलक्ष्मीः सैन्यानां शोभा, राजते शोभते, समस्तं सकलं, खम् आकाशं, ध्वजैः पताकाभिः, चमरैः व्यजनविशेषैः, वरास्त्रैः उत्तमास्त्रैश्च, आवृतं व्याप्तम्, आसीद् इति शेषः, पटुभिः स्फुटैः ध्वनिभिश्च, पटहैः ढक्काशब्दैः, मृदङ्गैः मृदङ्गशब्दैः, तथा भेरीणां वाद्यविशेषाणां नादैः शब्दैः, त्रिलोकं त्रिभुवनम्, आवृतं व्याप्तम्, आसीदिति पूर्व्वेण अन्वयः। मालिनी वृत्तम् ॥ २४६ ॥

उभयोरपि चतुरङ्गबलाधिपत्यं प्रकारान्तरेण प्रदर्शयति, अश्वादेरिति।—अश्वादेः अश्वहस्त्यादीनां, बहुतरैः बहुभिः, खुररेणुभिः खुरधूलिभिः (शफोत्थितैः इति यावत्)

निर्घोषैः रथजै गजाश्वनिनदैस्तत्किङ्किणीनां रवैः
वीराणां निनदैः प्रभूतभयदैरन्योऽन्यसेना बभुः ॥ २४७ ॥

खट्वाङ्गैर्भल्लशस्त्रैः खल-खुरण गदामुद्गरार्द्धेन्दुबाणै-
र्नाराचैर्भिन्दिपालैर्हलवर-मुषलैः शक्ति-कुन्तैः कृपाणैः।
पट्टीशैः शक्ति-वज्रप्रभृतिभिरपरैर्दिव्यशस्त्रैः सुतीक्ष्णै-
रन्योऽन्य युद्धमेव मिलितदलयुगे वर्त्तते सङ्कटानाम् ॥२४८॥

तत्र रणे,—

एके वै हन्यमाना रणभुवि सुभटा जीवहीनाः पतन्ति
एके मूर्च्छां प्रपन्नास्तदपि निजबलैरुत्थिताः सम्भवन्ति।
मुञ्चन्ते साट्टहास निजनिकृतिपरं मानसाद्य प्रसाद
भूत्वा धावन्ति चाग्रे जितमरणभयाः प्रौढिमङ्गे हि कृत्वा ॥२४९॥

धूलिभि, हि निश्चय, अगप नमय नभ आकाश, व्याप्तम् आच्छन्नम्, अन्तराल स्वर्लोकपृथिव्योर्मध्यम्, अनिश निरन्तर, कृत्वै आतपत्रै आवृतम आच्छन्न, भेरोरवै वाद्ययन्त्रविशेष ध्वनिभिश्च पूर्ण व्याप्त, रथजै निर्घोषै रथध्वनिभि, गजानाम् अश्वानाञ्च निनदै शब्द तत्किङ्किणीनाम् अश्वगजगलदेशस्थक्षुद्रघण्टिकाना, रवै शब्दैश्च, तथा प्रभूतभयदै अतिभयङ्करै, वीराणा सैन्याना, निनदै शब्दै, अन्योऽन्यसेना, उभयसेना, बभु शशुभिरे। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २४७ ॥

युद्धवर्णनप्रसङ्गेन तत्र व्यवहृतानाम् अस्त्रशस्त्रादीना नामानि उल्लिख्य युद्धस्य भापणता वर्णयति, खट्वाङ्गैरिति।—खट्वाङ्गै तदाकारशस्त्र, भल्लाख्यशस्त्रै, खलाख्य-

एके वै शातवाणा समरभयवश त्रासमुत्पादयन्ति
एके सम्पूर्णघातैरुपहतवपुषो नाकनारीप्रियाः स्युः।
एके वै वीरधुर्य्या रिपुहतजठरा भिद्यमानाश्च शस्त्रैः
शस्त्रैः सम्भिन्नदेहा अपि भयरहिता वैरिभिर्यान्ति युद्धम्॥२५०॥
तत्रारेश्छुरिकादिशस्त्रनिचया भान्तीव मीनादयः
केश-स्नायु-शिरान्त्रजालनिवहः शैवालवद् दृश्यते।
यानीभेन्द्रकलेवराणि पतितानीदृङ् न शम्भोर्मृधे
प्रस्थानीव विभान्ति तानि रुधिरे चास्थीनि शङ्खा इव ॥२५१॥

पगमानन्तरमिति भाव, निजवलै स्वकीयसैन्यै सह, सम्भवन्ति सङ्गच्छन्ते, साट्टहास अट्टहासेन सह, निजनिकृतिपर निजस्य स्वस्य, निकृति पराभव, पर प्रधान यव, तादृश मान गर्वं, मुञ्चन्ते त्यजन्ति, पराभव प्राप्य आत्मनो वीरगर्व्वं त्यजन्तीत्यर्थ, श्राद्य श्रेष्ठ, प्रसाद प्रसन्नता, भत्वा धृत्वा, प्रसन्नचित्ता सन्त इत्यर्थ, अङ्गे देहे, प्रौढिम् उत्साह कृत्वा, जितमरणभयाश्च मृत्युभयरहिता सन्त, केचन इति शेष, अग्रे धावन्ति अग्रसरा भवन्ति। स्रग्धरा वृत्तम्॥ २४९॥

प्रकारान्तरेण वर्णयति, एके इति।—एके वै केचन, शातवाणा शत्रुणा, समरभयवश रणशङ्काऽऽयत्त, त्रास भयम्, उत्पादयन्ति जनयन्ति, वीरदर्पतर्ज्जनादिभि विपक्षान् धर्षयन्ते इति भाव, एके अन्ये च केचन, सम्पूर्णघातै अतिकठिनप्रहारै, उपहतवपुष आहतदेहा सन्त, नाकनारीणा स्वर्गीययोषिताम्, अप्सरसामिति यावत, प्रिया वल्लभा, स्यु भवेयु, युद्धे देह त्यक्त्वा स्वर्गता भवेयुरित्यर्थ, एके वै अपरे च केचित्, वीरधुर्य्या वीरश्रेष्ठा, रिपुभि शत्रुभि, हतम् आहत, जठर येषा ते तादृशा, शस्त्रै भल्लादिभि, भिद्यमाना ताड्यमाना, तथा अस्त्रै कृपाणादिभि सम्भिन्न विदीर्णं, देह येषा ते तादृशा अपि भयरहिता निर्भया सन्त, वैरिभि शत्रुभि, सह, युद्ध यान्ति सङ्ग्राम कुर्व्वन्तीत्यर्थ। स्रग्धरा वृत्तम्॥ २५०॥

युद्धवर्णनप्रसङ्गेन युद्धेव नदीरूप प्रतिपादयन् वर्णयति, तत्रेति।—तत्र युद्धक्षेत्रे, अरे शत्रो, छुरिकादिशस्त्रनिचया असिपुत्रिकाप्रभृतिशस्त्रसमूहा, मीनादय इव मत्स्यादिजलजन्तव इव भान्ति, केशा, स्नायव, शिरा, अन्त्रजालानि च, तेषा निवह समूह, शैवालवत् शैवालमिव, दृश्यते, यानि च इभेन्द्राणा महागजाना, कलेवराणि देहा, पतितानि सन्तीति शेष, शम्भो मिवम्, मृधे गजासुरेण सह

ततो विक्रमार्केण शालिवाहनस्य सैन्यं सर्वं पातितम्। तद्दृष्ट्वा शालिवाहन शेषाभिधेयं पितर नागेन्द्रं (स) सस्मार। शेषेण च सर्पाः प्रेषिताः। तैः सर्पैर्दष्टं विक्रमादित्यसैन्यजातं विषेण मूर्च्छितं रणाङ्गणे पपात।

तदनन्तरं विक्रमार्को राजा एकाकी निजनगरं गत्वा स्वसैन्यसञ्जीवनार्थम् अर्द्धोदके (ह) स्थित्वा नववर्षपर्य्यन्तं वासुकिमन्त्रमजपत्। ततो वासुकिः तस्मिन् प्रसन्नो भूत्वा बभाण,—"भो राजन्! वरं वृणीष्व"। विक्रमेण भणितं,—"भो सर्पराज। यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तर्हि सर्पविषवेगेन मूर्च्छितस्य मम सैन्यस्य सञ्जीवनार्थं मह्यं कञ्चित् अमृतघटं देहि"। अथ वासुकिना "तथेम्" इति (क) दत्तं तममृतघटं गृहीत्वा राजा विक्रमो यावत् मार्गे समायाति, तावद् ब्राह्मणः कश्चिदागत्य,—

"हरेर्लीलावराहस्य दंष्ट्रादण्डः स पातु वः।
हेमाद्रिकलसा यत्र धात्री छत्रश्रियं दधौ" ॥ २५२ ॥

इत्याशिषमुक्तवान्।

युद्धे ईदृक् इयत्परिमाणं, गजदेहं न, पतितो नासीत इति भावः, तानि गजकलेवराणि, प्रस्थानीव पर्व्वतशिखरस्थसमतलस्थानानीव, विभान्ति शोभन्ते, शोणितं रक्तप्रवाहमध्ये, चर्म्माणि च शङ्खा इव दृश्यन्ते इति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५१ ॥

(ख) शेषाभिधेयं नागेन्द्रम्—अनन्ताख्यसर्पराजम्।

ततो राज्ञा भणितं,—"भो ब्राह्मण। कुतः समागतोऽसि?" ब्राह्मणेनोक्तम्,—"अहं प्रतिष्ठाननगरादागतः"। राज्ञोक्तं,—"किं वदसि?" ब्राह्मणोऽवदत्,—"भवान् अर्थिजनचिन्तामणिः, (ख) यतश्चिन्तितं वस्तु दातुं समर्थः, ममैकस्मिन् वस्तुनि प्रीतिरस्ति, यदि तद्दीयते तर्हि वदामि"। राज्ञोक्तं,—"ब्राह्मण। यत् त्वया याच्यते, तत् दास्यामि"। ब्राह्मणेनोक्तं,—"मह्यमयमस्तघटो दातव्यः"। राज्ञोक्तं,—"त्वं केन प्रेषितोऽसि?" ब्राह्मणेनोक्तम्,—"अहं शालिवाहनेन प्रेषितः"। तत् श्रुत्वा राज्ञा विचारितं, (ग)—"मया पूर्वं किञ्चिदविचार्य्यैव अस्मै 'दास्यामि' इति भणितम्, इदानीं न दीयते चेत्, तदा न केवलम् अपकीर्त्तिः (घ) अधर्मोऽपि भविष्यति, अतः सर्वथा मयैतत् दातव्यमेव"। ततः राजानं निरुत्तरमालोक्य ब्राह्मणेन भणितं,—"भो राजन्। किं विचारयसि? त्वमतीव सज्जनोऽसि।

चूडाभूषणा, धात्री वसुन्धरा, यत्र यस्मिन् दण्डादण्डे इति यावत्, "स्थिता सती" इत्यध्याहार्य्यम्, छत्रश्रियम् आतपत्रशोभां, दधौ सन्दधार। धरित्री यत्राश्रिता सकलच्छत्रवद्भातीति सरलार्थः। छत्रदण्डस्य उपरिभागे हि सुवर्णादिधातुविनिर्म्मितं सूक्ष्माग्रं कश्चित्पदार्थं लोकालोकमणीयतया तद्भूषणरूपेण व्यवह्रियते इति हि प्रसिद्धिः। अत्र च दण्डादण्डे छत्रधारणदण्डस्थानीये, सर्व्वत उन्नता पृथिवी च छत्रस्य वस्त्रस्थानीया, पृथिव्युपरिस्थः सुमेरुश्च क्रमशः सूक्ष्माग्रतया सुवर्णमयतया च तादृशभूषणस्थानीयः। तथा च सुमेरुकनकमेव च कलशमस्य तादृशशिरोभूषणं नाम शिक। [एतेन छत्रे शिरोभूषणापेक्षया दण्डस्यैव उच्चतरता। यत अतिमहान् सुमेरुः शिरोभूषणं, तत्र तद्दण्डस्थानीया दण्डा ततोऽपि अतिमहत्तरेति वस्तु व्यज्यते]। पर्य्यायोक्तं वृत्तम्॥ २५२॥

(ख) अर्थीति।—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायको मणिविशेषः चिन्तामणिः, अर्थिजनानां याचकानां, चिन्तामणिरिव।

(ग) विचारितं—विवेचितम्।

(घ) अपकीर्त्तिः,—अयशः।

सज्जनस्य भाषणं (ड) कदापि पुनरन्यथा न भवति। तथा चोक्तम्,—

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे,
प्रचलति यदि मेरुः, शीततां याति वह्निः।
विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायां,
न भवति पुनरन्यद् भाषणं सज्जनानाम्" ॥ २५३ ॥

तदाकर्ण्य राज्ञोक्तं,—"सत्यमुक्तं भवता। तथैव क्रियते, गृह्यतामयम् अमृतघटः" इत्युक्त्वा तस्मै घटं ददौ। सोऽपि ब्राह्मणः राजानं वर्णयन् निजस्थानं गतः, राजाऽपि उज्जयिनीमगात्"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवोचत्,—"भो राजन्! त्वयि एवमौदार्य्यं धैर्य्यञ्च विद्यते यदि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीं स्थितः।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे शालिवाहन युद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम्] ॥ २४ ॥

(ड) भाषणं—वचनम्।

सज्जनोक्तिः न कदापि वितथा भवति, इति प्रदर्शयितुं प्रमाणभूतां शिष्टोक्तिम् उदाहरति, उदयतीति।—भानुः सूर्य्यः, यदि पश्चिमे दिग्विभागे पश्चिमस्यां दिशि, उदयति प्रकाशं याति, यदि मेरुः सुमेरुपर्वतः, प्रचलति स्वस्थानाद्भ्रश्यति, वह्निः अग्निः, यदि शीततां शीतलतां, याति गच्छति, यदि पर्वताग्रे पर्वतशृङ्गे, शिलायां प्रस्तरोपरि, पद्मं कमलं, विकसति स्फुटति, यद्येवमसम्भाव्यमपि सम्भवेदित्यर्थः, पुनः किन्तु, सज्जनानां साधुजनानां, भाषणं वाक्यम्, अन्यत् अन्यथाभूतं, न भवति। मालिनी वृत्तम्॥ २५३॥

इति चतुर्विंशोपाख्यानम्।

अथ अनावृष्टिवारणोपायवर्णनं नाम पञ्चविंशोपाख्यानम्।

अथ पुनरपि राजा यावत् सिंहासनमारोढुम् अचेष्टत, तावदन्यया पुत्तलिकया तं निवार्य्य उक्त,—"भो राजन्! यस्य विक्रमस्येव औदार्य्यादिगुणाः सन्ति, तेनैव अस्मिन् सिंहासने उपवेष्टव्यम्"। भोजेनोक्त,—"भोः पुत्तलिके! कथय विक्रमस्य औदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्"। सा अब्रवीत्,—"श्रूयतां राजन्! विक्रमादित्ये राज्य शासति, एकदा कश्चित् ज्योतिषिकः समागत्य राजानमुद्दिश्य,—

"सूर्य्यः शौर्य्यमथेन्दुरिन्द्रपदवीं सम्मङ्गलं मङ्गलः
सद्बुद्धिञ्च बुधो गुरुश्च गुरुतां शुक्रः सुतं शं शनिः।
राहुर्बाहुबलं करोतु नियतं केतुः कुलस्योन्नतिं
नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु भवतां सर्वेऽनुकूला ग्रहाः"॥२५४॥

इत्याशिषमुक्त्वा पञ्चाङ्गानि (च) कथयामास।

आशीः श्लोकमाह, सूर्य्य इति।—सूर्य्यः नियतं सदैव, शौर्य्यं पराक्रमं करोतु, अथ तथा, इन्दुः सोमः, इन्द्रपदवीम् इन्द्रतुल्यसम्पदं करोतु, मङ्गलः मङ्गलग्रहः सम्मङ्गलं प्रार्थितं कुशलं करोतु, ददातु, इति यावत्, बुधः बुधग्रहः सद्बुद्धिम् उत्तमज्ञानं करोतु, गुरुः वृहस्पतिः, गुरुतां गौरवं करोतु, शुक्रः शुक्रग्रहः सुतं पुत्रं करोतु, ददातु इत्यर्थः, शनिः शनिग्रहः शं मङ्गलं सुखं वा करोतु, राहुः राहुग्रहः बाहुबलं बाहोः सामर्थ्यं करोतु, केतुः केतुग्रहश्च कुलस्य वंशस्य, उन्नतिम् अभ्युदयं करोतु। सर्वे सकलाः, ग्रहाः अनुकूलाः प्रसन्नाः सन्तः, भवतां युष्माकं नित्यं सदा, प्रीतिकराः सन्तोषजनकाः भवन्तु जायन्ताम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २५४॥

(च) पञ्चाङ्गानि—"तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च। पञ्चाङ्गमेतद् विज्ञेयम्" इत्येतल्लक्षणानि।

अथ भूपतिः ज्योतिषिकमपृच्छत्,—"भो दैवज्ञ। अस्मिन् संवत्सरे कीदृक् शुभमशुभं वा भविष्यति?" दैवज्ञ आह,—'अस्मिन् वर्षे राजा रविः, मन्त्री भौमः', (छ) मेघाधिपोऽपि भौम एव, शनैश्चरो रोहिणीशकटं भित्त्वा (ज) यास्यति, तस्मात् सर्वथा अनावृष्टिर्भविष्यति। उक्तञ्च संहितायाम्, (झ)—

यदा ह्यर्कसुतो भुङ्क्ते रोहिणीशकटं खलु।
भित्त्वा न वर्षति तदा मेघो द्वादश वत्सरान्॥ २५५॥

तथा च,—

रोहिणीशकटमर्कनन्दनः
चेद्भिनत्ति रुधिरोऽथवा शशी।
किं वदामि न हि वारि सागरे
सर्वलोक उपयाति सत्क्षयम्॥ २५६॥

(छ) भौम —मङ्गल।

(ज) रोहिणीशकट—रोहिणीनक्षत्रस्य शकटाकारचतुस्तारात्मकं स्थानम्, तच्च वृषराशेः सप्तदशांशे याम्यविक्षेपद्वयात् परं विद्यते। तथा च सूर्यसिद्धान्ते,—"वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽंशकद्वयात्। विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्यात् रोहिण्याः शकटन्तु सः॥" (अ,—४९) इति (सूर्य० ८।१३)। भित्त्वा—विदार्य, अतिक्रम्येत्यर्थः।

(झ) संहितायां—नानाविषयसम्वलितज्योतिषग्रन्थभेदे, तथा च वृहत्संहितायां—"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं, तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते संहिता" इति।

शनैश्चरस्य रोहिणीशकटभेदात् अनावृष्टिजनकत्वे प्रमाणमाह, यदेति।—अर्कसुतः सूर्यपुत्रः शनिः, यदा हि यदैव, रोहिणीशकटं रोहिणीनक्षत्रं, भित्त्वा भुङ्क्ते भोगात् अनन्तरं यदा रोहिण्याम् अवतिष्ठते, तदा खलु निश्चितं, द्वादश वत्सरान् द्वादश वर्षाणि व्याप्य इत्यर्थः, मेघो जलदः, न वर्षति वृष्टिपातो न भवतीत्यर्थः। [illegible] ॥ २५५॥

[illegible] रोहिणीति।—अर्कनन्दनः शनिः, चेद् यदि, रोहिणीशकटं रोहिणीनक्षत्रस्य शकटाकृतिस्थानं, भिनत्ति भित्त्वा गच्छति, तदा तदा रुधिरो, [illegible] ...

मतान्तरे च,—

यदा भिनत्ति मन्दोऽयं रोहिण्याः शकटं तदा।
वर्षाणि द्वादशानीह वारिवाहो न वर्षति" ॥ २५७ ॥

एतद्दैवज्ञवचनं श्रुत्वा राजा अब्रवीत्,—"तस्याऽवर्षणस्य कोऽपि प्रतिकारोपायोऽस्ति न वा?" दैवज्ञेनोक्तं,—"कुतो नास्ति? किमपि ग्रहहोमादिकं क्रियते चेत् वृष्टिर्भविष्यति"।

ततो राजा विक्रमः श्रोत्रियान् (ञ) ब्राह्मणान् आहूय, तेषां पुरतः दैवज्ञमुखात् श्रुतं पूर्ववृत्तान्तम् उक्त्वा, तैर्होमं कारयितुमारब्धवान्। ततस्तैः सर्वाऽपि होमक्रिया सम्पूर्णं सम्पादिता। राज्ञा च द्रव्यान्नवस्त्रादिना ब्राह्मणाः सन्तापिताः; दश दानानि (ट) च दत्तानि। तदनन्तरं भूरिदानेन दीनान्धबधिरपङ्गुनाथादयोऽपि सन्तोषिताः; परं वृष्टिर्नाभूत्। तदभावेन सर्वे लोकाः दुर्भिक्षपीडिताः बुभुक्षिताः (ठ) परं क्लेशमगच्छन्। राजाऽपि तेषां दुःखेन स्वयमतिदुःखितः सन्,

---

सागरे समुद्रे, वारि जलं, न हि नैव स्यात्, समुद्रेऽपि जलाभावः भवेत्, ततश्च सर्वलोकः सन्ततं नाशम्, उपयाति प्राप्नोति। एवं सति दुर्भिक्षपीडिताः सर्वे म्रियन्ते इति भावः। रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५६ ॥

अस्मिन्नेवार्थे मतान्तरम् उदाहरति, यदेति।—यदा अयं मन्दः शनिग्रहः, रोहिण्याः शकटं भिनत्ति रोहिणीनक्षत्रमतिक्रम्य यातीत्यर्थः, तदा वारिवाहः मेघः, इह पृथिव्यां, द्वादशानि वर्षाणि (कवीनां निरङ्कुशत्वात् 'द्वादशानि' इति प्रयोगः) द्वादश वत्सरान् व्याप्य, न वर्षति अनावृष्टिः भवतीत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २५७ ॥

(ञ) श्रोत्रियान्—वेदज्ञान्।

(ट) दश दानानि—"कनकाश्वतिला नागा दासीरथमहीगृहाः। कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥" इत्युक्तदशविधदानानि।

(ठ) दुर्भिक्षपीडिताः,—भिक्षाया अभावः [अर्थाभावेऽव्ययीभावः अदन्तत्वम्, तेन 'दुर्भिक्षम्' इत्यादि च सिद्धम्, तद्यथा— "दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे" इति] तेन पीडिताः मर्दिताः। बुभुक्षिताः,—क्षुधिताः।

एकदा यज्ञशालायां (ड) समुपविष्टो यावच्चिन्तयति, तावत् अशरीरिणी वाग् उदचरत्,—"भो राजन्! पुरःस्थितदेवालयनिवासिनी देवी ते आशां पूरयिष्यति। अस्या देवतायाः पुरतः द्वात्रिंशल्लक्षणयुक्तस्य पुरुषस्य शिरः छित्त्वा बलिः (ढ) दीयते चेत्, वृष्टिर्भविष्यति"।

तदाकर्ण्य राजा आत्मानमेव द्वात्रिंशल्लक्षणयुक्तं पुरुषम् अवधार्य देवालयं गत्वा देवीं प्रणम्य यावत् खड्गं स्वशिरश्छेदार्थं दधाति, तावद्देवतया तया खड्गे धृतो भणितश्च,—"भो राजन्! तव औदार्य्येण प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राजा वदति,—"भोः देवि! यदि मयि प्रसन्नाऽसि, तर्हि इमामनावृष्टिं निवारय"। देवतयाऽपि "तथा भविष्यति" इत्युक्त्वा तिरोदधे (ण)। ततो राजा देवालयात् निर्गत्य यावत् निजपुरीमागन्तुं प्रवृत्तः, तावदेव अम्बरप्रदेशं घनाघनैरावृतं मुहुर्मुहुः श्रवणभीषणवज्रनिर्घोषैः शिखण्डिनां मोदमुत्पादयन्, दिव्योदकपिपासून् चातकान् उल्लासयन्, चपलाविकाशैः दिगन्तरालमुद्भासयन्, करिशुण्डाकारस्थूलधारवर्षणैः सरस्तडागादीन् उत्पूरयन्, सर्वप्राणिनां क्लेशमपाकरोत्। (त) तद्दृष्ट्वा हर्षातिशयो राजा निजसभामागतः"।

(ड) यज्ञशालायां—यज्ञाय शाला गृहं तस्यां, यज्ञमण्डपे इत्यर्थः।

(ढ) बलिः,—पूजा, उपहारो वा।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिकया भणितं,—"भो राजन्! यदि त्वयि एवं धैर्य्यं परोपचिकीर्षा (य) च विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीं स्थितः।

[इति विक्रमार्कचरित्रे सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे अनावृष्टि-वारणोपायवर्णनं नाम पञ्चविंशोपाख्यानम्] ॥ २५ ॥

अथ कामधेनुसंवादो नाम षड्विंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनं समुपवेष्टुमुपचक्रमे, तावदन्यया पुत्तलिकया प्रतिरुध्य उक्तं,—'भो राजन्! अस्मिन् सिंहासने स एव उपवेष्टुं योग्यः (द), यस्य विक्रमस्येवौदार्य्यादयो गुणाः सन्ति"। तदाकर्ण्य भोजेनोक्तं,—"भोः पुत्तलिके! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्"।

मुखान् कुर्व्वन्, (मेघोदये चातकाः तज्जलपानार्थमुन्मुखा भवन्ति, भूमस्थं जलं न पिबन्ति इति प्रसिद्धिः)। चपलानिकाशे,—तडिद्विद्योतने। दिगन्तराल—दिशां मध्यम्। उद्भासयन्—प्रदीपयन्। करिशुण्डेति।—करिशुण्डाकारा गजकरसदृशा, स्थूला पृथुला, धारा सम्पाता यत्र तथाविधे, वर्षणे वारिपातने। सरस्तडागादीन्—सरः,—सरोवरं, तडागं,—'प्रशस्तभूमिभागस्थो जलसवत्सरोत्थितः। जलाशय-स्तडागः स्यात्" इत्युक्तलक्षणं, तदादीन्। उत्पूरयन्—जलवेगेन उच्छूनयन्। सर्व्व प्राणिनां—समस्तजीवानाम्। क्लेशं—दुःखम्। अपाकरोत्—दूरीचकार, प्रशमितवान् इत्यर्थः।

(य) परोपचिकीर्षा—परोपकारेच्छा।

इति पञ्चविंशोपाख्यानम्।

(द) योग्यः,—उपयुक्तः इत्यर्थः, [योगम् अर्हति इति यत् योग्यः, न तु युज्-धातोः ण्यत्, कर्त्तरि तदविधानात्]।

राज्ञैवं पृष्टा सा अब्रवीत्,—"भो राजन्! श्रूयताम्,—औदार्य्य दया-विवेक-धैर्य्यादिगुणैः (ध) अन्यो विक्रमसदृशो राजा भूमण्डले नास्ति। अन्यच्च, तेन यदुच्यते तदन्यथा न क्रियते, यच्चित्ते तिष्ठति, वाचा तत्तथैव वदति, यद्वचने प्रकाशयति तत्तथैव करोति, अतोऽतीव सज्जनोऽयम्। उक्तञ्च,—

यथा चित्त तथा वाक्य, यथा वाक्यं तथा क्रिया।
चित्ते वाचि क्रियायाञ्च साधूनामेकरूपता ॥ २५८॥

एकदा सुरनगर्य्याम् (न) इन्द्रः सिंहासने उपविष्ट आसीत्। तस्य च सभायामष्टाऽशीतिसहस्राणि ऋषीणाम् आसन्। त्रयस्त्रिंशत्कोट्य. देवता उपविष्टा अभवन्। तथा अष्टौ लोकपालाः, एकोनपञ्चाशन्मरुत', द्वादशादित्या', नारदः, तुम्बुरुः, (प)

(ध) औदार्य्यति।—औदार्य्यं महत्त्व, दया परदुःखप्रहाणेच्छा, विवेक सदसद्विचार, धैर्य्यं मनस स्थैर्य्य, तदादिभि गुणै।

साधव सर्वास्वेव अवस्थासु अकपटा भवन्ति, न विषकुम्भपयोमुखवत् वाक्-चित्तयो भिन्नरूपा इति दर्शयितु शिष्टाभिमान् अथेति।—चित्त मन, यथा यादृक्, वाक्य वचन, तथा तादृक् यथा यादृश, [illegible] वचन, क्रिया कार्य्यमपि, तथा तादृशमेव भवति, साधूना सज्जनाना, चित्ते मनसि, वाचि वाक्ये, क्रियाया कार्य्ये च, एकरूपता समानता, भवतीति शेष। इत २६० सङ्ख्यकश्लोकपर्य्यन्त पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २५८ ॥

(न) सुरनगर्य्या—देवपुर्य्याम्, [illegible]गावत्यामित्यर्थ।

उर्वशी मेनका-रम्भा--तिलोत्तमा-मिश्रकेशी घृताची--मञ्जुघोषा-प्रियदर्शना-प्रभृतिदिव्यस्त्रियश्च (फ) उपविष्टा बभूवुः। सर्वोऽपि गन्धर्वाणां गणः (ब) उपविष्टोऽभूत्। तस्मिन्नवसरे तत्र नारदेन उक्तम्,—"अभ्रादिभूमण्डले (भ) विक्रमार्कसदृशः कीर्त्तिमान्, परोपकारी, महासत्त्वसम्पन्नो राजा नास्ति"। तस्य तद्वचनमाकर्ण्य सर्वे देवसभास्थिताः परं विस्मयं जग्मुः। तदा सुरभिः (म) अभणत्,—"कोऽत्र सन्देहः? विस्मयो वा कः? उक्तञ्च,—

---

२५ धर्त्ता च २६ धरणो २७ ध्रुव । २८ विधारणो नाम तथा २९ देवदेवो ३० महाबल ॥ ३१ इंहश्चशाप्य ३२ हृचय एते दश ३३ मिताशिन । ३४ नतिन ३५ प्रसहृचय ३६ समरश्च ३७ महायशा ॥ ३८ धाता ३९ दुर्गो ४० धिति ४१ भीम ४२ त्वभियुक्त. ४३ त्वपासह । ४४ धृति ४५ र्वपुरनाथ्योऽथ ४६ वास ४७ कामो ४८ जयो ४९ विराट् ॥ इत्येकानाश पञ्चाशन्मरुत पुनसम्भवा" इति। द्वादशादित्या,—द्वादशसूर्य्या, विष्णुधर्म्मोत्तरे तेषां नामानि, यथा,— धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रा वरुण सूर्य्य एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशम स्मृत ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" ॥ इति। नारद,—स्वनामख्यातदेवार्षिविशेष । तुम्बुरु,—"सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहाहूह । तुम्बुरुश्चेति चत्वार स्मृता गन्धर्वसत्तमा" ॥ इति महाभारतीयादिपर्व्वोक्तगन्धर्वविशेष, स च देवगायक ।

(फ) दिव्यस्त्रिय,—अप्सरस, सुराङ्गना इति यावत्।

(ब) गण,—समूह ।

(भ) अभ्रादिभूमण्डले—अभ्र सुरवर्त्म, आकाशमिति यावत, (आकाशे राजा ऽसम्भवात् अत्र अभ्रशब्देन गगणासन्ना भूमि गीयते) तद् आदि यस्य तादृश भूमण्डल स्वर्गादिविभुवने इत्यर्थ ।

(म) सुरभि,—कश्यपपत्नी गोमाता, तथा च हरिवंशे २२ अध्याये कश्यपपत्नीकथने,—"सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा" इति। ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्याये च,—"गवामधिष्ठात्री देवी गवामाद्या गवां प्रसू, । गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा ।" इति गवादेत्यनुतम्।

दाने तपसि शौर्य्ये च विज्ञाने विनये नये।
विस्मयो न च कर्त्तव्यो बहुरत्ना वसुन्धरा ॥ २५९ ॥

तथाच,—

वाजि वारण-लौहानां काष्ठ पाषाण-वाससाम्।
नारी-पुरुष तोयानाम् अन्तरं महदन्तरम्" ॥ २६० ॥

तत् श्रुत्वा इन्द्रेण सुरभिकन्या कामधेनु (य) भणिता,—"त्वं विक्रमस्य दया परोपकारादीन् गुणान् निर्णेतु मर्त्त्यलोकं गच्छ" इति।

ततः कामधेनुरत्यन्तदुर्बल गोरूपं धृत्वा मर्त्त्यलोकं गच्छन्ती, यावत् विक्रमार्कों मार्गे समायाति, तावत् स्वयम् अत्यन्तदुस्तरे पङ्के निमग्ना स्वसमीपवर्त्तिना च केनचित् व्याघ्रेण सत्वरमव-

---

वसुन्धराया रत्नप्रसविनीत्वात् तत्सुतस्य विक्रमस्य परोपकारित्वादिगुणे न कोऽपि विस्मय इति प्रतिपादयितुं प्रमाणश्लोकमाह, दानेति।—दाने दानविषये, तपसि तपस्यादिविषये, शौर्य्ये पराक्रमविषये, विज्ञाने शास्त्रज्ञाने, विनये नम्रतायां, नये नीतौ च, विस्मयः न च कर्त्तव्यः नैव करणीयः, हि यतः, वसुन्धरा पृथिवी, बहुरत्ना बहुविधरत्नशालिनी। अतः तस्याः सर्व्वमातृस्वरूपतया सर्व्वस्मिन्नेव सर्व्वगुणसम्भव इति भावः ॥ २५९ ॥

एकजातीयेषु सर्व्वेष्वेव पदार्थेषु उत्कृष्टापकृष्टभेदेन परस्परतारतम्यसत्त्वेऽपि मानवादिषु एव कश्चिद्विशेषः परिलक्ष्यते यतः, गुणगतोत्कर्षापकर्षयोः प्रभूततारतम्यवशात् एतेषु कश्चित् भिन्नजातीया अपि पृथगेव परिलक्ष्यन्ते, अतो मानवेऽपि विक्रमे तादृश गुणोत्कर्षसम्भावना न विस्मयनीयमित्येव वक्तुमाह, वाजीति।—वाजिनाम् अश्वानां, वारणानां गजानां, लौहानां धातुद्रव्यविशेषाणां, काष्ठानां दारूणां, पाषाणानां प्रस्तराणां, वाससां वस्त्राणाञ्च, नारीणां स्त्रीणां, पुरुषाणां नराणाञ्च, तोयानां जलानामपि, अन्तरम् एकजातीयेष्वपि प्रभेदः, महदन्तरं महान् भेदः [illegible] ॥ २६० ॥

(य) कामधेनु,—[illegible]

लोकितेत्येव स्वमायया (र) आत्मानमतिविपन्नमदर्शयत्, राजानं दृष्ट्वा च कातरं शब्दं चकार। एवं तत् कातरोक्ति-श्रवणविदलितप्रायहृदये राजनि तां गां पङ्कात् उत्थापयितुं प्रयत्नं कुर्व्वाणे, सूर्य्योऽस्तं गतः। अथ क्रमेणान्धकारमयी रात्रिरप्यागता। सोऽपि अनाथां तां गां रक्षन् तत्रैव स्थितः। एवं निशाऽवसानमभूत्। ततः सूर्य्योदये जाते सा गौः तस्य राज्ञो दयाधैर्य्यादिगुणान् निरीक्ष्य, स्वयमेवोत्थिता राजानमवदत्,—"भो राजन्! अहं कामधेनुः, तव दयादिगुणान् परीक्षितुं स्वर्गात् समागता; स्वयमेत्य प्रत्ययश्च (ल) दृष्टः। त्वत्सदृशो दयापरो राजा भूतले नास्ति। तव अनेन गुणेन अहं प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व"।

राज्ञा भणितं,—"त्वत्प्रसादात् मयि क्वचिदपि न्यूनता नास्ति, तत् किं मया प्रार्थ्यते?" तयोक्तं,—"मम वाक्यं कथमपि निष्फलं न भवति, तस्मात् अहं तव समीपे एव तिष्ठामि" इत्युक्त्वा राज्ञा सह निरगच्छत्।

ततो राजा यावत् तया सह मार्गं गच्छति, तावत् ब्राह्मणः कश्चिदागत्य,—

"सानन्दं नन्दिहस्ताऽऽहतमुरजरवाऽऽहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसङ्कोचभाजि।

(र) मायया—ऐन्द्रजालिकशक्त्या।

(ल) प्रत्ययः,—निश्चयः।

विनायकस्य विघ्नेशत्वात् स सर्वविघ्नेभ्य [illegible] पातु समग्र [illegible] तल्लीला वर्णनम् [illegible], सानन्दमिति।—शूलपाणेः शिवस्य, ताण्डव नृत्यकाले, सानन्दं यथा तथा नन्दिना [illegible], हस्ताभ्यां [illegible], आहतस्य ताडितस्य, मुरजस्य मृदङ्गस्य, रवेण शब्देन, आगत नवघनगर्जनभ्रमेण समागत [illegible], कौमारस्य कार्त्तिकेयस्य वाहनं मयूरः, तस्मात् त्रासात् भयात् [illegible], फणिपतौ सर्पराजे, [illegible] फणात् [illegible], एवं नासादरन्ध्रं [illegible] नासिकाविवर,

गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः" ॥२६१॥

इत्याशिष प्रयुज्याऽब्रवीत्,—"भो राजन्! भाग्याद्दरिद्रोऽहम् उदरान्नसंस्थानार्थं दिवानिशमितस्ततो भ्रमामि, पश्यामि च निरन्तरं सर्वान् कातरदर्शनेन, परं दुर्भाग्यात् मां केचन न पश्यन्ति। उक्तञ्च,—

दारिद्र्याय नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः।
पश्याम्यहं जगत् सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ २६२ ॥

यस्तु दारिद्र्यमुद्रित, (व) तस्य गृहे सर्वदा सूतकमेव (श) भवति। तथा चोक्तम्,—

श्वग्रासं पथिकाय देहि सुभगे! नो नो गिरो निष्फलाः
कस्मात्? ब्रूहि, सखि! नु सूतकमिद, कालावधिर्नास्ति किम्?।

विशति गच्छति च सति, गण्डात गणेशस्य कपोलदेशात, उड्डीना उत्पतिता, या अलिमाला भ्रमरपङ्क्ति, तया मुखरिता शब्दिता ककुभ दिश यासु ता तादृश्य, वैनायक्य विनायकी गणेश तत्सम्बन्धिन्य, तदीया इत्यथ, चीत्कारवत्य कातरशब्दसहिता, (सम्भ्रमवशादिति भाव) वदनविधुतय नासारन्ध्रप्रविष्टसर्पत्वात मुखकम्पनानि [कर्तृपदमतत] व युष्मान्, चिर पान्तु रक्षन्तु। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २६१ ॥

अणिमादिसिद्ध पुरुष यथा सर्वेषामदृश्यो भवितु शक्नोति, तथा स च सर्वानेव पश्यति, दारिद्र्यसङ्गात् अहमपि तद्वत् सिद्धो जात इति वक्तु तादृशादृश्यतासिद्धि कारण दारिद्र्य भाति, दारिद्र्यायेति।—दारिद्र्याय दैन्याय, तुभ्य नम,—हे दारिद्र्य!

यावज्जीवमिदं न याति विषमं पुत्रोद्भव सूतकम्,
को जातो मयि सर्ववित्तरहिते? दारिद्र्यनामा सुत."॥ २६३॥

राज्ञोक्तं,—"भो ब्राह्मण! किं याचसे?" ब्राह्मणेन भणित,—"भो राजन्! भवान् आर्थितकल्पवृक्ष"(ष), यावज्जीव मम दारिद्र्यविच्छित्तिः (स) यथा भवति, तथा विधेयम्"। राज्ञोक्तं,—"तर्हि इयं कामधेनुस्तव ईप्सितं दास्यति, इमां गृहाण" इत्युक्त्वा तस्मै तां कामधेनुं प्रादात्। ब्राह्मण. स्वर्गसुखं गत' (ह) इव तां कामधेनुं गृहीत्वा निजस्थानं जगाम; राजाऽपि निजनगरीमगात्"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं जगाद,—"भो

दर्शयति, स्वप्रासमिति।—तत्रादौ पत्नीमामन्त्र्य पतिराह,—हे सुभगे पतिसौभाग्यवति! पथिकाय भवगाय, अभ्यागतजनाय इत्यर्थं, स्वग्रास निजखाद्य, देहि अर्पय, तदाकर्ण्य पत्नी प्रतिवक्ति, नो इति।—नो नो नैव नैव, गिर तव वाक्यानि, निष्फला निरर्थका जाता इति शेष, पति पुन पृच्छति, कस्मादिति,—कस्मात् कुत एतत? ब्रूहि कथय, पत्नी उत्तरयति, सखि इति,—न भो सखि! सूतकमिद जननाशौच जातमित्यर्थं, भर्ताऽपि पति पृच्छति, कालेति,—अस्य च कालावधि दशाहादिकालनियम, नास्ति किम्? तत पत्नी उत्तरयति, यावदिति,—यावज्जीव जीवनकालपर्यन्तस्थायि, अत एव विषम विजातीयमित्यर्थं पुत्रमात्रजनने हि यादृशम् अशौचम्, एतत्पुत्त्रजनने तु न तादृशमिति भाव, इद वर्त्तमानमित्यर्थ, पुत्रोद्भव पुत्रोत्पत्तिजन्य सूतक, न याति नापगच्छति, चिरस्थायि एतत् जननाशौचमित्यर्थ, एतदाकर्ण्य भूयोऽपि भर्त्ता पृच्छति, क इति,—सर्ववित्तरहिते सकलधनवर्जिते मयि मद्गृहे इत्यर्थ, को जात उत्पन्न? पुन पत्नी प्रतिवक्ति, दारिद्र्येति,—दारिद्र्यनामा सुत दारिद्र्यनामक कश्चित् पुत्रो जात इति पूर्वेण अन्वय। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम॥ २६३॥

(ष) आर्थितेति।—प्रार्थितानां जनानां कल्पवृक्ष इव, प्रार्थितवस्तुदायकत्वात्।

(स) दारिद्र्यविच्छित्ति,—दारिद्र्यनाश।

(ह) गत,—प्राप्त।

राजन्। त्वयि एवमौदार्य्यं यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीम् (क) अभूत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे कामधेनु-संवादो नाम षड्विंशोपाख्यानम्] ॥ २६ ॥

अथ द्यूतकारसंवादो नाम सप्तविंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा सिंहासने उपवेष्टुं यावत् प्रायतत, तावदन्या पुत्तलिका तं निवार्य्याऽभणत्,—"भो राजन्! यस्य विक्रमस्येव दयादाक्षिण्यौदार्य्यादयो गुणाः सन्ति, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं क्षमः"। राज्ञोक्तं,—"भोः पुत्तलिके! कथय तस्य विक्रमस्य दयादाक्षिण्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्"।

सा अब्रवीत्,—"श्रूयतां राजन्! विक्रमो राजा कदाचित् पृथिवीं पर्य्यटन् नगरमेकमगमत्। तत्रत्यो राजा अतीव धार्मिकः, श्रुति-स्मृतिविहितानुष्ठानपरः, तत्र स्थितान् ब्राह्मणादिचतुर्वर्णान् सम्यक् प्रतिपालयति स्म। तत्रत्यः सर्वो लोकः सदाचाररतः, अतिथिप्रियः, (ख) दयापरश्चासीत्। राजा विक्रमः 'दिनत्रयं दिनपञ्चकं वा अत्र स्थास्यामि' इति कृत-

---

(क) तूष्णीं—मौनम्।

इति षड्विंशोपाख्यानम्।

निश्चयः, कञ्चन अतिमनोहरं देवालयं गत्वा, तत्रत्यं देवं नमस्कृत्य रङ्गमण्डपे (ग) उपविष्टः।

अत्रान्तरे कश्चित् राजकुमार इव अतिमनोहररूपः दुकूलवस्त्रधारी, (घ) नानाऽऽभरणालङ्कृतशरीरः, कुङ्कुम-कर्पूर-कस्तूरीमिश्रितैः चन्दनैर्विलिप्ततनुः वयस्यैः सह तत्रागत्य, कियत्कालं नानाविधकामकथाप्रस्तावविनोदादिकं (ङ) विधाय, पुनस्तैः सह तस्मात् निर्गतः। राजाऽपि तं दृष्ट्वा 'कोऽयम्?' इति मनसि विचारयन् स्थितः।

ततो द्वितीयदिने, स एव एकाकी, वस्त्रादिरहितः, कौपीनमात्रशेषः (च) सन् समागत्य, देवालयस्य रङ्गमण्डपे पपात। राजा तं दृष्ट्वा भणति,—"भोः सदाशय! पूर्वेद्युः (छ) त्वम् अलङ्कृतशरीरो राजकुमार इव वयस्यैः संसेव्यमानोऽत्र समागतः, अद्य कथमीदृशीं कष्टां दशां प्राप्तोऽसि?" तेनोक्तं,—"भोः स्वामिन्! किमुच्यते? अहं पूर्वेद्युस्तथैव आसम्, इदानीं दैवयोगात् एव जातोऽस्मि। तथा हि,—

ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः
प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीकृताङ्गाः।

(ग) रङ्गमण्डपे—देवसम्मुखवर्त्तिनि नाट्यादिकरणस्थाने "नाटमन्दिरे" इति बङ्गभाषा।

(घ) दुकूलवस्त्रधारी—चीनवस्त्रपरिधायी, सुचिक्कणवस्त्रपरिहितो वा।

(ङ) नानेति।—नानाविधा बहुप्रकारा, कामकथा स्मरविषयकालापा, तासां प्रस्तावेन प्रसङ्गेन, यः विनोदः चित्तरञ्जनं, तदादिकं तत्प्रभृतिकम्।

(च) कौपीनेति।—कौपीनमात्रं जीर्णवस्त्रखण्डमात्रं शेषं यस्य तथाविधः।

(छ) पूर्वेद्युः,—पूर्वस्मिन् दिवसे।

दैवस्य सर्व्वनियामकत्वात् प्राणिनां सम्पदि विपदि वा न किञ्चित् स्वातन्त्र्यमस्ति, भाग्यात् सर्व्वमेव भवतीति वक्तुमाह, ये इति।—ये भृङ्गाः भ्रमराः, करिणां गजानां, कपोलनिर्गलच्च्युतेन मदजलेन, वर्द्धिताः वृद्धिं प्राप्ताः, एवञ्च प्रोत्फुल्लानां

ते साम्प्रतं प्रतिदिनं क्षपयन्ति कालं
निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च दैवयोगात्॥ २६४ ॥

तथा च,—

सरससहकारपालीपरिमलकेलीपरायणो मधुपः।
अधुना हतविधिवशादर्कवने शरभसङ्कुले भ्रमति॥२६५॥

तथा च,—

ये वर्द्धिताः कनकपङ्कजरेणुमध्ये
मन्दाकिनीविमलनीरतरङ्गभङ्गे।
ते साम्प्रतं विधिवशात् कलहंसपोताः
शैवालजालजटिलं जलमाश्रयन्ति ॥ २६६ ॥

प्रस्फुटितानां, पङ्कजानां पद्मानां, रजोभिः सुरभीकृतानि सुगन्धीभूतानि, अङ्गानि येषां ते तादृशा आसन्, ते तादृशा भृङ्गाः, साम्प्रतम् इदानीं, प्रतिदिनं प्रत्यहं, दैवयोगात् विधिवशात्, निम्बेषु निम्बपुष्पेषु, तथाऽर्ककुसुमेषु च, कालं क्षपयन्ति यापयन्ति। भाग्यात् कदाचित् विपुलसुखसम्भोगसंवर्द्धिता अपि दुर्भाग्यस्यालङ्घनीयप्रभाववशेन सहसा दुःखदुस्तरपङ्के निमज्जन्तीत्यहो दुर्विभाव्यप्रभावा नियतिरिति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६४ ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, सरसेति।—सरसा मधुमयी, या सहकारपाली आम्रमञ्जरीसमूहः, तस्याः परिमले सुगन्धे, (यद्यपि "विमर्द्दोत्थे परिमलः" इत्यमरोक्तेः, तथाप्यत्र लक्षणया परिमलशब्दः सामान्यतः सौगन्ध्यमात्रे प्रयुक्तः) केलीपरायणः क्रीडासक्तः, मधुपः भ्रमरः, अधुना इदानीं, हतविधिवशात् दुर्दैववशात्, [illegible] पत[illegible]पाशे, अर्कवने भ्रमति पर्यटति। आर्या वृत्तम् ॥ २६५ ॥

प्रकारान्तरं दर्शयति, ये इति।—मन्दाकिन्याः स्वर्गङ्गायाः, विमलस्य निर्मलस्य, नीरस्य जलस्य, तरङ्गभङ्गे तरङ्गोच्छ्वासे, कनकपङ्कजानां स्वर्णपद्मानां, रेणुमध्ये, पराग[illegible], ये कलहंसपोता राजहंसशावकाः वर्द्धिताः पूर्वं वृद्धिं प्राप्ताः, साम्प्रतम् इदानीं, ते कलहंसपोताः, विधिवशात् [illegible] शैवालजालैः जटिलं जलमाश्रयन्ति

अपि च,—

वातान्दोलितपङ्कजच्युतरज पुञ्जाङ्गरागोज्ज्वलो
यः शृण्वन् कलकूजित मधुलिहा सञ्जातहर्ष पुरा।
कान्ताचञ्चुपुटाञ्चलस्थितविसग्रासग्रहेऽप्यक्षम.
सोऽय सम्प्रति हसको विधिवशात् शम्बूकमन्विष्यति ॥२६७॥

अन्यच्च,—कर्म्मणा नियमितो (ज) जन. किं कष्ट न प्राप्नोति ?

तथा चोक्तम्,—

दैवे समर्प्य चिरसञ्चितकर्म्मजाल
सुस्था सुख वसत किं परयाचनाभिः ?।
मेरु प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य
ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ॥ २६८ ॥

प्रकारान्तरेणाह, वातेति।—पुरा पूर्व, य हस, मधुलिहा भ्रमराणा, कलकूजित मधुरध्वनि, शृण्वन् आकर्णयन्, सञ्जात सम्भूत हर्ष प्रमोद यस्य तादृश, एवञ्च य वातेन वायुना, आन्दोलितानां सञ्चालितानां, पङ्कजानां पद्मानां, च्युत गलित, य रज पुञ्ज परागसमूह, तेन य अङ्गराग शरीरानुरञ्जन, तेन उज्ज्वल दीप्तिशाली, तथा यश्च कान्ताया निजस्त्रिया हस्या, चञ्चुपुटाञ्चले चोँटिपुटाग्रे, स्थितस्य विसग्रासस्य मृणालकवलस्य, ग्रहे ग्रहणेऽपि, अक्षम, सौख्यसम्भोगसमये आलस्यादिति भाव, आसीदिति शेष, सोऽय हसक, विधिवशात् दुर्दैववशात्, सम्प्रति इदानीं, शम्बूक क्षुद्रजलशुक्ति, ("घोंघी" इति हिन्दी, "गुग्ला" इति वङ्गभाषा) जलजीव विशेषमिति यावत्, अन्विष्यति मृगयते। दुर्दैवाक्रान्तानाम् आभिजात्यनियमरक्षणे असामर्थ्यमेवेति भाव। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥ २६७॥

(ज) नियमित,—सयमित, आवद्ध इति यावत।

दैवतन्त्रसुखदु खेषु अवश्यम्भाविलेन तर्यालाभप्रतीकाराय उद्‌दायास न कर्तव्य, इति प्रमाणयितु श्लोकमाह, दैव इति।—दैवे पूर्वार्ज्जितकर्माधिष्ठातृदैवे, चिरसञ्चित-कर्म्मजाल बहुकालाज्जितक्रियाव्यापारसमूह, समर्प्य आधाय, सुस्था सुखासीना, निश्चिन्ता सन्त इति यावत्, यूयमिति अध्याहार्य्य, सुख सानन्द, वसत तिष्ठत, पर याचनाभि किम्? अन्यप्रार्थनाभि किं प्रयोजनम्? न किमपीत्यर्थ। तदेव दृष्टान्तेन समर्थयते, मेरुमिति।—यथाहि, मेरु स्वर्णगिरि, प्रदक्षिणयत सतत पर्यटतोऽपि

अपि च,—

ब्रह्मा येन कुलालवत् नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटको भिक्षाऽटनं कारितः
सूर्य्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्म्मणे ॥ २६९॥

अथवा,—

यद्धाता निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं
तत् प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नियतं मेरौ ततो नाधिकम्।

तस्य तथाविधोद्दामाध्यवसायिन दिवाकरस्य सूर्य्यदेवस्य, अतितिग्मप्रभाववत इति भाव, ते प्राक्कल्पनियोजिता, सप्त तुरगा सप्तसङ्ख्यकाश्वा, न कदाचिदष्टौ कस्मिन्नपि समये अद्यावधि अष्टसङ्ख्यका न जाता इत्यर्थ। दैवतन्त्रे कार्य्ये देवानामप्यध्यवसाया अकिञ्चित्करा, किमु मानवानाम्? इति निष्कर्ष। वसन्ततिलकवृत्तम् ॥ २६८ ॥

कर्म्मवश एव जीव सुखदुःखे भुङ्क्ते इति दर्शयितु तत्समर्थक प्रमाणमुदाहरति, ब्रह्मेति।—ब्रह्मा विधाता, येन कर्म्मणा, कुलालवत् कुम्भकार इव, ब्रह्माण्डभाण्डोदरे ब्रह्माण्डरूपपात्रविशेषमध्ये, नियमित सृष्टिकार्य्यसम्पादनार्थं बद्ध, नियोजित इति यावत्, विष्णु नारायणश्च, येन कर्म्मणा, महासङ्कटे महाक्लेशजनके, दशावतारगहने मीनकूर्म्मादिदशावतारग्रहणरूपकानने, क्षिप्त निपातित, रुद्र शिवश्च, येन कर्म्मणा, कपाल नरमस्तकास्थि, पाणिपुटे हस्ताञ्जलौ यस्य तादृश, अर्थात् भिक्षापात्रहस्त सन्, भिक्षाऽटन भिक्षार्थमितस्ततो भ्रमण, कारित, सूर्य्यश्च येन कर्म्मणेति शेष, नित्यमेव प्रतिदिनमेव, गगने आकाशे, भ्राम्यति चरति, तस्मै एवमद्भुतशक्तिसम्पन्नाय, कर्म्मणे अदृष्टाय नम। कर्म्मैव सर्वकार्य्यसम्पादकमित्यर्थ। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २६९ ॥

कर्म्मत एवार्थप्राप्तिरन्यार्जनायत्ता दर्शयितु लोकमाह, यद्धातेति।—धाता कर्म्म नियन्ता, यत किञ्चित, स्तोक स्वल्प, महत् प्रचुर, वा, धनम् अर्थसम्पदादिरूप, दत्त धनस्य प्रचारार्थ, निजभालपट्टलिखित स्वललाटफलकविन्यस्त, तत तदेव, मरुस्थले निर्जलदेशे, अद्युत्तमधनादिरहितेऽपि इति यावत, नियत निश्चित, प्राप्नोति जन्त,

तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम्॥२७०॥

राज्ञा भणितं,—"को भवान्?" तेनोक्तम्,—"अहं देवदत्तो नाम द्यूतकारः" (झ)। राज्ञोक्तं,—"द्यूतक्रीडां जानासि त्वम्?" तेनोक्तं,—"द्यूतविद्याविषये अहं विचक्षणः। अन्यच्च, सारीक्रीडां चतुरङ्गक्रीडाञ्च (ञ) जानामि, परं सर्व्वमेव तदनर्थकं, दैवमेव बलवदिति। उक्तञ्च,—

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम्।
मतिमताञ्च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो! बलवानिति मे मतिः" ॥ २७१ ॥

इति भावः, मेरौ सुमेरुपर्व्वते, स्वर्णभूमावपि इति भावः, ततः तस्माद्, अधिकम् अतिरिक्तं, न प्राप्नोति इति साराथः, [विधातर्यननुकूले उत्साहाद्येन रत्नभूमावपि नाधिकं लभ्यते इति व्यज्यते], तत् तस्मात् हेतोः, धीरः भव धैर्य्यान्वितः एधि, वित्तवत्सु धनशालिषु, कृपणां दीनां, वृत्तिं व्यवहारं, याचनरूपामित्यर्थः, वृथा मा कृथाः न कुरुष्व, धनाय वृथा नेतस्ततः पर्य्यटेति यावत्। एतदेव दृष्टान्तेन समर्थयते, कूपे इति।—कूपे खातभूगर्त्ते अतिक्षुद्रे इत्यर्थः, पयोनिधौ महार्णवेऽपि, घटः कुम्भः, तुल्यं समं, न तु न्यूनमधिकं वेत्यर्थः, जलं नीरं, गृह्णाति धारयति, इति पश्य अत्र लोके, त्वमिति शेषः। "ललाटरेखा न वृथा कदाचित्" इति निष्कर्षः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७० ॥

(झ) द्यूतकारः,—द्यूतं "जुया" इति ख्यातां पाशकादिक्रीडां करोति यः स द्यूतकारः।

(ञ) सारीक्रीडा—पाशकक्रीडाम्। चतुरङ्गक्रीडा—रक्तहरितपीतश्यामलरूपाणि चत्वारि वर्णस्वरूपाणि क्रीडासाधनानि अङ्गानि यत्र क्रीडायां तादृशीं क्रीडां "चतुरङ्गी" इति ख्याताम्। एतत्क्रीडाविधानं तिथितत्त्वे द्रष्टव्यम्।

दैवमेव सर्व्वं करोति, न कोऽपि कथमपि दैवमुल्लङ्घितुं समर्थ इति प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमवतारयति, शशीति।—शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्य्ययोः, ग्रहपीडनं राहुग्रहकृतं पीडनं, गजस्य करिणः, भुजङ्गमस्य सर्पस्य बन्धनं नियन्त्रणं विपत्तौ च अतिभीषणयोरपि

राज्ञोक्त,—"भो देवदत्त! त्वमेवम् अतिप्राज्ञोऽपि कथम् अतिपापे द्यूतकर्म्मणि रतोऽसि?" तेनोक्त,—"प्राज्ञोऽपि पुरुषः कर्म्मणा (ट) प्रेर्य्यमाणः किं किं न करोति?"

राज्ञा भणित,—"भो देवदत्त! द्यूत महदापन्मूलम्; सर्वेषां व्यसनानाम् (ठ) आश्रयो द्यूतमेव।

उक्तञ्च,—

भवनमिदमकीर्त्तेश्चौरवेश्याङ्गनानां
व्यसनपतिरुदारः सन्निधिः पापभाजाम्।
विषमनरकमार्गः प्रज्ञया ह्यत्र को हि
विमलविशदबुद्धिर्द्यूतमङ्गीकरोति?॥ २७२॥

तस्मात् कारणात् महापापानि सप्त व्यसनानि (ड) त्याज्यानि। उक्तञ्च,—

करिविषधरयोरित्यर्थ, बन्धन सयनन, मतिमता बुद्धिशालिना जनाना, दरिद्रता दारिद्राञ्च, निरीक्ष्य दृष्टा, इति एवम्प्रकारा, मे मम, मति बुद्धि भवति इति शेष, परं विधि दैवमेव, अहो आश्चर्य्य, बलवान् सर्व्वापिक्षया बलशाली। द्रुतविलम्बित वृत्तम्॥ २७१॥

(ट) कर्म्मणा—प्राक्तनेन इति शेष।

(ठ) व्यसनाना—सुरावेश्यादीना विपत्कारणानाम्।

द्यूतस्य आपन्मूलता व्यसनाश्च प्रतिपादयति, भवनमिति।—इद द्यूतम्, अकीर्त्ते

द्यूतं मांस-सुरा-वेश्याऽऽखेट-चौर्य्य-पराङ्गनाः ।
महापापानि सप्तैव व्यसनानि त्यजेद् बुधः ॥ २७३ ॥

अन्यच्च,—

यस्त्वेकव्यसनासक्तो निर्गमे च न पश्यति ।
किं पुनः सप्तभिर्युक्तो व्यसनैः सङ्कुलः पुमान् ? ॥ २७४ ॥

तथा हि,—

द्यूतात् धर्म्मसुतः पलादिह वको मद्याद् यदोर्नन्दना-
श्चौरः कामवशात् मृगान्तकरणात् स ब्रह्मदत्तो नृपः ।

उक्तानि सप्त व्यसनान्याह, द्यूतेति ।—द्यूतं पाशकक्रीडा, मांसं मांसभोजनं, सुरा मद्यपानं, वेश्या वारवनितासङ्गः, आखेटः मृगया, चौर्य्यं तस्करत्वं, पराङ्गना परस्त्रीकामना च, एतानि महापापानि महापापजनकानि, सप्त व्यसनानि विपज्जनककार्य्याणि, बुधः प्राज्ञो जनः, त्यजेत् वर्ज्जयेत् । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २७३ ॥

एकस्मिन् व्यसनेऽप्यासक्तिः न शुभाय, अतः सर्वथैव तत् त्याज्यम् इति अभिप्रेत्य श्लोकमाह, य इति ।—यस्तु जनः, एकव्यसनासक्तः व्यसनानामेकस्मिन्नप्युपरक्तः, स निर्गमे व्यसनात् उद्धारविषये, न पश्यति न द्रष्टुं शक्नोति, उपायमिति शेषः, सप्तभिः सप्तप्रकारैः, व्यसनैः युक्तः उपेतः, अत एव सङ्कुलः विपन्नः, पुमान् पुरुषः, उपायं न पश्यतीति यत् तत् किं पुनः वक्तव्यम् ? न किमपि इति । व्यसनैः सर्व्वविधविपत्तिमूलैः सङ्कुलः जनः यदाऽऽत्महितं न पश्यति, तन्न चित्रम् इति भावः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २७४ ॥

द्यूतस्य अनिष्टकारिता द्रढयितुं पुनरपि श्लोकमुदाहरति, द्यूतादिति ।—इह जगति, धर्म्मसुतः युधिष्ठिरः, द्यूतात् द्यूतक्रीडायाः, वकः वकनामकः कश्चित् राक्षसः, पलात् मांसलोभात्, [पुरा वकनामकः कश्चित् राक्षसः एकचक्राख्यात् कुतश्चित् नगरात् प्रत्यहमेकं पुरुषमानीय भक्षयति स्म, युधिष्ठिरादयः कदाचित् तस्मिन्नेव नगरे कस्यचित् ब्राह्मणस्य गृहे छद्मवेशेन अथ युधिष्ठिरादयः निवासं अनिर्गतेषु भीमेन सह कुन्ती तत्र स्थिता । तस्मिन्नेव दिने तस्यैव ब्राह्मणस्य वारः समागत इति तं चिन्ताऽऽकुलं विलपन्तञ्च दृष्ट्वा, कुन्ती तस्य प्रतिनिधित्वेन भीमं प्रेरयामास, भीमोऽपि तत्र गत्वा तं राक्षसं निहत्य अथवा प्रतिनिवृत्तः, इति महाभारते आदिपर्व्वणि वकवधोपाख्याने पुराणम्] यदोर्नन्दनाः यादवगणाः, मद्यात् मद्यपानात्, [प्रभासतीर्थे मद्यपानात्

चौरत्वाच्छिवभूतिरन्यवनितासङ्गाद् दशास्यो हठा-
देकैकव्यसनाहता इति नराः सर्वैर्न को नश्यति ? ॥ २७५ ॥

अतस्त्वया एतानि परित्याज्यानि"। द्यूतकारेणोक्तं,—
भोः स्वामिन्! मम तदेव जीवनं, (ढ) कथं परित्यज्यते ?
यदि त्वं ममोपरि कृपां विधाय, कमपि धनार्ज्जनोपायं कथयि-
ष्यसि, तर्हि अहं द्यूतं त्यक्ष्यामि"।

अस्मिन्नवसरे विदेशवासिनौ द्वौ ब्राह्मणावागत्य, देवालयस्य
कदेशे समुपविष्टौ परस्परं मन्त्रयतः (ण)। तत्र एकेनोक्तं,—

ःस्परं विवदमानानां यदुवंशीयानां तृणयुद्धेनैव अवसानम् अभूत्। इति पुराण
ःता] चौरः चौरपञ्चाशिकाकारः चौरकविः, कामवशात् कामपारतन्त्र्यात्,
श्रूयते हि चौरनामा कश्चित् सुकविः, निरुपमरूपयौवनमालोक्य कस्याश्चित् राज-
नन्दिन्याः कामपरवशः सन् आसक्त आसीत्। अथ विदितसर्वरहस्येन राज्ञा तमानीय
वधोद्यमे कृते कविरसौ कयाचिदतिमधुरया द्व्यर्थकवितया राजानं सन्तोष्य
ःस्मिन् दिने मुक्तिमलभत। एवं प्रतिदिनं तेन वधार्थमाज्ञप्तः स एकैकया
ःरसकवितया तं प्रसाद्य चिरान्मुक्त इति किंवदन्ती] स प्रसिद्धः, ब्रह्मदत्तो नृप
ःनामकः कश्चित् राजा, मृगान्तकरणात् मृगयाव्यापारात्, [पुरा किल शुकदेवस्य
ःत्वीसमाह्वया कन्यायाम् अणुहनोत्पादितः ब्रह्मदत्तो नाम कश्चित् नृपतिः सभार्य्यः
कदाचित् मृगयार्थं वनमगात्, तत्र च पिपीलिकारुतमाकर्ण्य भार्य्यया तत्कारणं पृष्ट
ब्रह्मदत्तः तामुपजहास, ततः सा तेन क्रुद्धा स्वामिनं शशाप, तयाऽभिशप्तश्चासौ तपसा
नारायणं प्रसाद्य शापान्मुक्तोऽभवत् पौराणिकी कथा हरिवंशे चतुर्विंशाध्याये] शिव-

"मया सर्वोऽपि पिशाचलिपिकल्पः (त) अवलोकितः। तत्र एव लिखितमस्ति यत्,—अस्य देवालयस्य ईशानभागे पञ्चधनुःप्रमाणे दीनारपूरित (थ) घटत्रय स्थापितमस्ति, तत्समीपे भैरवस्य प्रतिमा (द) विद्यते, यः कश्चित् भैरवं स्वरक्तेन अभिषेक्ष्यति, तेन तद् ग्राह्यमिति"।

राजा तस्य तद्वचनमाकर्ण्य तत्र गत्वा, स्वदेहरक्तेन भैरवं यावत् अभिषेक्तुं प्रवर्त्तते, तावत् प्रसन्नेन भैरवेण भणितं,—"भोः राजन्। वर वृणीष्व"। राज्ञोक्तम्,—"अस्मै द्यूतकाराय दीनारपूरितं घटत्रय देहि"। ततस्तद्वचनात् भैरवेण तद्धन द्यूतकाराय दत्तम्। तदधिगम्य च द्यूतकारो राजानं स्तुत्वा स्वनगर गतः, राजाऽपि निजनगरमागतः"।

इमा कथा कथयित्वा पुत्तलिका राजानमभणत्,—"भोः राजन्। त्वयि एव धैर्य्यौदार्य्यपरोपकारादिगुणा. विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा-भोजसंवादे द्यूतकार-संवादो नाम सप्तविंशोपाख्यानम्] ॥ २७ ॥

(त) पिशाचलिपिकल्पः,—तन्त्रशास्त्रप्रकरणविशेषः।

(थ) ईशानभागे—उत्तरपूर्व्वकोणे। पञ्चधनुःप्रमाणे—विंशतिहस्तपरिमिते। दीनारपूरित—स्वर्णमुद्रापूर्णम्।

(द) भैरवस्य—रुद्रावतारस्य। प्रतिमा—विग्रहः।

इति सप्तविंशोपाख्यानम्।

अथ नरबलिनिवारणं नाम अष्टाविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टुमुपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिका सहसा तं निवार्य्य वदति,—"भो राजन्! अस्मिन् सिंहासने औदार्य्यधैर्य्यादिगुणयुक्तो विक्रम एव उपवेष्टुं क्षम, नान्यः"। तच्छ्रुत्वा भोजेनोक्तं,—"भोः पुत्तलिके! बलवती श्रवणवासना मे जायते, तत् कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्"।

सा कथयति,—"श्रूयतां राजन्! विक्रमादित्यो राजा पृथिव्यां पर्य्यटन् कदाचित् नगरमेकमगमत्। तस्य च नगरस्य समीपे विमलोदका काचित् नदी प्रावहत्। नदीतीरे च नानाविधतरुकुसुमफलोपशोभितम् एकं वनमासीत्। तन्मध्ये अतिमनोहरः कश्चित् देवालयः अवर्त्तत। राजा तस्याः सरितो विमले जले स्नात्वा, देवालयं प्रविश्य तत्रत्यं देवं नमस्कृत्य च तत्र उपविष्टः।

अत्रान्तरे (ध) तत्र चत्वारो वैदेशिकाः (न) समागत्य, राज्ञः समीपे उपविष्टाः। ततो राजा तान् अप्राक्षीत्,—"भो भद्राः! यूयं कुतः समागताः?" तेष्वेकेनोक्तं—"वयम् अपूर्व्वदेशात् आगताः"। राज्ञोक्तं,—"तत्र देशे भवद्भिः किं किम् अपूर्व्वं दृष्टम्?" तेनोक्तं,—"तत्र देशे वेतालपुरी नाम काचित् पुरी वर्त्तते तत्र

(ध) अत्रान्तरे — [illegible]।

(न) वैदेशिकाः,— [illegible] ["तत्र जातः" ([illegible]) [illegible]

शोणितप्रिया काचित् देवताऽस्ति। तत्रत्यो महाजनः (प) राजा च प्रतिवत्सरं स्वमनोरथपूरणार्थम् अशुभनिवृत्त्यर्थञ्च (फ) तस्यै देवतायै कश्चित् पुरुषोपहारं (ब) प्रयच्छति। तस्मिन् दिने यदि कोऽपि वैदेशिकः समायाति, तर्हि तमेव देवतायै पशुवत् समर्पयति (भ)। वयमपि तस्मिन्नेव दिवसे मार्ग-वशात् (म) तन्नगरं गताः। ततस्तत्रत्या अस्मान् समु-द्धर्त्तुं (य) समागताः। तत् श्रुत्वा वयं प्राणभयेन, पलाय्य (र) अत्र समागताः। एतन्महदाश्चर्य्यम् अस्माभिः दृष्टम्"।

तत् श्रुत्वा राजा विक्रमः कौतूहलपरवशस्तत्र गत्वा भयङ्कराञ्च तां देवतां विलोक्य प्रणम्य च अस्तौषीत्,—

"ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना, माहेश्वरी, लीलया
कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी, चक्रायुधा वैष्णवी।
वाराही, नरसिंहशक्तिरमला, शाक्री च वज्रायुधा,
चामुण्डा, गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु मां मातरः"॥२७६॥

(प) महाजनः,—प्रधानपुरुषः।

(फ) अशुभनिवृत्त्यर्थम्—अमङ्गलशान्त्यर्थम्।

(ब) पुरुषोपहारं—नरबलिम्।

(भ) पशुवत्—छागादिवत्। समर्पयति—बलिनिमित्तं ददाति।

(म) मार्गवशात्—गमनपथानुरोधादित्यर्थः।

(य) समुद्धर्त्तुं—समुच्छेत्तुं, नाशयितुमिति यावत्, बलिनिमित्तं सञ्चयितुमिति वा।

(र) पलाय्य—पलायनं कृत्वा, [परापूर्व्वकात् अयतेर्ल्यप्]।

स्तवमाह ब्रह्माणीति।—ब्रह्माणी ब्रह्मशक्तिः, कमलवत् पद्मवत्, इन्दुवत् चन्द्रवच्च सौम्यं सुन्दरं, वदनं मुखं यस्याः सा तादृशी, माहेश्वरी महेश्वरशक्तिः, कौमारी कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य शक्तिः लीलया क्रीडाच्छलेन हेलया इत्यर्थः, रिपूणां शत्रूणां, दर्पस्य गर्वस्य, नाशनं करोति या सा तादृशी, चक्रायुधा चक्रास्त्रधारिणी च वैष्णवी विष्णुशक्तिः, वाराही वराहमूर्त्तिधरस्य विष्णोः शक्तिः, अमला स्वच्छा,

एवं स्तुतिं विधाय रङ्गमण्डपे (ल) उपविष्टः।

तस्मिन्नवसरे कश्चिद्दीनवदनः (व) महाजनैः सह वाद्यं पुरस्कृत्य समागमत्। राजाऽपि तं दृष्ट्वा एव मनसि विचारयति स्म,—"अयमेव देवताबलिनिमित्तम् एभिः महाजनैः समानीतः, ततः अत्यन्तक्लान्तवदन" (श) इव दृश्यते। तद् अस्मिन्नेव अवसरे मम शरीरं दत्त्वा एनं मोचयिष्यामि। इदं शरीरं शतवर्षाणि स्थित्वा सर्वथा नाशमेव यास्यति, अतः शरीरिणा स्वदेहव्ययेन (ष) अपि धर्म्मः कीर्त्तिश्चोपार्ज्जनीया"। उक्तञ्च,—

चला लक्ष्मीश्चला प्राणाश्चलो देहोऽथ यौवनम्।
चलाचलश्च संसारः कीर्त्तिर्धर्म्मश्च निश्चल ॥ २७७ ॥

तेजोमयीत्यर्थः, नरसिंहस्य नृसिंहरूपिविष्णोः शक्तिः नारसिंहीत्यर्थः, वज्राऽऽयुधा वज्रास्त्रधारिणी, शाक्री शक्रस्य इन्द्रस्य शक्तिः, चामुण्डा रौद्री शक्तिश्च, गणनाथेन प्रमथपतिना, रुद्रेण शिवेन, सहिता सङ्गता, एता अष्टौ मातरः, मां रक्षन्तु पालयन्तु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७६ ॥

(ल) रङ्गमण्डपे—रङ्गार्थं नृत्यगीताद्यर्थं, मण्डपः शाला, तस्मिन् नाट्यमन्दिरे इत्यर्थः।

(व) दीनवदनः,—दुःखिताऽऽननः।

(श) क्लान्तेति।—अत्यन्तक्लान्तस्य अतिश्रान्तस्य वदनमिव वदनं यस्य सः तथोक्तः, अतिविवर्णमुखः इत्यर्थः।

(ष) स्वदेहव्ययेन—आत्मशरीरोत्सर्गेण।

अन्यच्च,—

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्म्मसङ्ग्रहः॥ २७८ ॥

तथा च,—

अर्थाः पादरजोपमाः गिरिणदीवेगोपमं यौवनम्
मानुष्यं जलबिन्दुलोलचपलं फेनोपमं जीवितम्।
धर्म्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनं
पश्चात्तापहतो जरापरिणतः शोकाग्निना दह्यते॥२७९॥

एवं विचार्य्य राजा तान् महाजनानुवाच,—"भो महाजनाः। अयं दीनवदनः कुत्र नीयते?" तैरुक्तम्,—"एनं देवतायै बलि-

---

देहादीनामनित्यत्वात् सदैव ते धर्म्मः अर्ज्जनीय इत्याह, अनित्यानीति।— शरीराणि देहाः, अनित्यानि नश्वराणि, विभवः धनादिसम्पत्, नैव शाश्वतः न चिरस्थायि, मृत्युः मरणं, काल इत्यर्थः, नित्यं सदैव, सन्निहितः निकटवर्त्ती, अस्ति इत्यध्याहारः, धर्म्मसङ्ग्रहः धर्म्मार्ज्जनं, कर्त्तव्यः विधेयः, सुधिया इति शेषः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २७८ ॥

चरमे धर्म्मसङ्ग्रहं करिष्यामि, अधुना तु विषयसुखमनुभवामि इत्याकारा बुद्धिः पश्चात्तापाय एव इति वक्तुम् अर्थादीनां तुच्छत्वप्रदर्शनमुखेनाह, अर्था इति।—अर्थाः धनानि, पादरजोपमाः पदधूलिसदृशाः, तद्वदतितुच्छत्वेन न आदरणीया इत्यर्थः, [विसर्गलोपेऽपि सन्धिरत्र विवक्षितः। अकारान्त "रज" शब्दोऽप्यस्तीति स्मर्त्तव्यम्] यौवनं तरुणत्वं, गिरिणद्याः पार्वत्यसरितः, वेगोपमं प्रवाहरयतुल्यं, गिरिणदीस्रोतोवत् अतिवेगगामीत्यर्थः, मानुष्यं मनुष्यता, मानवजन्म इति यावत्, इतरजन्मदुर्लभज्ञानसम्पादनाधारत्वात् इति तात्पर्य्यं, जलबिन्दुवत् वारिबिन्दुवत्, लोलचपलं [illegible] अतिशयचञ्चलं, क्षणस्थायीत्यर्थः, जीवितं जीवनञ्च, फेनोपमं फेनवदस्थिरम्, अस्ति इत्यध्याहार्य्यं, निश्चलमतिः स्थिरबुद्धिः सन्, यो जनः, स्वर्गार्गलस्य स्वर्गद्वाररोधकस्य अर्गलस्य उद्घाटनम् उन्मोचनहेतुभूतं धर्म्मं, न करोति न सञ्चिनोति, स जनः, जरापरिणतः जराग्रस्तः सन्, पश्चात्तापहतः अनुतापाक्रान्तः, शोकाग्निना शोकरूपानलेन,

[illegible]निमित्तं दास्यामः"। राज्ञोक्तं,—"कस्मात् कारणात्?" तैरुक्तं,—"देवता अनेन पुरुषोपहारेण तुष्टा सती अस्माकं मनोरथं [illegible]रयिष्यति"। राज्ञोक्तं,—"भो महाजनाः! अयमत्यन्ताल्प[illegible]नुः, (स) परं भीतश्च, अस्य शरीरोपहारेण देवतायाः का [illegible]प्तिर्भविष्यति? तस्मादमुं मुञ्चत। अहमेव तदर्थं मम शरीरं [illegible]स्यामि। अहं पुष्टाङ्गः (ह) अस्मि, मम मांसोपहारेण [illegible]वतायाः महती तृप्तिर्भविष्यति। अतो मा मारयत" इति [illegible]णन् तं मोचयित्वा, राजा स्वयमेव देवतायाः पुरतो गत्वा खड्गं [illegible]ावत् निजकण्ठे पातयति, तावद्देवतया खड्गं धृत्वा भणितं,—"भो महासत्त्व! तव धैर्य्येण परोपकारकरणेन च अहमतीव [illegible]न्तुष्टाऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"भो देवि! यदि [illegible]यि प्रसन्नाऽसि, तर्हि अद्य प्रभृति पुरुषमांसोपहारं परित्यज"। [illegible]च्छ्रुत्वा देवतया "तथाऽस्तु" इति भणितम्। एतत्सर्वमालोक्य [illegible]े महाजना राजानं वदन्ति स्म,—"भो राजन्! त्वं स्वसुखा[illegible]नभिलाषो (क) सन् द्रुम (ख) इव, परार्थमेव नियतं खेदं [illegible]हसि (ग)। तथा हि,—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते दृष्टिरेवंविधैव।

(स) अत्यन्ताल्पतनु,—नितान्तकृशदेह।

(ह) पुष्टाङ्ग,—स्थूलावयव।

(क) स्वसुखेति।—स्वस्य आत्मनः, सुखे सुखभोगे, अनभिलाषो इच्छाशून्यः, आत्मसुखेच्छाविरहित इत्यर्थः।

(ख) द्रुम,—वृक्ष।

(ग) खेदं—परदुःखेन शोकं, दुःखमित्यर्थः। वहसि—प्राप्नोषि।

[illegible]

[illegible]

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ २८० ॥

नास्माभिः कदापि क्वचिदपि भवादृशः परार्थपरो दृष्टः, तदनेन व्यवहारेण अतीव प्रीता वयं भवतः कल्याणमाशास्महे" इत्युक्त्वा सर्वे ते निष्क्रान्ताः। अथ राजाऽपि तेषाम् अनुज्ञां गृहीत्वा निजनगरमगमत्"।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजम् अवदत्,—"भो राजन्! त्वयि एव धैर्य्यौदार्य्यपरोपकारादिगुणा विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीं स्थितः।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे नरबलिनिवारणं नाम अष्टाविंशोपाख्यानम्] ॥ २८ ॥

सुखसम्पद्विधानार्थमित्यर्थः, खिद्यसे परिश्राम्यसि। खिद्यसे इति यदुक्तं, तत्तु अन्येषामपि सम्भवति, प्रतिनियतपरोपकारव्रतानां भवादृशां न क्लेशदायकम् इति विभाव्य पूर्वोक्तमाक्षिपति, अथवेति।—अथवा पूर्वाऽऽक्षेपे, ते तव सृष्टिः निर्म्माणम्, एवंविधैव ईदृश्येव, जगतां कल्याणविधानाय विधात्रा त्वं परोपकारस्वभाव एव कृत इति भावः। हि तथाहि, पादपः पादान् चरणान् पाति रक्षति इति पादपः रक्षणस्वभाव इत्यर्थः, (अत एव न वृक्षादिपदमुपात्तम्) तरुः, मूर्ध्ना शिरोभागेन, (न तु अधोदेशेन) तीव्रं दुःसहम्, उष्णम् उत्तापम्, अनुभवति स्वयं सहते, किन्तु छायया अनातपदानेन, संश्रितानां स्वतलस्थितानां, शरणागतानामिति यावत्, परितापम् आतपक्लेदं, शमयति नाशयति। मालिनी वृत्तम् ॥ २८० ॥

इति अष्टाविंशोपाख्यानम्।

अथ दारिद्र्यमोचनं नाम एकोन-त्रिंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपविशति, तावदन्यया पुत्तलिकयोक्तं,—"भो राजन्। यस्य विक्रमस्येव औदार्यादयो गुणा विद्यन्ते, स एवात्र सिंहासने उपवेष्टुं क्षमः"। भोजेनोक्तं,—"पुत्तलिके। कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्यगुण-वृत्तान्तम्"।

सा अब्रवीत्,—"श्रूयतां राजन्। एकदा विक्रमार्को राजकुमारैरुपास्यमानः (घ) सभायाम् उपविष्टोऽस्ति, तदा कश्चित् स्तुतिपाठकः समागत्य,—

'यावद्वीचीतरङ्गान् वहति सुरनदी जाह्नवी पुण्यतोया
यावच्चाऽऽकाशमार्गे तपति हि भुवनं भास्करो लोकपालः।
यावद्वज्रेन्द्रनील-स्फटिकमणिशिला विद्यते मेरुशृङ्गे
तावत्पुत्रैश्च पौत्रैः स्वजनपरिवृतो भुङ्क्ष्व राज्यं नृपाल'। ॥२८१॥

(घ) उपास्यमानः,—सेव्यमानः।

अथास्य श्लोकमाह, यावदिति।—नृपाल! हे राजन्! पुण्यं पवित्रं तोयं जलं यस्याः सा तादृशी, सुरनदी देवसरित्, जाह्नवी गङ्गा, यावत् यत्कालपर्यन्तं, वीचीतरङ्गान् प्रवाहान्, वहति अर्थात् यावत् गङ्गायाः प्रवाहः स्थास्यति, यावच्च लोकपालः लोकानां पालकः, भास्करः सूर्यः, आकाशमार्गे स्थितः सन्, भुवनं त्रिलोकीं, तपति अर्थात् यावत् सूर्यतापः स्थास्यति, यावत् मेरुशृङ्गे मेरुपर्वतशिखरे, वज्रं हीरकं, इन्द्रनीलमपि मणिविशेषः, स्फटिकमणिः श्वेतवर्णो मणिविशेषः, तेषां शिला नानाप्रकारमणिविशिष्टप्रस्तरखण्डः, विद्यते, तावत् तत्कालपर्यन्तं, पुत्रैः पौत्रैश्च, स्वजनपरिवृतः आत्मीयजनवेष्टितः सन्, राज्यं भुङ्क्ष्व राज्यभोगं कुरु। स्रग्धरा छन्दः ॥ २८१ ॥

इत्याशिषमुक्त्वा राजानं स्तौति,—"भो राजन्!—

यथा सरति जीमूते चातको ग्रीष्मपीडितः।
तृषितो याचते तोयं तथाऽहं तव दर्शनात्॥ २८२॥

अहं हि दूरदेशवासी। तव कीर्त्तिं समाकर्ण्य, दूरात् आगतोऽस्मि। तव कीर्त्तिः सप्तार्णवमेदिनीमण्डिता (ङ)—

कर्पूरादपि कैरवादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदी-
कल्लोलादपि राजतादपि चलत्कान्तादृगन्तादपि।
निःशेषञ्च यथा कलङ्करहितात् शीतांशुखण्डादपि
श्वेताभिस्तव कीर्त्तिभिर्धवलिता सप्तार्णवा मेदिनी॥२८३॥

भो राजन्! त्वाम् अर्थिजनकल्पद्रुमम् (च) आगत्य अद्य

स्वाभिप्रायं प्रकटयति, यथेति।—जीमूते मेघे, सरति उदीयमाने सति, ग्रीष्मेण उत्तापेन, पीडितः क्लिष्टः, चातकः पक्षिविशेषः, तृषितः तृषार्त्तः सन्, यथा तोयं जलं, याचते प्रार्थयते, तथा तद्वत् अहं तव दर्शनात् याचे इति शेषः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥२८२॥

(ङ) सप्तेति।—सप्त—लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलरूपाः सप्तसङ्ख्यकाः, अर्णवाः,—सागराः, तैः सहिता मेदिनी सप्तार्णवमेदिनी, सा मण्डिता—भूषिता यया सा तथाभूता। [अथवा मण्डितमिति भावे क्तः, "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन, सप्तार्णवमेदिन्याः मण्डितं मण्डनं यया सा तथाभूता]।

राज्ञः कीर्त्तेरुत्कर्षं वर्णयति, कर्पूरादिति।—कर्पूरादपि कर्पूरापेक्षयाऽपि, कैरवादपि कुमुदपुष्पापेक्षयाऽपि, दलत्कुन्दादपि प्रस्फुटितकुन्दपुष्पापेक्षयाऽपि, स्वर्णद्याः मन्दाकिन्याः, कल्लोलादपि तरङ्गापेक्षयाऽपि, राजतादपि शुभ्ररजतखण्डापेक्षयाऽपि, चलतः चञ्चलात्, कान्तानां रमणीनां, दृगन्तादपि नेत्रप्रान्तापेक्षयाऽपि, निःशेषं सम्पूर्णं यथा तथा कलङ्करहितात् निष्कलङ्कात्, शीतांशुखण्डादपि मालिन्यरहितचन्द्रकलापेक्षयाऽपि, श्वेताभिः अतिशुभ्राभिः, तव कीर्त्तिभिः यशोभिः, सप्तार्णवा सप्तसागरसहिता, मेदिनी पृथिवी, धवलिता शुभ्रा सञ्जाता। अतिशयेन भवदीययशसा भूमण्डलं शुभ्रं जातमित्यर्थः। ("यशसि धवलता—वर्ण्यते" इति कविसमयात् कीर्त्तेः धवलता वर्णिता)। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। २८३॥

(च) अर्थीति।—अर्थिजनेषु याचकेषु, कल्पद्रुमं कल्पतरुमिव, अभिमतवस्तुदायकत्वात्।

दारिद्र्यव्याधिमुक्तो (छ) ऽस्मि। अन्यच्च,—अस्मिन् देशे सकलार्थिकल्पद्रुमं भवन्तं विलोक्य, धनेश्वरनामा कश्चिद् राजा अस्माकं स्मृतिपथे (ज) उदेति। उत्तरस्यां दिशि ईशानभागे जम्बीरनगरे धनेश्वरनामा कश्चिद् राजा अर्थिनां दारिद्र्यदुःखनिवारणार्थं तेभ्यो धनं वितीर्णवान्। एकदा धनेश्वरेण माघशुक्लसप्तमीदिवसे वसन्तपूजायां कृतायां बहुदूरस्थाः अपि बहवः याचकाः समायाताः। तस्मिन् समये राज्ञा दानार्थम् अष्टादशकोटिसुवर्णं (झ) दत्तम्। एवमत्यन्तमौदार्य्यवरिष्ठः (ञ) स इव राजा अस्मिन् देशे त्वमेव एकः दृष्टोऽसि"।

तस्य वचनं श्रुत्वा विक्रमादित्यः भाण्डारिकमाहूय अभणत्,—"भो भाण्डारिक! अमुं स्तुतिपाठकं भाण्डारगृहे नीत्वा महार्हाणि रत्नानि दर्शय। ततोऽयं यावन्ति रत्नानि, अन्यान्यपि वस्तूनि ग्रहीतुमिच्छति, तावन्ति गृह्णातु"।

तदनन्तरं भाण्डारिकस्तं भाण्डारे नीत्वा, दिव्यानि अनेकानि वस्तूनि अदर्शयत्। स्तुतिपाठकोऽपि ईप्सितवस्तूनि (ट) रत्नानि च गृहीत्वा, परिपूर्णमनोरथः (ठ) राजसमीपमागत्य भणति,—"भो राजन्! महेश्वरस्य (ड) तव प्रसादात् अहं

(छ) दारिद्र्येति।—दारिद्र्यं व्याधिरिव दुःखकरत्वात्, तस्मात् मुक्तः, दारिद्र्यव्याधिमुक्तः।

(ज) स्मृतिपथे—स्मरणमार्गे।

(झ) स्वर्णेति।—अष्टादशकोटिसंख्यकस्वर्णमुद्रा इत्यर्थः।

(ञ) औदार्येति।—औदार्येण महत्त्वेन, वरिष्ठ श्रेष्ठ। [गुरुपुस्तकात् [illegible]]।

(ट) ईप्सितवस्तूनि—वाञ्छितद्रव्याणि।

(ठ) परिपूर्णमनोरथः,—सिद्धाभिलाषः।

(ड) महेति।—महतः ऐश्वर्यशालिनः, दानशीलस्य वा, [illegible]

धनपतिः (ढ) जातोऽस्मि, तव निधयो (ण) मम हस्तं प्राप्ताः। इदानीं तव चरित्रं सादृश्यमतिक्रान्तम्, (त) तव सादृश्यं हरि-हर-ब्रह्मादयोऽपि न बिभ्रति (थ)। तथाहि,—

वेधा वेदायनाविष्टो गोविन्दोऽपि गदाधरः।
शम्भुः शूली विषादी च भवान् केनोपमीयते ?"॥ २८४॥

एवं स्तुत्वा स्तुतिपाठकः "ब्रह्मायुः भव" (द) इत्याशिषमुक्त्वा निजस्थानं गतः।"

(ढ) धनपतिः,—कुबेरः।

(ण) निधयः,—शेवधयः, रत्नानि इति यावत्। निधयो यथा—"पद्मोऽस्त्रिया महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्व्वश्च निधयो नव॥" इति।

(त) सादृश्यमतिक्रान्तं—तुलनाऽतीतम्।

(थ) बिभ्रति—धारयन्ति।

हरिहरब्रह्मादिभ्योऽपि राज्ञ उत्कर्षमाह भङ्ग्या, वेधा इति।—वेधाः विधाता ब्रह्मा, वेदायनाविष्टः वेदमार्गानुयायिकार्य्ये आविष्टचित्तः, अन्यत् किमपि कर्त्तुं तस्यावकाशो नास्ति इति भावः, गोविन्दः विष्णुरपि, गदाधरः गदास्त्रधारी सन्, युद्धादिकं कृत्वा लोकानां पालनकार्य्ये निरतः, अतः त्रिजगत्पालननिरतस्य तस्यापि कार्य्यान्तरावकाशो नास्ति इति भावः, शम्भुः शिवः, शूली त्रिशूलधारी 'छिद्रान्वेषी' इति व्यङ्ग्यार्थः, पक्षान्तरे—शूलरोगग्रस्तः, लोकसंहारकार्य्ये व्यापृतत्वात् निर्द्दयः इत्यर्थः, तथा विषादी वैराग्यवान्, 'विषपायी' इति व्यङ्ग्यार्थः, विषपायित्वात् उन्माद एव इति भावः, पक्षान्तरे—रोगयुक्तदेहत्वात् अतीव विषण्णः अतः स कामानर्हः इति व्यङ्ग्यार्थः, अतः ब्रह्मादयः न तव सादृश्यभाजः, यतस्ते एकैकस्मिन्नेव कार्य्ये व्यापृताः, भवांस्तु एक एव सर्व्वकार्य्यं करोति, अतो भवतः सादृश्यं नास्ति, इत्याह—भवान् केन उपमीयते? न केनापीत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २८४॥

(द) ब्रह्मेति।—ब्रह्मण इव आयुः जीवनकालः यस्य तथाविधः, कल्पान्तजीवी इत्यर्थः। ब्रह्मायुष्कालो हि मानुषमानेन शतसंवत्सरात्मकः कल्पः। तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते यवनाचार्येण २०।२१ श्लोके,—"इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती॥ परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः॥" (आदिमः,—पराद्धे प्रथमकल्प इत्यर्थः)। इति।

इति कथा कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—"भो
जन्। त्वयि एवमौदार्य्यं (ध) विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन्
ंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे दारिद्र्य-मोचनं नाम एकोनत्रिंशोपाख्यानम्] ॥ २९ ॥

अथ इन्द्रजालप्रदर्शनं नाम त्रिंशोपाख्यानम्।

पुनरपि यावत् राजा सिंहासने समुपविशति, तावदन्या ुत्तलिका भणति,—"भो राजन्। यस्तु विक्रम इव औदार्य्यादि-ुणयुक्तः, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं योग्यः, अन्यो न"। ाजाऽब्रवीत्,—"भोः पुत्तलिके। कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्य-ृत्तान्तम्"।

साऽब्रवीत्,—"श्रूयतां राजन्। एकदा सकलसामन्त-राजकुमारादिभिरुपास्यमानो राजा सिंहासने समुपविष्टो-ऽभूत्। तस्मिन् समये ऐन्द्रजालिकः (न) कश्चित् समागत्य, "ब्रह्मायुर्भव" इत्याशिषमुक्त्वा भणति,—"भो देव। त्वं सकल-कलाऽभिज्ञः, तव समीपमागत्य अनेकैः महेन्द्रजालिकैर्लाघ-वानि (प) दर्शितानि; अद्य ममापि एकं लाघवं सुप्र-

(ध) औदार्य्यम्—उदारता, त्यागशीलत्वमिति यावत्।

इति एकोनत्रिंशोपाख्यानम्।

सन्नेन निरीक्षणीयम्"। राज्ञोक्तं,—"नेदानीमवसरोऽस्माकं, स्नानभोजनवेला जाता, प्रभाते द्रक्ष्यामः" इति।

ततः प्रभाते कश्चित् महाकायः, महाश्मश्रुभिर्देदीप्यमानवपुः, विपुलकन्धरः, (फ) देदीप्यमानं खड्गं धृत्वा, अतिमनोहरया स्त्रिया कयाचिद्युक्तः समागत्य सभायां समुपविष्टे राज्ञि नमश्चकार। तदा तत्रत्यैरधिकारिभिः तदकार्य्यं (ब) दृष्ट्वा सविस्मयैर्भणितं,—"भो नायक! (भ) भवान् कुतः समागतः?" तेनोक्तम्,—"अहं महेन्द्रस्य (म) सेवकः। कदाचित् स्वामिना शप्तः अधुना भूमण्डले तिष्ठामि। इयं मम भार्य्या। अद्यैव देवदैत्ययोः महत् युद्धं प्रारब्धं, तर्हि अहं तत्र गच्छामि। अयं विक्रमादित्यः जितेन्द्रियः (य) इति विचार्य्य, अस्य समीपे भार्य्यां निक्षिप्य, युद्धार्थं गमिष्यामि"। तत् श्रुत्वा राजा परं विस्मयं गतः।

ततः स राज्ञः समीपे भार्य्यां निक्षिप्य, राजानं निवेद्य, (र) खड्गेन यावत् गगने उत्पतति, (ल) तावदाकाशे महान् भैरवरवो जातः,—"रे! रे! मारय मारय घातय घातय" इति। सभायाम् उपविष्टाः सर्वेऽपि लोकाः ऊर्द्ध्वमुखाः सकौतुकं पश्यन्ति स्म।

(फ) विपुलकन्धरः,—विशालस्कन्धः, उच्चस्कन्ध इति भावः।

(ब) अधिकारिभिः,—अधिकृतैः, राजकार्य्ये नियुक्तैः पुरुषैः। तदकार्य्यम्—सस्त्रीकं राजसभायामागमनरूपम् अनुचितकर्म्म।

(भ) नायक!—सेनापते! रक्षिपुरुष वा।

(म) महेन्द्रस्य—इन्द्रस्य।

(य) जितेन्द्रियः,—"श्रुत्वा दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः। न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः।" इत्युक्तदर्पविषादशून्यः शान्तो जनः।

(र) निवेद्य—विज्ञाप्य, "यदहमिदानीं गच्छामि" इत्येवंरूपेण आमन्त्र्येत्यर्थः।

(ल) उत्पतति—ऊर्द्ध्वं गच्छति।

तदनन्तरं मुहूर्त्ते (व) गते राजसभामध्ये गगनात् खड्गो रक्तलिप्त, तथैको बाहुः पतितः। एवं सर्वैरवलोक्य भणितम्,—"अहो! एतस्याः स्त्रिया वीरः पतिः सङ्ग्रामे प्रतिभटैः (श) हतः, तस्यैको बाहुः, खड्गश्च पतितः"। एवं वदति सभाजने (ष) पुनः शिरश्च पतित, ततः कबन्धोऽपि (स) पतितः।

एतत् सर्व्वं दृष्ट्वा वीरस्य स्त्रिया भणित,—"भो देव! मम भर्त्ता रणाङ्गणे युद्ध विधाय शत्रुभिर्निहतः, तस्येद शिरः, सखड्गो बाहुः, कबन्धोऽपि पतितः। तर्हि स मे प्रियो भर्त्ता दिव्याङ्गनाभिः व्रियते (ह)। यन्निमित्तमेतत् शरीरं स्थित, स मम स्वामी रणाङ्गणे प्रतिभटैर्हतः; इदानीम् एतच्छरीरं कस्य कृते (क) रक्षामि? प्रमदाः पतिमार्गगाः (ख) इति विचेतनैरपि ज्ञातम्। तथा हि,—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित् प्रलीयते।
प्रमदाः पतिमार्गगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि॥ २८५॥

(व) मुहूर्ते—दण्डद्वयमित, "अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ता कला। तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियाम्॥" इत्यमरोक्तद्वादशक्षणमिते वा काले।

(श) प्रतिभटैः,—प्रतिद्वन्द्विर्योद्धृभिः।

(ष) सभाजने,—सभास्थ जने तस्मिन्।

(स) कबन्ध,—शिरःशून्यदेह। ('कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमर)।

(ह) दिव्याङ्गनाभिः,—सुरस्त्रीभिः, अप्सरोभिरित्यर्थः। व्रियते—वरणार्थं चेष्यते।

(क) कृते—निमित्तम् [अव्ययमेतत]।

(ख) पतिमार्गगाः—पत्युः मार्गं पन्थानं, गच्छन्ति अनुसरन्ति या ताः, पत्यनुगामिन्य भवन्तीत्यर्थः।

[illegible]

किञ्च,—

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,
या सौन्दर्य्यगुणान्विता पतिरता सा कामिनी कामिनी।
या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,
या लोकद्वयसाधनी तनुभृता सा चातुरी चातुरी ॥ २८६ ॥

तथा च स्मृतिः,—

मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद् हुताशनम्।
साऽरुन्धतीव पूज्या स्यात् स्वर्गलोके निरन्तरम् ॥ २८७ ॥

मेघेन जलदेन सह, प्रलीयते लयं गच्छति, एवं विचेतनैरपि जडैरपि पदार्थैः, प्रतिपन्नं प्रमाणीकृतं, यत् प्रमदाः स्त्रियः, पतिमार्गगाः पत्युः पथानुवर्त्तिन्यः भवन्तीति, हि निश्चये। सुन्दरी वृत्तम् ॥ २८५ ॥

पतिपदानुसारिणी पत्नी एव पत्नीपदवाच्या, न तु उद्वाहमात्रेणैव, इति वर्णनावसरे असाधारणं इन्द्रजालनैपुण्यप्रदर्शनेन राज्ञः सकाशात् अर्थग्रहणरूपा इहलोकहितसाधिका चातुरी, तथा असत्येऽपि पत्यौ मृतपतिकावत् शोकादिकं कृत्वा सभासमक्षं अग्निं प्रविशन्त्या अपि स्वस्याः विद्याप्रभावेण अमरणरूपा अयं च पतिपदानुसरणव्याजात् परलोकहितसाधिका चातुरी अपि अग्रे प्रकटीभविष्यति, इति व्यञ्जयितुमाह, येति।—शशिशोभना चन्द्रेण शोभमाना, गतघना मेघाऽऽवरणशून्या, राका सम्पूर्णचन्द्रा, ("पूर्णे राका निशाकरे" इत्यमरः) या यामिनी रात्रिः, सा यामिनी प्रशस्ता यामिनीत्यर्थः, सौन्दर्य्येण, गुणैश्च दयादाक्षिण्यादिभिः, अन्विता युक्ता अपि, पतिरता पतिव्रता, या कामिनी, सा कामिनी प्रशस्ता कामिनीत्यर्थः, या गोविन्दे कृष्णे, यो रसः अनुरागः, तेन यः प्रमोदः प्रहर्षः, प्रकटाऽऽनन्द इत्यर्थः, तेन मधुरा मनोहारिणी, माधुरी मधुरता, सा माधुरी प्रशस्ता माधुरीत्यर्थः, तनुभृता शरीरिणा, लोकद्वयसाधनी इहामुत्रोपकारिणी, या चातुरी चातुर्य्यं, नैपुण्यमित्यर्थः, सा चातुरी प्रशस्ता चातुरीत्यर्थः, अत्र द्वितीययामिन्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्ययामिन्यादिरूपमुख्यार्थं बाधमानाः, प्राशस्त्यादिगुणशालियामिन्यादिरूपमर्थं बोधयन्तीति मुख्यार्थस्य स्वाभिधेयस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वात् अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेरिति बोध्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । २८६ ॥

पत्यनुगामिनीनां स्त्रीणां प्रशस्ततामाह स्मृतिप्रमाणेन, मृते इति।—भर्त्तरि

यावच्चाग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत्।
तावन्न मुच्यते सा हि नरकाद्धि कथञ्चन ॥ २८८ ॥
मातृकं पैतृकं चाऽपि श्वशुरस्य कुलं तथा।
कुलत्रयं तारयेद्धि भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥ २८९ ॥

तथा च,—

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥ २९० ॥
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्।
तथा स्त्री पतिमुद्धृत्य सह तेनैव मोदते ॥ २९१ ॥

स्वामिनि, मृते सति, या नारी स्त्री, हुताशनम् अग्निं, समारोहेत् प्रविशेत् इति भावः, सा नारी, निरन्तरं सदा, स्वर्गलोके अमरावत्याम्, अरुन्धतीव वशिष्ठपत्नीव, पूज्या स्यात्। इत २९९ सङ्ख्यकश्लोकपर्य्यन्त पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २८७ ॥

अननुगमने दोषमाह, यावदिति।—पत्यौ मृते सति, स्त्री नारी, यावत् यत्पर्य्यन्तम्, अग्नौ वह्नौ, आत्मानं निजदेहं, न प्रदाहयेत भस्मीकुर्य्यात्, तावत् तत्पर्य्यन्तं, सा नारी, कथञ्चन केनापि प्रकारेण, नरकात् न मुच्यते नरकमुक्ता न भवति। हि निश्चये ॥ २८८ ॥

पत्यनुगमने गुणान्तरमाह, मातृकमिति।—या नारी, भर्त्तारं स्वामिनम्, अनुगच्छति अर्थात् अनुमरणं करोति, सा नारी, मातृकं मातृकुलं, पैतृकं पितृकुलं, तथा श्वशुरस्य कुलम्, एतत् कुलत्रयं वंशत्रयं, हि तारयेत उद्धरेत ॥ २८९ ॥

गुणान्तरं दर्शयति, तिस्र इति।—या नारी, भर्त्तारं स्वामिनम्, अनुगच्छति अनुम्रियते, सा मानवे मनुष्यदेहे, तिस्रः कोट्यः अर्द्धकोटी च सार्द्धत्रिकोटीसङ्ख्यकानि इत्यर्थः, यानि यावन्ति, रोमाणि सन्ति, तावत्कालं तत्परिमितवर्षपर्य्यन्तम् अर्थात् सार्द्धत्रिकोटीवर्षपर्य्यन्तं, स्वर्गे वसेत ॥ २९० ॥

अनुमृता स्त्री निरयगामिनमपि पतिमुद्धरते, इति प्रदर्शयितुमाह, व्यालेति।—व्यालग्राही आहितुण्डिकः, बलात् बलपूर्व्वकं, व्यालं सर्पं, बिलात् गर्त्तात्, यथा

दुर्वृत्त वा सुवृत्तं वा सर्व्वपापरतं तथा।
भर्त्तार तारयत्येषा भार्य्या धर्म्मेषु निष्ठिता ॥ २९२ ॥

अन्यच्च,—

जीवित पतिहीनाया निष्फलञ्च भवेत् ध्रुवम्।
दीनायाः पतिहीनाया किं नार्य्या जीवितैः फलम्?॥२९३॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मित सुतः।
अमितस्य च दातारं भर्त्तार का न पूजयेत्? ॥ २९४ ॥

किञ्च,—

अपि बन्धुशता नारी बहुपुत्रैश्च संयुता।
शोच्या भवति सा नारी पतिहीना तपस्विनी ॥ २९५ ॥

तथा च,—

गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्विविधैर्भूषणैरपि।
वासोभिः शयनैश्चैव विधवा किं करिष्यति? ॥ २९६ ॥

पुनरेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, दुर्वृत्तमिति।—धर्म्मेषु निष्ठिता धर्म्मपरायणा, एषा भार्य्या पत्नी, दुर्वृत्तं दुश्चरितं, सुवृत्तं सुचरितं वा सर्व्वपापनिरतं वा सर्व्वविधपापाऽऽसक्तमपि वा, भर्त्तारं स्वामिनं, तारयति उद्धरति ॥ २९२ ॥

पतिहीनाया जीवनं दुःखाकरमेव, इति वक्तुं श्लोकमाह, जीवितमिति।—पतिहीनायाः स्वामिविरहितायाः नार्य्याः, जीवितं जीवनं, ध्रुवं निश्चितमेव, निष्फलं निष्प्रयोजनं, भवेत् स्यात्, पतिहीनायाः विधवायाः, दीनायाः नार्य्याः, स्त्रियाः, जीवितैः जीवनैः, किं फलम्? किं प्रयोजनम्? न किमपीत्यर्थः ॥ २९३ ॥

स्त्रीणां भर्त्तृपूजने हेतुमाह, मितमिति।—पिता जनकः, मितं परिमितमेव, ददाति, भ्राता सहोदरः, सुतः पुत्रश्च, मितमेव ददाति, अमितस्य अपरिमितवस्तुनः, दातारं प्रदायकं, भर्त्तारं पतिं, का नारी, न पूजयेत्? सर्व्वैव पूजयेत् इत्यर्थः ॥ २९४ ॥

पतिहीना सर्व्वथैव शोच्या इति वक्तुमाह, अपीति।—यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् अत्र या इति कर्त्तृपदमध्याहार्य्यं, या नारी, पतिहीना विधवा, अत एव तपस्विनी दीना, सा नारी, बन्धुशता भ्रात्रादिशतबान्धवयुताऽपि, तथा बहुपुत्रैश्च संयुताऽपि, शोच्या शोचनीया भवति ॥ २९५ ॥

तथा च,—

नाऽतन्त्री विद्यते वीणा नाऽचक्री वर्त्तते रथः।
नाऽपतिः सुखमाप्नोति नारी बन्धुशतैरपि ॥ २९७ ॥
दरिद्रो व्यसनी वृद्धो व्याधितो विकलस्तथा।
पतितः कृपणो वाऽपि स्त्रीणां भर्त्ता परा गतिः ॥ २९८ ॥
नास्ति भर्त्तृसमो बन्धुर्नास्ति भर्त्तृसमा गतिः।
वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीणामन्यत् न विद्यते।
धन्या सा योषितां मध्ये भर्त्त्रग्रे म्रियते हि या" ॥ २९९ ॥

इत्युक्त्वा अग्निप्रवेशार्थं राज्ञः पादयोः पपात। राजा तस्या वचनं श्रुत्वा करुणार्द्ररससिक्तकर्णः (ग) सन्

हीना नारी, गन्धैः विलेपनद्रव्यैः, माल्यैः पुष्पमालादिभिः, धूपैः सुगन्धधूमैः, तथा विविधैः नानाप्रकारैः, भूषणैः अलङ्कारैः, वासोभिः वस्त्रैः, शयनैः उत्तमशय्याभिश्च, किं करिष्यति? न तासां किमपि तैः प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २९६ ॥

पतिहीनायाः दुःखभागिनीत्वमाह, नेति।—अतन्त्री तन्त्रीरहिता, वीणा न विद्यते नास्ति, नास्ति चक्रं यस्य सः अचक्री ["सर्व्वधनी" इति वत् इन्नन्तो बहुव्रीहिः] चक्ररहितः, रथश्च न वर्त्तते नास्ति, अपतिः पतिहीना, नारी स्त्री, बन्धुशतैरपि भ्रात्रादिबहुबान्धवजनैरपि, सुखं नाप्नोति न लभते ॥ २९७ ॥

यादृशः तादृशो भर्त्ता भवतु स एव स्त्रीणां भोगस्वर्गापवर्गद, इत्यर्थे प्रमाणमाह,

श्रीखण्डादिभिः चितां विरचय्य, (घ) तस्यै अनुज्ञां ददौ। साऽपि राज्ञः सकाशात् अनुज्ञां लब्ध्वा, भर्त्तुः शरीरेण समम् (ङ) अग्निं विवेश। ततः सूर्य्योऽस्तमगात्।

प्रभाते राजा सन्ध्यादिकं कर्म्म समनुष्ठाय, सिंहासने समुपविष्टो यावत् सकलसामन्त-राजकुमारादिभिरुपास्यते, तावत् स एव नायकः पूर्ववत् खड्गहस्तः, अतिदीर्घाकारो देदीप्यमानवपुः समागत्य, राज्ञः कण्ठे कल्पतरुकमलग्रथितां मालां परिमललुब्धमुग्धमधुकरनिकुरम्बनिरन्तरां (च) निधाय, तस्मै नानाविधयुद्धगोष्ठीः (छ) वक्तुं प्रवृत्तः। तं समागतं दृष्ट्वा सर्वाऽपि सभा विस्मयं गता।

पुनस्तेन भणितं,—"भो राजन्! मयि अस्मात् स्थानात् स्वर्गं गते, तत्र महेन्द्रस्य दैत्यगणैश्च महान् सङ्ग्रामोऽभूत्। तस्मिन् समये बहवो राक्षसा दैत्याश्च निपातिताः, केचन पलाय्य गताः। युद्धावसाने देवेन्द्रेण सप्रसादम् (ज) अहं भणितः,—'भो नायक! त्वया अद्य प्रभृति भूलोकं प्रति न गन्तव्यम्, तव शापस्यावसानं जातम्। तवाहं प्रसन्नोऽस्मि, गृहाणेदं वलयम्'

(घ) श्रीखण्डादिभिः,—धवलचन्दनप्रभृतिभिः, दहनोपयोगिद्रव्यैः। चिता—चितिं, शवदाहाय चुल्लीमित्यर्थः। विरचय्य—सन्नाकार्य, रचयित्वेत्यर्थः, [वि + रचि —ल्यप्, 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६।४।५६ पा०) इति णेरयादेशः]।

(ङ) समम्—सह [अव्ययमेतत्]।

(च) कल्पेति।—कल्पतरोः कल्पवृक्षात्, उद्भूतेन सञ्जातेन, कमलेन पद्मेन, ग्रथितां निबद्धाम्। (कल्पतरौ कुसुमितकमलप्रसवत्वेन तत्सन्निवेशो कमलस्यासौ नार्थान्तिकः।) परिमलेति।—परिमलेषु सौरभेषु, लुब्धाः लोलुपाः, मुग्धाः मूढाः, लोलोपहतचेतसः इति यावत्, ये मधुकराः भृङ्गाः, तेषां निकुरम्बे समूहे, निः नास्ति अन्तरम् अवकाशः, यत्र तां तथाविधाम्। माला—मालिकाम्।

(छ) नानाविधयुद्धगोष्ठीः—युद्धविषयिणीः विविधवार्त्ताः।

(ज) सप्रसादम्—सानुग्रहम्।

इति रत्नखचित स्वकरात् मुक्तावलयं मम हस्ते अदात्। पुनर्मया भणित,—"भोः स्वामिन्! अत्राऽऽगमनसमये मया भार्य्या विक्रमार्कसमीपे निक्षिप्ता। तां गृहीत्वा झटिति पुनरागमिष्यामि, इति पुरन्दरम् उक्त्वा समागतोऽस्मि। त्वं धार्म्मिकचूड़ामणिः, सा मम भार्य्या दातव्या; तया सह पुनः स्वर्लोकं गमिष्यामि" इति।

तद्वचनं श्रुत्वा राजा सर्वैः सह सभायां तटस्थो (क) जातः, परं विस्मयं गत्वा तूष्णीञ्च स्थितः। पुनस्तेन गदितं,—"भोः राजन्! किमिति जोषम् (ज) आस्यते?" राज्ञः समीपस्थै-[illegible]तं,—"तव भार्य्या अग्निं प्रविष्टा"। तेनोक्तं,—"किमर्थम्?" [illegible] तु निरुत्तरीभूताः आसन्। तदा तेन भणितं,—"राज-शिरोमणे! परनारीसहोदर! लोककल्पद्रुम! (ट) विक्रम-भूमिपाल! किमिदम् अकार्य्यम् अनुष्ठीयते? देहि मे मत्पत्नीम्"। ततो राज्ञोक्तं,—"भो नायक! खड्गबाहुभ्यां पतितं भवच्छिरः पतिवरञ्च दृष्ट्वा भवन्तं युद्धनिहतं मत्वा सभासदां मम च अनुमतिं गृहीत्वा भवच्छरीरेण सह तव पत्नी अनलं प्रविष्टवती"। नायकेनोक्तं,—"राजन्! सुरूपा युवतीञ्च पर-

(क) तटस्थ,—उदासीन इव, पक्षापक्षनवाश्रित उदासीनो यथा सदसत् किमपि न वक्ति, तथा किमपि न उवाच, तूष्णीं स्थित इत्यर्थः। यद्वा तटस्थ,—नदीकूलस्थ इव सभयः। नदीतीरस्थो यथा कदाचित् तटभङ्ग पतना[illegible] [illegible] भीत-भीत इव सदा वर्त्तते, तद्वत् राजाऽपि भीतभीत इव स्थित इत्यर्थः।

(ज) जोष—तूष्णीं, मौनमिति यावत्।

(ट) राजेति।—राज्ञां शिरसि श्रेष्ठ मणिरिव, तत्सम्बोधने, राजचूडामणे! [illegible] इति।—परनार्य्याः परस्त्रियाः, सहोदर भ्राता इव, तत्सम्बोधने, [एतेन [illegible]]। लोक—जगति, [illegible], कल्पद्रुम इव

ललनाम् अपि लोलुपदृशा (ठ) दृष्ट्वा भवतैव गृहान्तरे गोपायिता सा ; यतः मयि मृते अनलम् अप्रविश्य तया स्वर्गं एव तच्छरीरेण गन्तव्यः इति नियमः (ड) आसीत्"। तदा सकलसभासदैरुक्तं,—"भोः सत्यमेव अस्माकं समक्षं सा अनलं प्रविष्टा"। ततः "न हि न हि" इत्युक्त्वा नायकः त्वरितमुत्थाय, सिंहासनपश्चाद्वर्त्तिगृहाभ्यन्तरात् तामेव नायिकां करे धृत्वा राजसभामध्यमानीय, तद्वस्त्रावरणञ्च उन्मोच्य प्रदर्शितवान्। ततः सर्वे एव लज्जानम्राननाः परं विस्मयं जग्मुः।

अथ स सहासं राजानं गदितवान्—"महाराज! सकलगुणगणैकभाजन! ब्रह्मायुर्भव ; अहं स महेन्द्रजालिकः, तव पुरतः मया इन्द्रजालविद्यालाघवं दर्शितम्"। राजाऽपि विस्मयं गतः प्रसन्नोऽभूत्।

तस्मिन्नवसरे भाण्डारिकेणाऽऽगत्य उक्तं,—"भो महाराज! पाण्ड्यराजेन स्वामिने करः प्रेषितः"। राज्ञोक्तं,—"किं किं प्रेषितम् ?" तेनोक्तं,—"स्वामिन्! अवहितः (ढ) शृणु,—

अष्टौ हाटककोटयः, त्रिनवतिर्मुक्ताफलानां तुलाः
पञ्चाशन्मधुगन्धलुब्धमधुपैः सशोभिताः सिन्धुराः।
अश्वानां त्रिशतञ्च वै सुचतुरं पण्याङ्गनानां शतं
श्रीमद्विक्रमभूमिपाल! भवतः श्रीपाण्ड्यराट्प्रेषितम्"॥२००॥

(ठ) लोलुपदृशा—लालसदृष्ट्या, सानुरागवीक्षणेनेत्यर्थः।

(ड) नियमः,—अङ्गीकारः।

(ढ) अवहितः—सावधानम्, मनःसंयोगपूर्वकमित्यर्थः।

पाण्ड्यराजप्रेषितानां वस्तूनां सङ्ख्यां वर्णयति, अष्टाविति।—अष्टौ हाटककोटयः, अष्टकोटिसङ्ख्यस्वर्णमुद्राः, मुक्ताफलानां त्रिनवतिः तुलाः, त्रिनवतितुलापरिमितानि, सार्द्धद्विपञ्चकैकादशशत भरिपरिमितानीत्यर्थः, मुक्ताफलानि उत्तममुक्ताः, मधुगन्धेन मदगन्धेन, लुब्धैः लोभाक्रान्तैः, मधुपैः भ्रमरैः, सशोभिताः, सिन्धुराः गजाः, पञ्चाशत् पञ्चाशत्सङ्ख्यकाः, तथा अश्वानां घोटकानां, त्रिशतं शतत्रयं, तथा सुचतुर

ततो राज्ञा भणितम्,—"एतत्सर्वम् ऐन्द्रजालिकाय देहि"। तो भाण्डारिकेण तत्सर्वं तस्मै दत्तम्"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—"भो राजन्! त्वयि एवम् औदार्य्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा अधोमुखो बभूव।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे इन्द्रजाल-प्रदर्शनं नाम त्रिंशोपाख्यानम्] ॥ ३० ॥

अथ वेतालसिद्धिलाभो नाम एकत्रिंशोपाख्यानम्।

अथ राजा सिंहासने पुनः यावत् समुपविशति, तावदन्या त्तलिका वदति स्म,—"भो राजन्! सिंहासने स एव उपवेष्टुं मर्, यस्य विक्रमस्येव औदार्य्यादयो गुणा भवन्ति"। जोक्त,—"भोः पुत्तलिके! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य्य-त्तान्तम्"।

सा कथयति,—"भो राजन्! श्रूयताम्,—विक्रमार्के राज्य र्वति, एकदा कश्चिद्दिगम्बरः (ण) समागत्य, राज्ञो हस्ते ल दत्वा आशिष प्रयुज्य भणति,—"भो राजन्! अह ागशीर्षे कृष्णचतुर्दशीदिवसे महाश्मशाने हवनं करिष्यामि।

भवान् परोपकारी सत्त्वाधिकः इति मे विदित, तत्र ममोत्तर-साधकेन (त) त्वया भवितव्यम्। तस्य महाश्मशानस्य नातिदूरे शमीपादपः अस्ति, तत्र कश्चिद्वेतालः (थ) लग्नस्तिष्ठति, स त्वया मौनेन एव नेतव्यः, अन्यथा मे कार्य्यसिद्धिः न भविष्यति"। राज्ञा "तथा करिष्यामि" इति प्रतिज्ञातम्।

अथ क्षपणकः सहःकृष्णचतुर्दशीदिवसे(द) महाश्मशाने होम-साधनद्रव्याणि गृहीत्वा स्थितः। अथ तेन दर्शित शमीपादप-स्थितं वेतालं दृष्ट्वा, स्कन्धे गृहीत्वा राजा यावत् मार्गे आगच्छति, तावत् वेतालेनोक्त,—"भो राजन्! मार्गश्रमापनोदनाय (ध) कामपि कथा कथय"। राजा मौनभङ्गभयात् (न) तूष्णीं स्थितः। पुनर्वेतालेनोक्त,—"त्व मौनभङ्गभयात् कथा न कथयसि, अहं तावत् कथयिष्यामि। कथाऽवसाने मौनभङ्गभयान्न कथयिष्यसि चेत्, तव शिरः सहस्रधा भविष्यति" इति भणित्वा कथाम् आरभते,—

"राजन्! श्रूयता—हिमवतो दक्षिणपार्श्वे विन्ध्यवती नाम्नी नगरी आसीत्। तत्र सुविचारको नाम राजा प्रति-वसति स्म। तस्य पुत्रः मयसेनः। स एकदा आखेटनार्थं (प) वन गत, वने हरिणमेक दृष्ट्वा तदनुगतो महारण्य प्रविष्टः। तत. कञ्चिन्नगरमार्गमासाद्य (फ) एकाकी यावदागच्छति,

(त) उत्तरसाधकेन—पृष्ठपोषकेण, साहाय्यकारिणेत्यर्थः।

(थ) वेतालः,—भूताविष्टशवविशेषः।

(द) सहः इति।—सहाः—मार्गशीर्षः, ("मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः" इत्यमरः) मार्गशीर्षकृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां तिथौ।

(ध) मार्गश्रमापनोदनाय—पथश्रान्तिदूरीकरणाय।

(न) मौनभङ्गभयात्—वाक्संयमव्रतनाशभयात्।

(प) आखेटनार्थं—मृगयानिमित्तम्।

(फ) आसाद्य—प्राप्य।

तावन्मध्ये एका नदी दृष्टा। तत्र नदीतटे कश्चिद् ब्राह्मणः अनुष्ठानं(ब) करोति। राजपुत्रः तस्य समीपं गत्वा तमवदत्,—"भो ब्राह्मण। यावत् जलं पास्यामि, तावत् मम अश्वं गृहाण"। ब्राह्मणेनोक्तम्,—"अहं किं तव प्रेष्यः,(भ) यदश्वं धारयिष्यामि?" ततस्तेन कशया (म) ताडितः ब्राह्मणः रुदन् राजसमीपमागत्य तं वृत्तान्तं निवेदयामास। तच्छ्रुत्वा राजा क्रोधात् अरुणलोचनः (य) सन्, पुत्रं स्वदेशात् निर्वासयितुम् (र) आदिदेश। तस्मिन्नवसरे मन्त्रिणा भणितम्,—"अयं राज्यभोगे योग्यः कुमारो हि स्वदेशात् न निर्वासनीयः। एतदुचित (ल) न भवति"। राज्ञोक्तं,—"भो मन्त्रिन्! एतदुचितम् एव, यतः अनेन ब्राह्मणशरीरं कशया ताड़ितं, तस्मादयं समीचीनदण्डः, (व) हस्तच्छेदश्च करणीयः। बुद्धिमता ब्रह्मद्वेषो न कर्त्तव्यः।

भो मन्त्रिन्! किं त्वया पुराणानि न श्रुतानि? पुरा ब्राह्मणस्य शापात् ईश्वरस्य लिङ्गपातः (श) जातः, नृगस्य क्रकलास-

(ब) अनुष्ठानं—शास्त्रविहिताऽऽचरणम्।

(भ) प्रेष्यः,—परिचारकः, भृत्य इति यावत्।

(म) कशया—अश्वताडन्या। ("अश्वानां ताडनी कशा" इत्यमरः)।

(य) अरुणलोचनः,—अरुणे लोचने यस्य, आरक्तनयन इत्यर्थः।

(र) निर्वासयितुं—दूरीकर्तुम्।

(ल) उचितं—युक्तियुक्तम्।

(व) समीचीनदण्डः,—उपयुक्तशास्तिः, न्याय्यदण्ड इत्यर्थः।

(श) ईश्वरस्य—हरस्य। लिङ्गपातः,—लिङ्गपतनम्। [पुरा किल स्ववशो-

त्वम्, इन्द्रस्य दारिद्र्ययोगः, नहुषस्य महोरगत्वम्, (प) स्वयं सम्पन्नोऽपि पूज्यान् न तिरस्कुर्य्यात् (स)। उक्तञ्च,—

अत्युन्नतपदं प्राप्तः पूज्यान् नैवावमानयेत्।
नहुषः सर्पतां प्राप्तश्च्युतोऽगस्त्यावमाननात्॥
अतस्ते ब्राह्मणाः सर्वे पूजनीयाश्च सर्वदा॥ २०१॥

(प) नृगस्य—तदाख्यस्य सूर्य्यवंशीयनृपभेदस्य। कृकलासत्वं—सरटत्वं, तदाख्य-सरीसृपविशेषत्वम्। [उशीनरतनयः नृगो नाम सूर्य्यवंशीयः नरपतिः अज्ञानात् स्वकीयधेनुबुद्ध्या ब्राह्मणधेनुं विप्राय दत्त्वा, ब्रह्मशापात् कृकलासत्वम् अवाप। इति महाभारतेऽनुशासनपर्व्वणि ७० अध्यायोक्तकथा]। इन्द्रस्य—पुरन्दरस्य। दारिद्र्ययोगः,—लक्ष्मीभ्रंशः। [अत्रेदं पुरावृत्तम्,—पुरा किल शचीनाथः कदाचित्कामुकः कस्मिंश्चित् महारण्ये रम्भया रममाणः कैलासं यान्तं सशिष्यं दुर्व्वाससमालोक्य ससम्भ्रमं तमुपेत्य च शिरसा ननाम, तेन चातिप्रसन्नो मुनिः आशीर्व्वचनपुरःसरं विष्णुप्रसादं मोक्षप्रदं पारिजातकुसुममेकं तस्मै ददौ। धनमदेनातिप्रमत्तं तं तत्पुष्पमनादृत्य हस्तिमस्तके स्थापयन्तमालोक्यातिक्रुद्धो मुनिः "श्रीभ्रष्टो भव" इति शशाप, तद्यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ३६ अध्याये,—"शक्रः पुष्पं गृहीत्वा च प्रमत्तो राजसम्पदा। भ्रमेण स्थापयामास तदेव हस्तिमस्तके॥ * * * * तत्पुष्पं त्यक्तवन्तञ्च दृष्ट्वा शक्रं मुनीश्वरः। तमुवाच महारुष्टः शशाप स कृपान्वितः॥ मुनिरुवाच,—अरे। श्रिया प्रमत्तस्त्वं कथं मामवमन्यसे?। * * * * यस्मात् संस्थापितं पुष्पं गर्व्वेण हस्तिमस्तके। तस्मात् युष्मान् परित्यज्य यातु लक्ष्मीर्हरेः पदम्॥" इति]। नहुषस्य—तदाख्यचन्द्रवंशीयनृपविशेषस्य। महोरगत्वम्—अजगरत्वम्। [पुरा किल चन्द्रवंशीयो नहुषो नाम राजा इन्द्रत्वं प्राप्य शचीं कामयामास, ततः "सप्तर्षिवाहितं यानमारुह्य यदि आगन्तुं शक्नोषि, तदा त्वां भजामि, नान्यथा" इति शचीवाक्यं निशम्य तथा कृत्वा, शिबिकावाहकान् अलसमन्दगामिनः अगस्त्यप्रमुखान् महर्षीन् त्वरितगमनाय "सर्प सर्प" इति नहुषवाक्ये उच्चारिते "त्वं सर्पो भव" इति भगवान् शशाप। इति महाभारते वनपर्व्वणि १८१ अध्यायोक्तकथा]।

(स) सम्पन्नोऽपि—सम्पद्युक्तोऽपि, धनवान् अपीत्यर्थः। पूज्यान्—मान्यान् जनान्। न तिरस्कुर्य्यात्—नावमानयेत्।

महतोऽपि पूज्यावमाननं न कार्य्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह, अत्युन्नतेति।—अत्युन्नतपदम् उच्चपदं, प्राप्तः लब्धवान् अपि जनः, पूज्यान् मान्यान् जनान्, नैव अव

तथा च,—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः।
क्षयैश्चाऽध्यासितश्चन्द्रः को न नश्येत् प्रकोप्य तान्? ॥२०२॥

किञ्च,—

यद्वक्त्रेन सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः।
कव्यानि चैव पितरः को भवेदधिकस्ततः? ॥ २०३ ॥

तथा च,—

ये पूजिताः सुरैः सर्वैर्मनुष्यैश्चैव भारत।।
तपोव्रतधरा ये च तास्तान् विप्रान् समर्चयेत्॥ २०४ ॥

मानयेत् मान्यानामपमानं न कुर्य्यात्, नहुष राजा, अगस्त्यावमाननात् अगस्त्यस्याप-मानकरणात्, सर्पतां प्राप्त सर्परूपो भूत्वा, च्युत स्वर्गात् पतितः। अतः ब्राह्मणाव-माननाया अपराधहेतुकत्वात्, ते पूज्या, सर्वे समस्ताः, ब्राह्मणा, सर्वदा पूजनीयाश्च अर्चनीया एव, जनैरिति शेष। इत २०४ सङ्ख्याकश्लोकपर्य्यन्त पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥२०१॥

ब्राह्मणमाहात्म्यवर्णनमुखेन तदवमानने दोषमाह, यैरिति।—यै ब्राह्मणै, अग्नि पावक, सर्व्वभक्ष्य सर्व्वं भक्ष्य यस्य स तादृश, कृत विहित, महोदधिः समुद्र, अपेय लवणमयत्वात् पानायोग्य कृत, चन्द्र शशी, क्षयै क्षयकररोग-समूहै, यक्ष्मणा इति यावत, अध्यासित आक्रान्त, [पुरा किल रोहिण्यामेव रममाणस्य चन्द्रस्य अश्विन्यादय षड्विंशति पत्न्य पितर दक्ष पत्युरनय विज्ञापया-मासु, ततो दक्षेण दाक्षिण्यार्थमुपदिष्टोऽपि चन्द्र तद्वाक्यस्य अप्रतिपालनात "त्व क्षयरोगग्रस्तो भव" इत्यभिशप्त। इति पद्मपुराणस्वर्गखण्डोक्तगाथा] तान् तादृशान्, विप्रान प्रकोप्य प्रकृष्टेन कोपयित्वा को जन, न नश्येत नाश नाप्नुयात्? अपि तु सर्व एव ब्राह्मणकोपेन नश्येदित्यर्थ ॥ २०२ ॥

तथा च, द्वारावत्यां स्वयं कृष्णेनाप्युक्तम्,—

'घ्नत शपन्त परुषं वदन्त
यो ब्राह्मण नाऽर्चयते यथाऽहम्।
स पापकृत् ब्रह्मदवाग्निमध्ये
वध्यश्च दण्ड्यश्च सदाऽस्मदीयः ॥ २०५ ॥

किञ्च,—

यश्च मां परया भक्त्या आराधयितुमिच्छति।
तेन विप्राः सदा पूज्या एव तुष्टो भवाम्यहम्' ॥ २०६ ॥

भो मन्त्रिन्! येन हस्तेन ताडितो ब्राह्मण, तस्य हस्तस्य छेदः कार्य्यः” इत्युक्त्वा यावत् तस्य हस्तं छेदयन्ति, तावत् स ब्राह्मणः समागत्य भणति,—“भो राजन्! तदा अज्ञानवशात्(क) तथा कृतम्, अद्य प्रभृति एवमनुचितमयं न करिष्यति। मम अनुरोधात् राजपुत्रो रक्षणीयः, अहं प्रसन्नो जातोऽस्मि”। राजा

सुरैः देवैः, मनुष्यैश्च पूजिताः समादृताः, ये च ब्राह्मणाः तपोव्रतपराः तपोनिष्ठाः, व्रतपरायणाश्च, हे भारत। तान् तान् तादृशान्, विप्रान् ब्राह्मणान्, समर्चयेत् अवश्यमेव तेषां पूजां कुर्य्यात् ॥ २०४ ॥

अपकारिब्राह्मणापूजकस्यापि दण्डनीयतामाह भगवदुक्तिद्वारा, घ्नतमिति।— अस्मदीयः अस्मत्सम्बन्धी, यो जनः, घ्नत नन्तु, शपन्त शापं ददानं, परुषं कठोरं, वदन्त जयन्तमपि, ब्राह्मणं विप्रं, यथाऽहम् अहमिव, नार्चयते न पूजयति, पापकृत् पापी, स जनः, सदा सर्व्वदा, दण्ड्यः दण्डनीयः, तथा ब्रह्मदवाग्निमध्ये ब्रह्मतेजोरूपदावानलमध्ये, वध्यः वधार्हश्च, भवति। वृत्तमुपजातिः ॥ २०५ ॥

ब्राह्मणार्चनेनैव भगवदर्चनं भवतीत्याह यश्चेति।— यश्च जनः, परया उत्तमया भक्त्या अनुरागेण, माम् आराधयितुं सेवितुम्, इच्छति, तेन जनेन, विप्राः ब्राह्मणाः, सदा सर्व्वकालं, पूज्याः पूजनीयाः, एव भवति अहं तुष्टो भवामि। ब्राह्मणपूजनयाहं तुष्टो भवामीत्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्। २०६।

(क) अज्ञानवशात्—ज्ञानाभावात्, अज्ञानादित्यर्थः।

च तस्य वचनं श्रुत्वा स्वपुत्र विससर्ज्ज (क)। ब्राह्मणोऽपि निज-निलयम् अगात्" (ख)।

इमा कथा कथयित्वा वेतालो वदति,—"भो राजन्! एतयोः मध्ये गुणाधिक. कः?" राज्ञा विक्रमेण भणित,—"राजा एव गुणाधिकः"। तत् श्रुत्वा, मौनभङ्गात् वेतालः शमीपादपं जगाम। राजाऽपि पुनस्तत्र गत्वा तं स्कन्धे समारोप्य यावत् आगच्छति, तावत् स पुनरपि कथा कथयति। एवं कथानां पञ्चविंशतिः कथिता वेतालेन। राजाऽपि सर्व्वासामेव यथायथं प्रत्युत्तरमदात् (ग)।

तस्य सूक्ष्मबुद्धिवैदग्ध्येन (घ) वेतालः प्रसन्नो जातः, विक्रम जगाद,—"भो राजन्। अय दिगम्बरः त्वा निहन्तुं प्रयत्न करोति"। राज्ञोक्त,—"तत् कथम्?" वेतालेनोक्त,—"त्वया मयि तत्र उपस्थापिते, 'त्व श्रान्तोऽसि, इदानीमग्नि-कुण्ड प्रदक्षिणीकृत्य, दण्डवत् प्रणम्य निजस्थानं गच्छ' इति दिगम्बरवचनमाकर्ण्य त्वयि, दण्डवत् प्रणते सति, सः खड्गेन त्वा निहत्य तव मांसेन होम करिष्यति। एव क्रियमाणे अणिमादयाऽष्टौ सिद्धयः तस्य वशीभूताः भवेयु"। विक्रमेणो-क्तम्,—"अधुना कि क्रियते?" वेतालेनोक्त,—"त्वमेव कुरु,—दिगम्बरेण 'त्व दण्डवत्प्रणम्य निजस्थान गच्छ' इति उक्ते सति, त्वया एव वक्तव्यम्,—'अह सार्व्वभौम', (ङ) सर्व्वे राजानः

(क) विसर्जन—मुमोच।

मामेव प्रणामं कुर्व्वन्ति, मया कदाऽपि कस्याऽपि प्रणामो न कृतः; अतोऽहं प्रणामं कर्त्तुं न जानामि, त्वं प्रथमं प्रणामं कृत्वा दर्शय, तद् दृष्ट्वा पश्चादहं नंस्यामि'। ततः स यदा प्रणामं कर्त्तुं नम्रो भविष्यति, तदा त्वं तस्य शिरः छिन्धि (च)। तेन तवैव अष्टौ सिद्धयः करतलगताः भविष्यन्ति"।

एवं वेतालेन उपदिष्टे राजा विक्रमस्तथैव अकरोत्। राज्ञोऽष्टौ महासिद्धयः जाताः। अथ वेतालेनोक्तं,—"भोः राजन्! तवाऽहं प्रसन्नोऽस्मि, वरं वृणीष्व"। राज्ञोक्तं,—"यदि मम प्रसन्नोऽसि, तर्हि यदाऽहं स्मरिष्यामि, तदा त्वया मत्समीपे आगन्तव्यम्"। स "तथाऽस्तु"इति प्रतिज्ञाय (छ) निज-स्थानं गतः। राजाऽपि निजनगरीं विवेश"।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका अवदत्,—"भो राजन्! त्वयि एवमौदार्य्यादयो गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"। राजा तूष्णीमासीत्।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अमरा भोजसंवादे वेताल सिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्] ॥ २१ ॥

अथ पुत्तलिका-शापमोचनं नाम द्वात्रिंशोपाख्यानम्।

पुनरपि राजा सिंहासने यावदुपविशति, तावदन्या पुत्त-लिका भणति,—"भो राजन्! अस्मिन् सिंहासने विक्रमार्क एव

(च) छिन्धि—काटह, छेदन कर इत्यर्थः।

(छ) प्रतिज्ञाय—अङ्गीकृत्य।

इति एकविंशोपाख्यानम्।

उपवेष्टु त्वम', नान्यः ; तस्य विक्रमस्य सदृशो राजा भूमण्डले नास्ति। यः काष्ठमयेन (ज) खड्गेन पृथिवीमध्ये भ्रमन्, सर्वान् पृथ्वीधरान् विजित्य एकच्छत्रेण (झ) राज्यमकरोत् ; यो हि अन्येषां शङ्का निराकृत्य, आत्मनः शङ्का प्रावर्त्तयत्। (ञ) भूमण्डले यावन्तो राजानः सन्ति, तेषां सर्वेषां वशीकरण-मन्त्रः (ट) प्रयुक्तः। समस्तान् दुर्जनजनान् निष्काश्य (ठ) याचकानां दारिद्र्यं मोचयित्वा, दुर्भिक्षदुःखादीन् निवार्य च, विक्रमेण पृथिवी पालिता। अतो विक्रमसदृशो राजा नास्ति। एवम् औदार्य्यादयो गुणास्त्वयि विद्यन्ते यदि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश"; तत् श्रुत्वा राजा भोज-स्तूष्णीमासीत्।

पुनरपि द्वात्रिंशत्पुत्तलिका भोजराजमब्रवीत्,—"भो भोज-राज। विक्रमादित्यो राजा तथाविध', त्वमपि सामान्यो

(ज) काष्ठमयेन—काष्ठनिर्म्मितेन। राज्ञ प्रभावातिशयख्यापिकोक्तिरियम्, स्वप्रभावेणैव सर्वान् राज्ञ विजयते, खड्गस्तु राजचिह्नमात्रम्। तस्य किमपि प्रयोजन नास्ति इति काष्ठमयत्वेन निर्देश कृत।

(झ) पृथ्वीधरान्—भूपालान्। विजित्य—पराभूय। एकच्छत्रेण—एकम् अद्वितीय, छत्र सार्व्वभौमनृपचिह्नम् आतपत्र, तेन उपलक्षित. [उपलक्षणे तृतीया] एकच्छत्री, सम्राट् इत्यर्थ।

(ञ) य इति।—अन्येषाम्—अन्यराजत, इतरेभ्यो वा, शङ्का—भीति, निराकृत्य—निवार्य, आत्मन,—स्वस्मात्, शङ्का—त्रास, प्रावर्त्तयत्—प्रवर्त्तनामकारयत, उदपादयदित्यर्थ, जना अन्येषु परात्मशङ्का विहाय, दुष्टदमकत्वेन तस्मादेव बिभ्यति इति भाव।

(ट) वशीकरणमन्त्र,—अवशं स्वाधीनमायत्त, वशं आयत्त, क्रियते अनेन इति वशीकरण, तदेव मन्त्र,—मन्त्रणा, बुद्धिप्रभावसम्पादनादिलक्षणविशेष। उपायो यथा [illegible] कौशलेन सर्वे राजान [illegible] इति भाव।

न, युवा द्वौ नरनारायणावतारधारिणौ (ड)। तस्मात् त्वत्तः (ढ) परमपवित्रचरित्रः, सकलकलाप्रवीणः, औदार्य्यगुणविशिष्टो राजा वर्त्तमानसमये नास्ति। तव प्रसादात् अस्माकं द्वात्रिंशत्पुत्तलिकाना पापक्षयो जातः, शापाद् विमुक्तिरपि जाता"। भोजेनोक्तं,—"तत् कथम्? कथय शापस्य वृत्तान्तम्"।

पुत्तलिका अवदत्,—"श्रूयतां राजन्। द्वात्रिंशत् सुराङ्गनाः पार्व्वत्याः नर्त्तक्यः, तस्याः परमप्रेमास्पदीभूताश्च (ण) आसन्। प्रत्येकं नामधेयानि श्रूयन्ताम्;—मिश्रकेशी १, प्रभावती २, सुप्रभा ३, इन्द्रसेना ४, सुदती ५, अनङ्गनयना ६, कुरङ्गनयना ७, लावण्यवती ८, कामकलिका ९, चण्डिका १०, विद्याधरी ११, प्रज्ञावती १२, जनमोहिनी १३, विद्यावती १४, निरुपमा १५, हरिमध्या १६, मदनसुन्दरी १७, विलासरसिका १८, शृङ्गारकलिका १९, मन्मथसञ्जीवनी २०, रतिलीला २१, मदनवती २२, चित्ररेखा २३, सुरतगह्वरा २४, प्रियदर्शना २५, कामोन्मादिनी २६, सुखसागरा २७, शशिकला २८, चन्द्ररेखा २९, हंसगामिनी ३०, कामरसिका ३१, उन्मादिनी ३२ च।

एकदा परमप्रेम्णा विलासेन (त) च अन्योऽन्यम् ईक्षमाणौ (थ) विहारमन्दिरस्थौ शङ्करौ दुर्बुद्धिवशात् नारीजनसुलभ-

(ड) नरेति।—नरश्च, नारायणश्च, नरनारायणौ तथा, अवतारः अवतरणं, अवतारेण प्रादुर्भावेन इत्यर्थः, धारयति बिभर्त्ति, तौ नरनारायणावतारधारिणौ नरनारायणस्वरूपिणौ इत्यर्थः।

(ढ) त्वत्तः,—त्वदपेक्षया इत्यर्थः।

(ण) परमप्रेमास्पदीभूताः,—अनुरागभाजनानि।

(त) विलासेन—विलासेन, सविलासभावविशेषेण।

(थ) ईक्षमाणौ—पश्यन्तौ।

कौतुकाभिः अस्माभि' दृष्टा। तत् दृष्ट्वा देवी पार्वती सकोपमस्मान् अशपत्,—'भवत्यो निर्जीवाः पुत्तलिका भूत्वा, इन्द्रस्य सिंहासने लगन्तु'। ततोऽस्माभिश्च सप्रणिपात शापावसान (द) याचितम्। अथ सा देवी समवदत्,—'यदा तत् सिंहासन विक्रमेण अधिष्ठित भूत्वा, पुन भोजस्य हस्तगतं भविष्यति, यदा च विक्रमचरित भोजराजा युष्मत् श्रोष्यति, तदैव शापावसानं भविष्यति' इति। सुचिरकालादनन्तरम् अद्य भवत्प्रसादात् वयं पार्व्वतीपदचरणौ दृष्ट्वा मोदिष्याम.(ध)। त्वमपि एतत्सिंहासनस्योपरि देवालय कारयित्वा, तत्र अष्टदले (न) उमामहेश्वरमूर्त्तिं प्रतिष्ठाप्य, प्रतिदिन षोडशोपचारै पूजा कारयतु, वर्णाश्रमधर्म्मनिरतान् (प) लोकांश्च परिपालयन् उर्वी (फ) भुनक्तु, तेन तौ तवोपरि प्रसन्नौ भूत्वा सर्वाभीष्टं पूरयिष्यत" इति।

[इति विक्रमार्कचरित्रे सिंहासनोपाख्याने अप्सरा भोजसंवादे पुत्तलिका-शापमोचन नाम द्वात्रिंशोपाख्यानम्] ॥ ३२ ॥

उपसंहारः।

एवमवसिते पुत्तलिकाऽऽख्याने "तव नर्त्तक्यस्ताः रा
सकाशादनुज्ञां गृहीत्वा अत्रैव आगच्छन्ति, पश्य पश्य॥" पार्व्वत
एवमुक्त्वा विरत एव परमेश्वरे, ताः द्वात्रिंशत् कैलासशिख
समागत्य, उमामहेश्वरयोः चरणौ प्रणेमुः। देवी अपि ताः दृष्ट्व
सहर्षम् आशिषा सम्वर्द्ध्य, परमेशं प्राह,—"भो नाथ! तद
क्रोधवेगं निरोद्धुमक्षमया मया यः शापः आभ्यः (ब) दत्तः, तत्
लिका (भ) सकललोकचित्तचमत्कारिणी, दयापरोपकारादि
गुणेषु च प्रवृत्तिविधायिनी, तव मुखविनिर्गता इयं विक्रमकथा
सर्वप्राणिनां परोपकारादिषु उत्साहवर्द्धिनी भूत्वा जगद्धिता
वर्त्तताम्; इमा अपि भवदनुग्रहात् नृत्यगीतादिकला
सर्वत्रैव विजयन्ताम्" (म)। देवोऽपि सस्मितमाह,—

"तथोम्"

(ब) आभ्य,—एताभ्य अप्सरोभ्य इत्यर्थः।

(भ) तत्पुत्तलिका—शापजन्या इत्यर्थः।

(म) विजयन्ताम—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ताम्।

†